

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

Wydział Teologii

Instytut Nauk Teologicznych

ks. Piotr Kiryluk

Nr albumu: 144101

**STRUKTURA ORGANIZACYJNA
I DZIAŁALNOŚĆ PASTORALNA
PRAWOSŁAWNEJ DIECEZJI BIAŁOSTOCKO-
GDAŃSKIEJ W LATACH 1981-1998**

Rozprawa doktorska
napisana na seminarium
Teologii prawosławnej
pod kierunkiem
prof. dr. hab. Krzysztofa Leśniewskiego

Lublin 2022

Spis treści

Wykaz skrótów	4
Wstęp	5
1. Dzieje Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej do 1981 roku	10
1.1. Kościół prawosławny na Podlasiu do końca XVIII wieku	10
1.2. Parafie prawosławne na Białostocczyźnie w strukturach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego	16
1.3. Kościół prawosławny na Białostocczyźnie w II Rzeczypospolitej	21
1.4. Lata II wojny światowej	26
1.5. Diecezja białostocko-gdańska w latach 1944-1981	30
1.6. Kształtowanie się granic diecezji białostocko-gdańskiej	36
2. Droga władzyki Sawy do objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej	42
2.1. Dzieciństwo i droga do stanu kapłańskiego	42
2.2. Edukacja oraz praca naukowa i duszpasterska	46
2.3. Katedra łódzko-poznańska	52
2.4. Postawa polityczna i społeczna ordynariusza Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej wobec zmian zachodzących w kraju w latach 1980-1998	53
3. Diecezja Białostocko-Gdańska w jurysdykcji metropolity Sawy	70
3.1. Struktura organizacyjna diecezji	70
3.2. Siedziba diecezji	74
3.3. Prawosławie w Białymstoku	78
3.4. Cerkiew katedralna pw. św. Mikołaja Cudotwórcy	83
3.5. Struktura dekanalna	84
3.6. Rozwój struktury parafialnej	90
4. Życie monastyczne na terenie diecezji	105
4.1. Monaster Zwiastowania NMP w Supraślu	105
4.2. Monaster Narodzenia NMP w Zwierkach	110
4.3. Monaster Zaśnięcia NMP w Wojnowie	113
5. Instytucje diecezjalne i ich działalność	115
5.1. Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku	115
5.2. Ordynariat wojskowy	119
5.3. Diecezjalne bractwa cerkiewne	133
5.3.1. Bractwo św. św. Cyryla i Metodego	134
5.3.2. Bractwo Cerkiewne Trzech Świętych Hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Złotoustego	138
5.3.3. Bractwo św. Mikołaja	139

6.	Działalność pastoralna	140
6.1.	Odrodzeniu kultu świętych.....	140
6.2.	Kult ikon w diecezji białostocko-gdańskiej	145
6.3.	Edukacja duchowieństwa i aktywność naukowa.....	147
6.3.1.	Katedra Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku.....	148
6.3.2.	Diecezjalny Wydział Katechetyczny	151
6.3.3.	Kursy dla duchownych i matuszek	158
6.3.4.	Kursy psalmistów.....	159
6.3.5.	Wszechnica Kultury Prawosławnej.....	160
6.3.6.	Białostockie Dni Muzyki Cerkiewnej.....	160
6.3.7.	Białostockie Wieczory Kolęd Prawosławnych	162
6.4.	Środki masowego przekazu.....	162
6.4.1.	Audycje w Polskim Radiu Białystok	163
6.4.2.	Programy w Regionalnym Ośrodku Telewizyjnym Białystok	165
6.4.3.	Miesięcznik „Przegląd Prawosławny”	167
6.4.4.	„Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”	169
6.5.	Działalność charytatywna.....	171
6.6.	Duszpasterstwo akademickie.....	174
6.7.	Działalność organizacji młodzieżowych na terenie eparchii.....	176
7.	Działalność ekumeniczna i odniesienie do przemian społeczno-politycznych .	182
8.	Obraz diecezji białostocko-gdańskiej w końcu XX stulecia	189
	Zakończenie	195
	Aneks I.....	198
	Aneks II.....	199
	Aneks III	201
	Bibliografia	206
	I. Źródła rękopiśmienne	206
	II. Źródła drukowane	206
	III. Literatura przedmiotu.....	207
	Summary.....	215

Wykaz skrótów

BTSK	Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne
ChAT	Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
IPN	Instytut Pamięci Narodowej
KW PZPR	Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
MO	Milicja Obywatelska
NBP	Narodowy Bank Polski
NSZZ „Solidarność”	Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”
PAKP	Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny
PRL	Polska Rzeczpospolita Ludowa
PRON	Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego
SB	Służba Bezpieczeństwa
UChS	Unia Chrześcijańsko-Społeczna
WRON	Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego
WUBP	Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
ZR NSZZ	Zarząd Regionu Niezależny Samorządny Związek Zawodowy

Wstęp

Białostoczczyzna w okresie XX stulecia była areną wielu skomplikowanych procesów społecznych, religijnych i politycznych. Tereny te kilkakrotnie znajdowały się pod zarządem różnych ośrodków władzy, które reprezentowały odmienne, często skrajnie, formy polityczne i ustrojowe. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie struktury organizacyjnej i działalności pastoralnej prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1981-1998. W okresie tym ordynariuszem prawosławnej diecezji był obecny metropolita Warszawski i całej Polski Sawa. Tematyka rozprawy jest nie tylko niezwykle ciekawa z badawczego punktu widzenia, ale nawet kontrowersyjna, tak jak kontrowersyjne były uwarunkowania i przebieg głębokich przemian społeczno-politycznych. W pracy zostanie przedstawiona problematyka, która w wielu swych aspektach nie była dotychczas celem analizy naukowej. Autor skoncentrował się na przedstawieniu i analizie struktury organizacyjno-prawnej i działalności pastoralnej Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1981-1998. W rozprawie Autor w szczególności skoncentrował się na ukazaniu rozwoju struktury organizacyjnej diecezji w czasie, kiedy jurysdykcję nad nią sprawował władca Sawa. Przedstawił też proces odradzania się życia monastycznego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej oraz rozwój instytucji diecezjalnych i różnych form ich działalności (m.in. diecezjalnych bractw cerkiewnych). W historyczno-teologicznej refleksji nad funkcjonowaniem diecezji uwzględnił on również działalność pastoralną. Istotnymi szczegółowymi problemami badawczymi były: odrodzenie kultu świętych w latach 1982-1998, kult cudownych ikon, edukacja duchowieństwa i aktywność naukowa. Osobne pole badawcze dotyczyło środków przekazu medialnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej i działalności charytatywnej na terenie eparchii oraz duszpasterstwa akademickiego i młodzieżowego. Historyczno-teologiczny namysł nad funkcjonowaniem diecezji białostocko-gdańskiej został dopełniony odniesieniem do kwestii ekumenicznych oraz przemian społeczno-politycznych. Całość rozprawy wieńczy syntetyczne ukazanie stanu diecezji w końcu XX stulecia.

Materiałem źródłowym rozprawy są dokumenty archiwalne, powstałe w powojennych instytucjach administracji państwowej z naszego regionu oraz archiwalia aparatu bezpieczeństwa publicznego i archiwa cerkiewne. Źródła pozostawione przez organa państwowe, zdeponowane w Archiwum Państwowym w Białymstoku, dostępne były badaczom już od wielu lat. Pewna ich część cytowana już była w opracowaniach

naukowych. Niektóre dokumenty przechowywane w Oddziale Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku wniosły wiele nowych treści w opis problemów badawczych w niniejszej rozprawie. W przeważającej mierze były to dokumenty wytworzone przez V i XI wydział WUBP w Białymstoku, które to komórki specjalizowały się m.in. w różnego rodzaju formach inwigilacji Kościoła prawosławnego. Źródło to okazało się wielce pomocne przy opisywaniu spraw dotyczących pozyskiwania informacji oraz nielegalnych działań w środowisku duchowieństwa i wiernych prawosławnych. Należy jednak pamiętać o charakterze i okolicznościach powstania tego rodzaju dokumentów źródłowych. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż dokumenty te są często pozbawione wiarygodności, jak również, że napisane w sposób stroniczy. Z tego względu należało je potraktować z dużą dozą krytycyzmu. Warto również zauważyć, że w archiwach WUBP są poważne braki. Interesujące dokumenty odnoszące się do problematyki niniejszej rozprawy pozyskane zostały w ramach kwerendy w Prawosławnym Archiwum Metropolitalnym w Warszawie. Pewną niedoskonałością tego archiwum są nie do końca uporządkowane i usystematyzowane zasoby akt oraz częsty brak numeracji kart w poszczególnych teczkach. Niemniej jednak ten materiał źródłowy bezsprzecznie posiada istotną wartość historyczną. Źródła opublikowane również wniosły wiele interesujących treści do niniejszego studium. Wielki wkład wnieśli zwłaszcza: ks. G. Sosna, S. Iwaniuk, K. Urban¹. Trzeba jednocześnie zauważyć, że wiele odpowiedzi na kluczowe pytania, które zostały zawarte w niniejszej rozprawie, może znajdować się w archiwach zza wschodnią granicą. Dostęp do nich jest jednak do dnia dzisiejszego bardzo utrudniony.

Opracowania dotyczące sytuacji Kościoła prawosławnego w okresie 1981-1998 powstawały głównie w środowisku białostockim. Z grona autorów pochodzących z naszego terenu należy szczególnie docenić: ks. G. Sosnę, J. Szilinga, A. Mironowicza i A. Dudrę². Do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku problematyka ta praktycznie

¹ Por. G. Sosna, *Sprawy narodowościowe i wyznaniowe na Białostocczyźnie (1944-1948) w ocenie władz Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór dokumentów*, Ryboły 1996; *Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956. Wybór dokumentów*, oprac. S. Iwaniuk, t. I sierpień 1944 - grudzień 1946, cz.1 sierpień 1944 - grudzień 1945, Białystok 1996, cz.2 styczeń-grudzień 1946, Białystok 1998; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków 1998.

² Por. J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, Toruń 1988; tenże, *Przyczynki do utworzenia prawosławnych seminariów duchownych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Historia i współczesność*, praca zbiorowa, Warszawa 1987, s. 257-263; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, Białystok 2004, s. 172-199; tenże, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; tenże, *Kościół*

nie była przez badaczy podejmowana. Bardziej gruntowne studia zostały zapoczątkowane dopiero w ostatnich kilkunastu latach. Spośród historyków, którzy zajmują się tą tematyką należy przede wszystkim wskazać K. Urbana, który posiada najszerszy dorobek naukowy³. Z grona historyków należy również podkreślić zasługi: A. Mironowicza, ks. G. Sosnę, ks. A. Kuryłowicza, S. Dudrę, S. Iwaniuka, G. Kuprianowicza, E. Mironowicza, K. Sychowicza⁴. Niektórzy z powyżej wymienionych historyków opisywali tematykę Kościoła prawosławnego jedynie marginalnie odnosili się do dziejów diecezji białostocko-gdańskiej, bądź też zajmowali się tylko niektórymi aspektami jej funkcjonowania (np.: nauczanie religii, tematyka zakonna itp.).

Ramy chronologiczne niniejszej rozprawy obejmują lata 1981-1998. W celu lepszego zrozumienia analizowanego okresu, w pierwszym rozdziale rozprawy zostanie przedstawiona sytuacja Kościoła prawosławnego na szeroko rozumianym terenie Białostoczczyzny do 1981 roku. W kolejnych rozdziałach zostanie przeanalizowany okres zarządzania przez władzykę Sawę eparchią białostocko-gdańską. Rozprawa dotyczy terenów całej diecezji białostocko-gdańskiej.

Przy opracowywaniu źródeł zastosowano metodę analizy krytycznej. Interpretacja źródeł okazała się niełatwa z uwagi na fakt, że mają one charakter

prawosławny w Polsce, Białystok 2006; A. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny*, Zielona Góra 2019.

³ Por. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996; tenże, *Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie w latach 1944-1956*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 1, s. 23-24; tenże, *Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie w latach 1944-1946 (sprawa jurysdykcji parafii, duchowieństwa i wiernych)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 2000, nr 548, s. 112-124; tenże, „*Schizma białostocka*” *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie 1944-1956*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 2, s. 26-29; tenże, *Sprawa autokefalii Polskiego Kościoła Prawosławnego w latach 1945-1951. Z dziejów prawosławia na Białostoczczyźnie*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 3, s. 30-32; tenże, *Sprawa prawosławnych gospodarstw rolnych na Białostoczczyźnie w 1950 r.*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 1993, nr 409, s. 70-84; tenże, *Weryfikacja duchowieństwa prawosławnego w 1953 roku (przyczynek do polityki wyznaniowej pierwszej połowy lat pięćdziesiątych)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 1992, nr 358, s. 37-54.

⁴ Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; G. Sosna, *Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie w latach 1839-1986*, Białystok 1986; A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. naukową A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 252-272; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004; S. Iwaniuk, *Religia w szkołach z językiem białoruskim w Polsce Ludowej (1944-1960)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2002, nr 17, s. 192-204; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 549-614; E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego”, 1992, z. 17, s. 110-123; tenże, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce w 1948 r.*, [w:] *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, Białystok 2006, s. 111-121; K. Sychowicz, *Władza ludowa a Kościół prawosławny w województwie białostockim w latach 1944-1956*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939-1956*, pod red. J. J. Milewskiego i A. Pyżewskiej, Warszawa 2005, s. 125-132.

wyznaniowy. Skorzystano również z metody analitycznej w połączeniu z metodą filologiczną, co było pomocne w analizie tekstów pisanych i źródeł historycznych, które pośrednio informują o działalności instytucji diecezjalnych. Metoda porównawcza została wykorzystana przy analizie działalności poszczególnych placówek kulturalno-oświatowych oraz duszpasterstwa eparchii białostocko-gdańskiej. W celu ukazania rozlokowania punktów prawosławnych ośrodków zakonnych i parafii niezbędne było zastosowanie metody graficznej. W rozprawie przydatna okazała się również metoda genetyczna, gdyż dzięki niej łatwiej było doszukać się związków przyczynowo-skutkowych o bardziej złożonym charakterze. Ta metoda badawcza była pomocna dla wyjaśnienia przyczyn powołania i odwołania poszczególnych parafii oraz innych instytucji diecezjalnych. Przy analizie zaangażowania prawosławnych duchownych w działalność pastoralną i w działalność oświatową oraz duszpasterską niezbędne było skorzystanie z metody socjologicznej, dzięki której możliwe stało się opisanie struktur społecznych przy zastosowaniu nauk społecznych i ekonomicznych. Analiza rozmieszczenia placówek duszpasterskich na terenie diecezji wymagała zastosowania metody statystycznej. Skorzystanie tej metody wymagało wcześniejszych badań nad wiarygodnością danych zawartych w źródłach. W niektórych przypadkach zostały dokonane obliczenia szacunkowe. W pracy nie pominięto również metody genealogicznej, dzięki której można było ustalić relacje rodzinne wśród kleru prawosławnego. Przy analizie polityki władz świeckich i cerkiewnych poszczególnych placówek prawosławnych oraz instytucji diecezjalnych zastosowana została metoda progresywna, która ułatwiła rozpatrywanie tych samych problemów w poszczególnych okresach oraz metodę retrogresywną.

W pierwszym rozdziale niniejszej rozprawy zostaną przedstawione losy Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej od najdawniejszych czasów do 1981 roku. Istotne w pracy jest ukazanie zmian w ówczesnych cerkiewnych strukturach organizacyjnych. Ponadto scharakteryzowane będą główne założenia polityki władz państwowych w odniesieniu do prawosławnej wspólnoty religijnej. Pierwszy rozdział rozprawy w założeniu ma być jedynie wprowadzeniem w zasadniczą tematykę pracy. Z tego względu bazować będzie na dotychczasowych opracowaniach naukowych.

Drugi rozdział rozprawy zostanie poświęcony drodze władcyki Sawy do objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej. W tym celu niezbędne będzie prześledzenie poszczególnych etapów jego życia do objęcia tej godności w 1981 roku.

W rozdziale trzecim przedstawiony zostanie stan diecezji białostocko-gdańska w jurysdykcji biskupa Sawy. Następne rozdziały dotyczyć będą poszczególnych aspektów funkcjonowania Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie (diecezji białostocko-gdańskiej). Będą w nich przeanalizowane: życia monastycznego, instytucji diecezjalnych oraz działalności pastoralnej. Procesy, jakie zachodziły w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku cechowały się wielką dynamiką. Stąd też w niniejszej rozprawie zostanie ukazane jak w tych szybko zmieniających się realiach duchowieństwo i wierni Kościoła prawosławnego odnajdywali swoje miejsce, pomimo bardzo często niesprzyjających warunków.

Przedstawienie stanu diecezji w końcu XX stulecia będzie pomocne w celu podsumowania licznych dokonań abp. Sawy w czasie, gdy zarządzał diecezją białostocko-gdańską. Całość rozprawy zwieńczona zostanie zakończeniem, bibliografią i trzema aneksami.

Autor niniejszej rozprawy zdaje sobie sprawę, że ta pierwsza próba opisanie struktury organizacyjnej i działalności pastoralnej prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1981-1998 jest wstępnym przyczynkiem naukowym na ten temat. Problematyka, która zostanie podjęta z pewnością zrodzi więcej pytań, niż odpowiedzi. Należy jednak mieć nadzieję, że niniejsza praca przyczyni się do poszerzenia i pogłębienia wiedzy o prawosławiu na Białostocczyźnie. Autor kieruje słowa wdzięczności do wszystkich, którzy okazali pomoc w napisaniu niniejszej rozprawy.

1. Dzieje Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej do 1981 roku

Zmiany zachodzące na terenie współczesnej diecezji białostocko-gdańskiej byłyby trudno zrozumieć bez przypomnienia dziejów Kościoła prawosławnego na Podlasiu, od chrystianizacji tych terenów do 1981 roku. Istotne jest również przybliżenie faktów, które miały wpływ na określenie granic eparchii białostocko-gdańskiej.

1.1. Kościół prawosławny na Podlasiu do końca XVIII wieku

Początki chrześcijaństwa na Białostocczyźnie wiążą się ściśle z Kościołem prawosławnym. Ten zaś pojawił się na obszarze Podlasia w XI wieku, kiedy tereny między Bugiem i Narwią znalazły się w granicach księstw ruskich. Nadal pozostaje otwartym pytaniem pozostaje obecność obrządku metodiańskiego na Białostocczyźnie. Najnowsze badania archeologiczne wykazują, iż misja uczniów św. św. Cyryla i Metodego dotarła do Mazowsza⁵. Wobec braku potwierdzenia tego faktu w dokumentach źródłowych trudno jest dziś mieć pewność, że dzieło chrystianizacji Braci Sołuńskich objęło późniejsze Podlasie.

Pierwsze cerkwie prawosławne na Białostocczyźnie zostały wzniesione w okresie, kiedy książęta ruscy dokonywali licznych wypraw w kierunku północno-zachodnim przeciwko sąsiadującym z ich państwami Jaćwingami. Dla zabezpieczenia swych zdobyczy terytorialnych książęta ruscy zbudowali szereg grodów obronnych: na Bugiem Brześć i Drohiczyn, nad Niemnem Grodno, nad rzeką Białą Bielsk a nad Nurcem Brańsk. Grody te powstały w okresie przynależności tego obszaru do Wielkiego Księstwa Kijowskiego, zwłaszcza za panowania Jarosława Mądrego (1036-1054)⁶. Po rozbiciu dzielnicowym na Rusi ziemie dzisiejszej południowej Białostocczyzny należały do księstwa turowsko-pińskiego, a następnie do księstwa halicko-wołyńskiego. Zachodnia część tych terenów znajdowała się pod wpływem Mazowsza. Z lat czterdziestych XIII wieku posiadamy pierwsze spisane informacje o cerkwiach prawosławnych. W 1246 roku papież Innocenty IV pragnął podporządkować

⁵ Por. A. Mironowicz, *Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku*, Białystok 2013; tenże, *Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku*, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2002, R. IV (XV), z. 6 (19), s. 219-252.

⁶ Por. A. Mironowicz, *Dzieje Kościoła prawosławnego na Podlasiu*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 2006, nr 2, s. 7-8; tenże, *Cerkiew prawosławna na Podlasiu do końca XVI wieku*, „Rocznik Białkopodlaski”, t. XXVI, 2018, s. 1-2.

swej jurysdykcji Kościół prawosławny na Rusi. W tym celu namawiał księcia halicko-wołyńskiego Daniela Romanowicza do przyjęcia katolicyzmu za cenę militarnej pomocy przeciwko Tatarom. Targany sprzecznosciami wewnętrznymi w księstwie i zagrożony interwencją węgierską Daniel Romanowicz zgodził się na przyjęcie w 1253 roku z rąk legata papieskiego Opizo koronę króla halicko-wołyńskiego. Informację ta jest istotna, gdyż akt koronacji nastąpił w cerkwi pw. Bogarodzicy w Drohiczynie. Zatem, już w połowie XIII wieku istniały cerkwie drohickie oraz monaster Świętego Zbawiciela (cs. *Spasa*). Cerkwie w Drohiczynie pozostały przy prawosławiu, gdyż po koronacji książę halicki zerwał wszelkie rozmowy z Rzymem. Drugą informację o świątyniach prawosławnych na terenie Podlasia posiadamy z 1260 roku. Latopis Wołyński pod tą datą odnotował istnienie cerkwi w Mielniku. Informuje on, że wspomniany już książę Daniel, podporządkowując się tatarskiemu chanowi Burnicy, wysłał swego brata Wasilka na podbój Litwy (mianem tym określano wówczas ziemie białoruskie). Latopis podaje: „i jechał Wasilko za brata i prowadzi jego do Brestia, i posła s nim swoja ludi, i pomolisia Bogu, jaże jest ikona w grodzie Mielnicy w cerkwi swiatoj Bogorodicy, i obieszca Daniło ukrasiti ju”⁷. Cerkiew mielnicka z cudowną ikoną Chrystusa Zbawiciela już w połowie XIII wieku stała się znanym ośrodkiem prawosławnym, do którego przybywali książęta. Fakt ten potwierdza tradycję istnienia w owym czasie kultu ikony Świętego Zbawiciela (cs. *Swiatogo Spasa*)⁸. W kulcie tej ikony należy upatrywać początków naszego największego sanktuarium na Podlasiu, a mianowicie św. Góry Grabarki. Podobnie jak w Drohiczynie i Mielniku, również w innych grodach ruskich fundowano cerkwie dla mieszkających tam Rusinów. O społeczności ruskiej zamieszkującej Brańsk, Suraż, Knyszyn, Bielsk, Wysokie Mazowieckie i Ciechanowiec wspominają latopisy litewskie i białoruskie. Okres ten był bardzo ważnym w dziejach Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie, gdyż powstały wówczas najstarsze ośrodki cerkiewne prowadzące akcję chrystianizacyjną wśród miejscowej ludności. Chrystianizacja jej w obrządku wschodnim wpłynęła na stałą obecność prawosławia na tych terenach do dnia dzisiejszego⁹. Śmierć księcia

⁷ П. О. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния*, ч. II. *Приложения*, Санкт-Петербург 1863, s. 978; „Полное собрание русских летописей”, т. II, Санкт-Петербург 1843, s. 846-847.

⁸ Por. A. Mironowicz, *Najstarsze dzieje parafii mielnickich*, „ЕЛПІΣ”. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, nr 23, 2021, s. 147-153.

⁹ Por. A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. IV, cz. II „Źródła dziejowe”, t. XVII, cz. II, Warszawa 1909, s. 227; G. Sosna, *Historyczny zarys Kościoła prawosławnego od zarania dziejów do chwili obecnej na terenie województwa białostockiego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła prawosławnego” 1978, z. 3-4, s. 64.

Daniela Romanowicza w 1264 roku spowodowała upadek Księstwa Halicko-Wołyńskiego i wzrost potęgi Litwy, która za panowania Giedymina (1315-1341) i Olgierda (1345-1377) wchłonęła ziemię podlaską. W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego ostatecznie ukształtowana została struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego. Trzeba jednak zaznaczyć, że w okresie walk litewsko-ruskich i najazdów krzyżackich osadnictwo ruskie między Niemnem a Narwią uległo cofnięciu. Ponowny rozwój osadnictwa ruskiego na Białostocczyźnie, a co za tym idzie i struktury kościelnej, nastąpił wraz z otrzymaniem przez możnowładztwo litewsko-ruskie licznych dóbr. W 1434 roku Zygmunt Kiejstutowicz nadał Tykocin z przyległymi włościami swemu marszałkowi Janowi Gasztołdowi. Gasztołdowie, poprzez wykupywanie wsi szlacheckich, powiększyli znacznie swoje dobra i dla osiedlającej się ludności ruskiej założyli cerkiew w Tykocinie. Kolonizując na początku XVI wieku Puszcę Knyszyńską Mikołaj Radziwiłł osiedlił w niej Rusinów, Litwinów i Mazowszan. Dla Rusinów zbudowane zostały cerkwie w Knyszynie i Boguszewie. W 1509 roku Białorusin Iwan Sapieha, sekretarz królewski, dostał włość Boćki, na której terytorium znajdowały się dwie cerkwie prawosławne. Bogdan Wołowicz obok nowo założonego dworu Dowspuda wznosił cerkiew dla zamieszkałej tam ludności ruskiej. Pierwszy właściciel Orli Ješko Iwanowicz ufundował cerkiew pw. św. Jana Złotoustego (1500 r.) a jego sukcesor Bohusz Bohowitynowicz cerkiew pw. św. Symeona Słupnika (1516 r.). Znane są z tego okresu liczne fundacje królewskie. Podczas zagospodarowania górnej Narwi założono w 1545 roku miasto Jałówka i ufundowano w nim cerkiew parafialną. Królowa Bona zakładając Jaczno wybudowała cerkiew dla zamieszkałej tam ludności ruskiej (1540 r.) W trakcie kolonizacji Puszczy Nowodworskiej założono przed rokiem 1578 miasteczko Nowy Dwór wraz z cerkwią. Erekcja parafii prawosławnej w Lipsku nastąpiła w dwa lata po nadaniu praw miejskich (1580 r.). Cerkiew w Augustowie wybudowano w trakcie pierwszej lokacji miasta przez królową Bonę. Najdalej na zachód wyspami ruskimi z cerkwiami były miasta prywatne Ciechanowiec i Wysokie Mazowieckie oraz osada wiejska w Hodyszewie. Liczne były fundacje cerkwi przez książąt litewsko-ruskich w starych miastach (Suraż, Bielsk, Drohiczyn i Mielnik)¹⁰.

Szczególne znaczenie w rozwoju Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie miało założenie w 1500 roku monasteru supraskiego. Fundatorem jego był właściciel

¹⁰ Por. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991, s. 63-79; G. Sosna, *Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „ΕΛΠΙΣ”. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, nr 3(16), 2000, s. 19-32.

Gródka i Zabłudowa, wojewoda nowogródzki Aleksander Chodkiewicz oraz arcybiskup smoleński Józef Sołtan. W miejscowościach stanowiących uposażenie tegoż klasztoru w ciągu XVI wieku powstały trzy samodzielne parafie (w Topilcu, Fastach i Choroszczy). Monaster supraski stał się wkrótce drugim pod względem znaczenia ośrodkiem monastycznym po Ławrze Kijewsko-Pieczerskiej. Mnisi suprascy wywarli duży wpływ na rozwój religijnej i narodowej tożsamości mieszkańców Białostoczczyzny¹¹.

¹¹ Por. Na temat dziejów monasteru supraskiego: S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XIX, Warszawa 1971, z. 1, s. 3-29; A. Белецкий, *Митрополитъ Иосифъ II Солтанъ и отношение его къ Супрасльскому монастырю*, Вильна 1899; В. А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии*, Минск 1969; М. Subrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695-1803*, Warszawa 1993; Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно 1867; Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882, s. XXVII-XXXIII; М. Hajduk, *Sanctuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 511-536; И. И. Иодковский, *Церкви приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*, „Древности”, т. VI, Москва 1915; М. С. Кацэр, *Белорусская архитектура*, Минск 1969; W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, 1963, s. 355-395; Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968; J. Maroszek, *Kalendarium klasztoru Ojców Bazylianów w Supraślu – czasy Aleksandra Chodkiewicza*, „Białostoczczyzna”, nr 2(34), 1994; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna”, nr 1(9), 1988, s. 1-3; tenże, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 537-542; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Tożsamość i tolerancja w rozumieniu prawosławnych zakonników supraskich w XVI wieku*, „Rocznik Teologiczny”, R. XL, z. 1-2, 1998, s. 338-346; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003; tenże, *Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, Białystok 2009; tenże, *Sumariusz dokumentów dóbr supraskich*, vol. II, Białystok 2011; tenże, *Powstanie monasteru supraskiego*, „Białostockie Teki Historyczne”, nr 10, Białystok 2012; tenże, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwinią*, Wilno 1939; М. А. Оболенский, *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи*, Москва 1836; С. Петковић, *Нектарие Србин, сликар XV в.*, „Зборник за ликовне уметности”, nr. VIII, Нови Сад 1972; Н. И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, „Виленский календарь на 1896 год”, Вильно 1895; П. П. Покрышкин, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, [в:] *Сборник археографических статей поднесенный графу А. А. Бобринскому*, Санкт-Петербург 1911; А. И. Рогов, *Литературные связи Белоруссии с балканскими странами в XV-XVI вв.*, [в:] *Славянские литературы. VIII Международный съезд славистов, Загреб-Люблина, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации*, Москва 1978; tenże, *Фрески Супраśla*, [в:] *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI-XVII вв.*, Москва 1980; St. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich? „Biuletyn Historii Sztuki”*, Warszawa 1972, R. XXXIV, nr 1, s. 30-35; *Супрасьльски или Ретков сборник*, Й. Заимов, увод и коментар на старобългарски текст, М. Капалдо, подбор и коментар на гръцкия текст, т. I, София 1982, т. II, София 1983; *Супрасльская летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980; S. Szumański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972, s. 161-182; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, т. IX, z. 3-4, 1914, 331-376; *500 lat monasteru w Supraślu*, Supraśl 1998. O roli monasteru supraskiego w dziejach Kościoła prawosławnego por. Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, s. 70-81; А. И. Рогов, *Супрасль как*

Wśród innych podlaskich ośrodków cerkiewnych szczególnego znaczenia nabrały: Bielsk, Drohiczyn i Zabłudów. Na terenie Bielska w XVI wieku znajdował się monaster św. Mikołaja Cudotwórcy i cztery świątynie: pw. Narodzenia Bogarodzicy, pw. Objawienia Pańskiego, pw. Świętej Trójcy i pw. Zmartwychwstania Chrystusa. W Drohiczynie były dwa monastery: Przemienienia Pańskiego i Świętej Trójcy, oraz trzy cerkwie parafialne: pw. Narodzenia Bogarodzicy, pw. św. Barbary i pw. św. Eliasza. Zabłudów był rezydencją rodową Aleksandra i Grzegorza Chodkiewiczów oraz siedzibą protopopów podlaskich. W latach 1568-1572 na jego terenie działała pierwsza drukarnia pracująca na potrzeby Kościoła prawosławnego¹².

Ważnym wydarzeniem w dziejach Kościoła prawosławnego był synod brzeski w 1596 roku. Uczestniczący w nim przedstawiciele podlaskiego duchowieństwa i bractw cerkiewnych zdecydowanie opowiedzieli się przeciwko uznaniu jurysdykcji papieskiej i zerwaniu z patriarchatem konstantynopolitańskim. Obradom soboru prawosławnego, antyunijnego, przewodniczył wraz z prezbiterem Ignacym z Ostroga protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz. On to wraz z innymi przedstawicielami podlaskiej społeczności prawosławnej (m.in. archimandrytą Hilarionem Masalskim, duchownym cerkwi pw. św. Barbary Leoncjuszem z Milejczyc i pięcioma przedstawicielami bractwa Objawienia Pańskiego z Bielska) podpisał się pod oświadczeniem o zdjęciu z urzędów biskupów, którzy przystąpili do unii. Antyunijna postawa delegacji społeczności prawosławnej w Brześciu rozpoczęła ponad dwuwiekową walkę o zachowanie „wiary greckiej” na Białostoczczyźnie¹³.

Wkrótce po wprowadzeniu unii podjęto próbę podporządkowania metropolie – odstępcy, Michałowi Rahozie, monasteru supraskiego. Mnisi wraz z archimandrytą Hilarionem Masalskim nie podali się wszelkim naciskom biskupów unickich i ktitorów. Przełożony ławry supraskiej aż do swojej śmierci w 1609 roku pozostawał wiernym kanonom Kościoła prawosławnego. Pozostali mnisi, mimo oficjalnego uznania jurysdykcji władcy unickich kontynuowali dawne zasady życia zakonnego, odrzucając nową regułę klasztorów bazylikańskich. Jeden z mnichów supraskich

один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами, [в:] Славяне в эпоху феодализма, Москва 1978, с. 321-334; A. Mironowicz, Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku, Leiman 1984.

¹² Por. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, s. 89-105; tenże, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, Warszawa 1990, t. XIX, s. 245-264.

¹³ Por. A. Mironowicz, *Duchowni i świeccy wobec unii kościelnej na soborach brzeskich w 1596 roku*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, vol IX: *Rola laikatu w życiu Cerkwi*, pod red. M. Kuczyńskiej i A. Nowak, Białystok 2018, s. 38-50.

Afanasii około 1611 roku w dziele pt. *Kilka słów i pouczeń świętych ojców Cerkwi prawosławnej* napisał: „utwierdzi nas Hospodi u wiery stojati, a ot wostoka k zapadu nie ostupati”¹⁴. Apel mnicha supraskiego nie zapobiegł procesowi narzucania parafiom prawosławnym unii. Wprowadzenie unii odbywało poprzez naciski na duchownych, odbieranie świątyń i ich uposażeń ziemskich. Właściciele majątków, na których znajdowały się cerkwie prawosławne przyjmując katolicyzm, bądź unię zmuszali do przyjęcia nowego wyznania swych poddanych. W miastach, a zwłaszcza królewskich, gdzie opiekę nad cerkwiami sprawowali mieszczanie, wprowadzenie unii wywołało zdecydowaną opozycję. Powstawały bractwa cerkiewne zrzeszające prawosławnych mieszczan. Bractwa cerkiewne nie tylko broniły praw własnego Kościoła, lecz również interesów ekonomicznych i politycznych społeczności ruskiej. Ta specyficzna forma organizacji miejskiej, skupiająca ludność wyznania prawosławnego wpłynęła w istotny sposób na rozwój oświaty, kultury w XVII i XVIII wieku. Przy bractwach bowiem powstawały szkoły, szpitale, przytulki dla osób ubogich i drukarnie¹⁵. W miastach podlaskich szczególną rolę odgrywały bractwa: Objawienia Pańskiego i św. Mikołaja Cudotwórcy w Bielsku, św. Mikołaja Cudotwórcy i Przemienienia Pańskiego w Drohiczynie i św. Mikołaja w Kleszczelach¹⁶.

Bractwa cerkiewne i ośrodki zakonne stały się podporą Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie. W okresie dominacji wyznania unickiego parafie prawosławne pozostawały jedynie tam, gdzie funkcjonowały obok klasztorów bractwa. W XVIII wieku spośród kilkudziesięciu parafii prawosławnych na Białostocczyźnie jedynie trzy pozostały przy „wierze greckiej”. Duchowieństwo prawosławne w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie troszczyło się o potrzeby religijne społeczności całego regionu. Szczególną rolę spełniali mnisi monasterów: Zaśnięcia Bogarodzicy w Zabłudowie, Przemienienia Pańskiego w Drohiczynie i św. Mikołaja Cudotwórcy w Bielsku.¹⁷ Oni to musieli reprezentować interesy społeczności prawosławnej przed władzami państwowymi i sądowymi¹⁸. Przełożony monasteru bielskiego Sawa Palmowski został

¹⁴ Por. A. Mironowicz, *Hilarion Massalski, archimandryta supraski*, Białystok 2020; tenże, *Przedstawiciele podlascy świeckiej i duchownej społeczności prawosławnej na synodzie brzeskim 1596 roku*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1993, nr 5, s. 18-31.

¹⁵ M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2019.

¹⁶ Por. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Bielsku*, [w:] *Ikona Matki Bożej Hodigitrii w Bielsku Podlaskim*, Bielsk Podlaski 2007, s. 21-52; tenże, *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku*, Bielsk Podlaski 1994.

¹⁷ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.

¹⁸ Por. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; tenże, *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku*, Bielsk Podlaski 1994; tenże, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego*

wybrany w lipcu 1791 roku na przewodniczącego Najwyższego Konsystorza Obrządku Grecko-wschodniego w Rzeczypospolitej. Był też on głównym kandydatem na zwierzchnika projektowanego niezależnego Prawosławnego Kościoła Autokefalicznego w Polsce. Realizacja tego projektu została przerwana drugim rozbiorem kraju¹⁹.

Po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej monaster: zabłudowski, bielski i drohicki znalazły się w zaborze pruskim. Władze pruskie pragnęły zerwać wszelkie kontakty ludności prawosławnej z innymi ośrodkami znajdującymi się w granicach Rosji. Planowano utworzenie odrębnej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w Obwodzie Białostockim. Jego zwierzchnikiem miał zostać ihumen monasteru zabłudowskiego Sofroniusz Michalski. Projekt ten nie został zrealizowany, gdyż na mocy traktatu tylżyckiego (1807 r.) Białostoczczyzna znalazła się w granicach Rosji. Prawosławne ośrodki monastyczne podporządkowane zostały arcybiskupowi w Mińsku. Miński Konsystorz Duchowny w 1808 roku polecił klasztory drohickie, bielski i zabłudowski przekształcić w ośrodki parafialne, ze względu na niewielką liczbę mnichów i skromny stan materialny. Realizacja decyzji Konsystorza mińskiego nastąpiła w 1824 roku²⁰.

1.2. Parafie prawosławne na Białostoczczyźnie w strukturach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego

Po rozbiorach Rzeczypospolitej parafie prawosławne znajdujące się na obszarze ziem polskich zostały podporządkowane obediencji władcyków rosyjskich. W celu realizacji nowej polityki państwa wobec ludności prawosławnej na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej dokonano istotnych zmian organizacyjnych w Rosyjskim Kościele Prawosławnym²¹.

Obwód Białostocki w latach 1795-1806 znalazł się w granicach zaboru pruskiego.

Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2012, R. XIV (XXV), z. 25-26 (38-39), s. 307-368.

¹⁹ A. Mironowicz, *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001; tenże, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, red. M. Biskup, Warszawa-Toruń 1996, s. 81-94.

²⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX wieku. Część II*, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2006, R. VIII (XIX), z. 13-14 (26-27), s. 131-136.

²¹ Por. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 781-1049; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596-1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 473-548;

Na ziemiach, które w 1795 r. przeszły we władanie pruskie, znajdowała się niewielka liczba wiernych i duchowieństwa prawosławnego. Wierni Kościoła prawosławnego skupiali się głównie wokół trzech monasterów: w Zabłudowie (przebywało w nim trzech mnichów i ihumen), w Bielsku (ihumen i dwóch mnichów) i w Drohiczynie (ihumen i dwóch mnichów). Oprócz trzech klasztorów na ziemiach, które przypadły po trzecim rozbiore Prusom, nie było żadnych innych cerkwi prawosławnych. Monastery te do 1795 roku podlegały archimandrycie słuckiemu²². Władze pruskie, pragnąc uniezależnić prawosławne ośrodki monastyczne w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie, planowały utworzenie samodzielnego biskupstwa, podległego jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego. W tzw. Prusach Nowo-wschodnich, do którego należał Obwód Białostocki, władze zaborcze zgodziły się na funkcjonowanie przy istniejących ośrodkach prawosławnych bractw cerkiewnych i zachowanie dotychczasowej tradycji cerkiewnej²³. Polityka ta została przerwana po traktacie w Tylży (1807), kiedy to Obwód Białostocki został dołączony do zaboru rosyjskiego.

Po roku 1807 nastąpił powolny proces powrotu parafii unickich do Kościoła prawosławnego. W odniesieniu do ośrodków prawosławnych na ziemiach włączonych do Rosji Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego podjął energiczne działania. Władze rosyjskie narzuciły ośrodkom prawosławnym ustrój synodalno-konsystorski, likwidując jego odrębność prawną i organizacyjną. Od współzarządzania Cerkwią zostali odsunięci świeccy, w tym bractwa cerkiewne. Kościół prawosławny na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej zatracił swoją specyfikę kulturową i organizacyjną niezależność, stając się częścią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Od godności cerkiewnych odsunięto miejscowych duchownych, a na ich miejsce sprowadzono duchowieństwo rosyjskie, które normowało życie parafialne i monastyczne według praw kanonicznych i zwyczajów obowiązujących w Cerkwi rosyjskiej. Polityka unifikacyjna doprowadziła do zlikwidowania miejscowej tradycji, lokalnej kultury cerkiewnej i charakterystycznej dla ziem białorusko-litewskich obrzędowości²⁴.

Jeszcze przed soborem w Połocku (1839 r.) większa część parafii na Białostocczyźnie powróciła do swego pierwotnego wyznania. Wybudowano dziesiątki

²² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie. 1795-1806*, Poznań 1963, s. 231, 232.

²³ Tamże, s. 232-234.

²⁴ A. Mironowicz, *Wpływ wyznań religijnych na kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej w XIX wieku*, [w:] *Tożsamość białoruska: doświadczenia przeszłości i wyzwania teraźniejszości. W 30. rocznicę uzyskania przez Białoruś niepodległości* pod red. nauk. Joanny Getki i Jerzego Grzybowskiego, Warszawa 2021, s. 27-42.

cerkwi, założono nowe parafie, szkoły cerkiewne, przytułki i szpitale. W przypadku Kościoła unickiego dążono do oczyszczenia obrządku wschodniego z naleciałości łacińskich, a następnie do jego likwidacji²⁵. Od 1839 roku prawosławie na ziemiach polskich i białoruskich zaczyna przyjmować coraz więcej cech prawosławia rosyjskiego (rozwój kultu świętych rosyjskich, obrzędowości, rosyjskiej architektury sakralnej). Władze carskie, aby skutecznie zarządzać zwiększającą się liczbą parafii prawosławnych, zmuszone były do dokonania reorganizacji struktury organizacyjnej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Po soborze połockim w 1839 roku powstała prawosławna diecezja litewsko-wileńska z wikariatem brzeskim (1839 r.) i wikariatem kowieńskim (1843 r.). W odrodzeniu prawosławia na Białostocczyźnie pomogło reaktywowanie supraskiego ośrodka zakonnego jako centrum duchowego Kościoła. To wówczas świat dowiedział się o bogactwie biblioteki supraskiej, wspaniałym wystroju soboru pw. Zwiastowania Bogarodzicy, licznych relikwiach świętych, cudownej ikonie Matki Bożej. Supraśl stał się głównym centrum prawosławnego życia religijnego i intelektualnego na Białostocczyźnie. W końcu XIX wieku podobną rolę zaczął odgrywać żeński monaster w Różanymstoku (Krasnymstoku), który przyczynił się do rozwoju oświaty oraz kultury w tym regionie²⁶.

Zmiany w życiu religijnym na Białostocczyźnie nastąpiły po powstaniu styczniowym (1863-1864). W czasie tej insurekcji doszło do otwartego wystąpienia powstańców przeciwko duchowieństwu prawosławnemu. Znaczna część duchowieństwa i wiernych zmuszona została do opuszczenia parafii. Władze powstańcze zakazały w szkołach nauki religii prawosławnej i języka rosyjskiego. W powstaniu zostało zamordowanych kilku duchownych prawosławnych. Doszło również do sprofanowania wielu cerkwi. Po upadku powstania na terenie Podlasia stacjonowała kilkutomista armia carska i znaczna liczba urzędników. W zachodnich guberniach

²⁵ Na temat polityki caratu wobec Kościoła unickiego: E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. I-II, Warszawa 1906; T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki na „ziemiach zabranych” (1815-1839) i Kościół greckokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 1, pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego, Poznań 1979, s. 497-511; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; H. Dylągowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918*, „Przegląd Wschodni”, t. II, z. 2 (6), 1992/1993, s. 276-287; tenże, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa 1996; A. Mironowicz, *W związku z 150 rocznicą synodu połockiego (1839-1989)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności*, pod red. W. Grzeszczaka i E. Śliwka, Pieniężno 1992, s. 138-146; tenże, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w latach 1795-1918*, s. 237-269; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma – Lublin 2001.

²⁶ Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1815-1915*, [w:] *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. M. Gnatowski, Łomża 2009, s. 69-90.

Imperium prowadzona była działalność misyjna. Podstawę prawną do jej prowadzenia dał ukaz carski z 17 kwietnia 1842 roku *O sposobie powrotu do prawosławia osób, które przeszły na łaciństwo*. W praktyce działalność misyjną prowadzono nie tylko w środowisku byłych rodzin prawosławnych, ale wobec wszystkich rzymskich katolików i grekokatolików. W 1866 roku oberprokurator poinformował cara, że do prawosławia wróciło 25 194 katolików i unitów w diecezji litewskiej i około 20 tysięcy w diecezji mińskiej²⁷. W nowej polityce carskiej zmieniło się podejście wobec Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Kraju Przywiślańskim. Diecezja warszawska została podporządkowana wyłącznie Synodowi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Warszawski Konsystorz Duchowny uzyskał wszelkie prawa odnośnie do spraw związanych z Cerkwią prawosławną na terenie Kraju Przywiślańskiego²⁸. Nowa sytuacja wyznaniowa spowodowała konieczność przeprowadzenia zmian organizacyjnych w Rosyjskim Kościele Prawosławnym na terenie Kraju Przywiślańskiego i zachodnich obszarów Imperium. Uchwalone wówczas nowe zasady budowy obiektów cerkiewnych pozwoliły na wzniesienie świątyń prawosławnych w Lublinie, Hrubieszowie, Kaliszu, Łomży, Janowie, Mławie, Słupcach, Łodzi, Łukowie, Augustowie, Płońsku, Kole, Tomaszowie i w innych miejscowościach. Wybudowane zostały również cerkwie na terytorium garnizonów wojskowych min. w Szczuczynie i Ostrołęce. Ażeby usprawnić zarządzanie diecezją, podjęto decyzję o nowym podziale dekanalnym diecezji. Liczba dekanatów wzrosła z dwóch do osiemnastu²⁹.

Wydanie w 1905 roku carskiego ukazu tolerancyjnego w istotny sposób wpłynęło na sytuację wyznaniową na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej i diecezji litewsko-wileńskiej. Tylko na terenie eparchii chełmsko-warszawskiej w latach 1905-1907 z prawosławia do Kościoła katolickiego przeszło 6 590 byłych unitów. Według szacunków władz carskich w latach 1905-1909 w zachodnich eparchiach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego około 230 000 dawnych unitów w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim opuściło Kościół prawosławny i przyjęło obrządek rzymskokatolicki³⁰. W tej sytuacji Świętobliwy Synod podjął wysiłki przeciwstawienia się tym tendencjom propagując ideę Świętej Rusi i nadając jubileuszowi 300-lecia panowania dynastii Romanowych charakter uroczystości cerkiewnych. Po 1905 roku około 100 tysięcy osób porzuciło prawosławie. Były parafie, które w 90% bojkotowały

²⁷ И. К. Смолич, *История Русской Церкви*, т. VIII, ч. 2., Москва 1997, s. 468, przyp. 1224.

²⁸ О. Лотоцкий, *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864.

²⁹ А. Мironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 54.

³⁰ В. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 444.

prawosławne cerkwie i zostawały bez własnej unickiej świątyni. Według prawa decydowała przynależność konfesyjna przodków. Jeśli byli oni katolikami to wyrażano zgodę na konwersję, a jeżeli unitami to odpowiedź była odmowna³¹.

Zmiany w relacjach wyznaniowych na zachodnich obszarach Imperium wpłynęły na decyzję Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 16 czerwca 1905 roku o ustanowieniu nowej struktury diecezjalnej. Diecezja chełmsko-warszawska została podzielona na dwie samodzielne eparchie: chełmsko-lubelską, w której skład weszły obszary guberni lubelskiej i siedleckiej oraz warszawsko-przywiślańską, która objęła pozostałe terytorium Kraju Przywiślańskiego. Pierwszym hierarchą noszącym tytuł biskupa warszawsko-przywiślańskiego został abp Hieronim (Ekzemplarski)³², a po jego wyjeździe na katedrę kazańską, godność biskupa warszawskiego w latach 1908-1915 piastował abp Nikołaj (Ziorow). Wcześniej, w 1899 roku, ustanowiono diecezję grodzieńsko-brzeską, a w diecezji wołyńskiej powołano dwa wikariaty: włodzimiersko-wołyński (1891 r.) i krzemieniecki (1902 r.). W 1910 roku na terenie diecezji wołyńskiej powołano trzeci wikariat w Ostrogu. Wikariat ostrogiński uprzednio funkcjonował w latach 1840-1902³³. W 1907 r. na terenie diecezji grodzieńskiej ustanowiono wikariat w Białymstoku³⁴.

Istotne zmiany w sytuacji wyznaniowej na terenie diecezji: warszawsko-przywiślańskiej, chełmsko-lubelskiej, wołyńskiej, litewsko-wileńskiej i grodzieńsko-brzeskiej nastąpiły po wybuchu I wojny światowej. Tereny diecezji warszawsko-przywiślańskiej i chełmsko-lubelskiej zostały zajęte przez wojska niemieckie i austriacko-węgierskie. Większość duchowieństwa i wiernych tych diecezji wraz z rosyjską administracją została w 1915 roku ewakuowana w głąb Rosji. Ludność prawosławna z terenów Białostoczczyzny udała się w głąb Rosji w 1915 roku. Wraz z duchowieństwem i wiernymi wywożono wyposażenie świątyni, drogocenne przedmioty kultu, cudotwórcze ikony, relikwie świętych. Pozostawione cerkwie i plebanie władze okupacyjne zamieniały na obiekty gospodarcze³⁵.

³¹ Митрополит Евлогий, *Путь моей жизни*, Париж 1947, s. 95-96; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 56.

³² И. К. Смолич, *История Русской Церкви*, т. VIII, ч. 2, s. 558.

³³ С. И. Жылюк, *Російська Церква на Волині (1793-1917)*, Житомир 1996, s. 14.

³⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 57.

³⁵ Пор. М. Шчаўлінскі, *Бежанцы і беларускі нацыянальны рух у гады першай сусветнай вайны*, „Беларускі гістарычны часопіс” 1999, no. 3.; М. Korzeniowski, М. Мądzik, D. Tarasiuk, *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach I wojny światowej*, Lublin 2007. D. Fionik, *Bieżeństwo: droga i powroty 1915–1922*, Bielsk Podlaski 2015.

W przededniu zakończenia I wojny światowej na terytorium tak zwanego Kraju Przywiślańskiego i na Białostoczczyźnie pozostało zaledwie 10 duchownych oraz dwóch biskupów – władyka wileński Tichon (Bieławin), późniejszy patriarcha moskiewski i władyka krzemieniecki Dionizy, późniejszy metropolita warszawski. W 1917 roku do Grodna powrócił wikary eparchii grodzieńskiej, biskup białostocki Włodzimierz (Tichonicki). Biskup wileński Tichon udał się w 1917 roku do Moskwy na sobór Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W drodze do Moskwy towarzyszył mu władyka białostocki³⁶. Możliwość reewakuacji od 1918 roku i prześladowanie Kościoła po wybuchu rewolucji bolszewickiej w Rosji spowodowały masowy powrót ludności prawosławnej i duchownych do opuszczonych parafii. Powstanie II Rzeczypospolitej i obalenie caratu spowodowało, że Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie znalazł się w zupełnie nowej sytuacji społeczno-politycznej.

1.3. Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie w II Rzeczypospolitej

Po zakończeniu wojny nastąpił powrót duchowieństwa i ludności prawosławnej na Białostoczczyznę. W odrodzonej II Rzeczypospolitej czekały na nich inne warunki polityczno-społeczne. Władze polskie traktowały prawosławie jako relikw zaborów. Dziesiątki cerkwi rozebrano bądź zamieniono w świątynie rzymskokatolickie. Prawosławni w codziennej polityce władz administracyjnych byli odsuwani od różnych funkcji i godności. W Białymstoku władze nakazały rozebranie soboru pw. Zmartwychwstania Chrystusa, a dwie inne cerkwie garnizonowe przekazano na potrzeby Kościoła rzymskokatolickiego. Największą stratą dla Kościoła prawosławnego w Polsce było odebranie mu monasteru supraskiego. Ponownie centrum naszego życia duchowego, symbol naszej religijnej tożsamości znalazł się w rękach Kościoła łacińskiego. Mimo protestów wspólnoty prawosławnej władze sanacyjne usankcjonowały te bezprawne i nietolerancyjne działania. Decyzją władz wojewódzkich kasacji uległy parafie prawosławne w Augustowie, Grajewie, Hodyszewie, Kolnie, Lipsku, Łapach, Łomży (4 cerkwie), Ostrołęce, Ostrowi Mazowieckiej, Pokrowsku, Raczkach, Różanymstoku, Rygałówce, Sejnach, Szudziałowie i Wysokim Mazowiecku. Na obszarach województwa zdominowanego przez ludność prawosławną ograniczono

³⁶ Пор. А. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, Буэнос-Айрес, 1959. s. 93; (Wydanie drugie w grasy: А. К. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и её автокефалия*, [В:] *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917-1950 гг.*, Москва 1997, s. 92; А. Мironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 60.

liczbę funkcjonujących parafii i próbowano wprowadzić wyznanie neounickie. Na szczęście Białostocczyznę ominęła akcja niszczenia prawosławnych obiektów sakralnych, która przyniosła tragiczne skutki w 1938 roku na terenie Południowego Podlasia i Chełmszczyzny³⁷.

Białostocczyzna w latach 1918-1939 wchodziła w skład diecezji grodzieńskiej. Rząd polski, stanął na stanowisku dostosowania terytorialnej organizacji cerkiewnej do granic państwowych. Na terenie ziem, które znalazły się w granicach państwa polskiego, formalnie funkcjonowało sześć diecezji prawosławnych (warszawska, chełmska, litewsko-wileńska, grodzieńska, wołyńska i poleska). Administrowanie dwoma istniejącymi pod zaborem rosyjskim diecezjami, a mianowicie warszawską i chełmską, powierzono władcy Włodzimierzowi, gdyż wyznaczony na stolicę warszawską arcybiskup Serafin i zarządzający przed 1918 roku eparchią chełmską biskup Eulogiusz nie objęli swych katedr. Biskup białostocki Włodzimierz jedynie administrował diecezją grodzieńską, która obejmowała obszary Białostocczyzny. W tym samym czasie władca krzemieniecki Dionizy kontynuował prace organizacyjne nad utworzeniem diecezji poleskiej³⁸. Na soborze moskiewskim zapadły ważne postanowienia odnośnie do innych diecezji. Patriarcha Tichon w 1918 roku polecił biskupowi krzemienieckiemu Dionizemu najpierw zarządzać diecezją chełmską, a następnie utworzyć nową diecezję poleską, składającą się z części eparchii: mohylewskiej, mińskiej i grodzieńskiej³⁹. Zwierzchnik Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego polecił również powrócić do swej diecezji biskupowi białostockiemu

³⁷ Por. A. Mironowicz, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 21, s. 83-103; tenże, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „ЕАПШ. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2006, R. VIII (XIX), z. 13-14 (26-27), s. 13-34; tenże, *The Destruction and Transfer of Orthodox Church Property in Poland, 1919-1939*, „Polish Political Science Yearbook”, Toruń 2014, vol. XLIII, s. 405-420.

³⁸ Por. А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, Буэнос-Айрес, 1959. s. 93; (Wydanie drugie w pracy: *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.*, Москва 1997, s. 93; *Митрополит Владимир, святитель и молитвенник. (1873-1959)*, Париж 1965, s. 30; В. И. Косик, *Владимир „Православная энциклопедия”*, т. VIII, 2004, с. 665-667; М. Папierzynska-Turek, *Między tradycją, a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 133, 134; S. Żeleźniakowicz, *Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1919-1939)*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” (dalej: „WPAKP”), 1981, nr 4, s. 43-44; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 85.

³⁹ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, Буэнос-Айрес, 1959. s. 93; (Wydanie drugie w pracy: *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.*, Москва 1997, s. 93.

Włodzimierzowi (Wiaczesławowi Tichonickiemu), który przybył do Grodna 1 września 1918 roku.⁴⁰

Pierwsze próby uregulowania sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce nastąpiły w 1922 roku. Na zwołanym przez metropolitę Jerzego pierwszym Soborze Biskupów, w dniach 24-30 stycznia 1922 roku, omówiono problem unormowania stosunków między państwem a Kościołem prawosławnym. W soborze wzięli udział metropolita Jerzy oraz biskupi: Dionizy i Pantelejmon. Biskup białostocki i grodzieński Włodzimierz nie przyjechał do Warszawy usprawiedliwiając się chorobą⁴¹. Podczas soboru rozpatrzono przedłożony tekst umowy o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego w Polsce w dwóch redakcjach – rządowej i egzarszej⁴². Po naniesieniu poprawek, składających się z niektórych zapisów statutu nadesłanego z Moskwy, na wyraźne życzenie metropolity Jerzego, projekt *Tymczasowych przepisów* został 28 stycznia 1922 roku przedłożony do podpisu uczestnikom Soboru⁴³. Biskupi: Włodzimierz i Pantelejmon odmówili podpisania przepisów, motywując swą decyzję brakiem na nią zgody patriarchy, niezgodnością szeregu zapisów z prawem kanonicznym i konstytucją. Według hierarchów *Tymczasowe przepisy* uzależniały Kościół prawosławny od państwa.

Realizacja zamierzeń rządowych w kwestii autokefalii była możliwa do przeprowadzenia po aresztowaniu w maju 1922 roku przez władze radzieckie patriarchy Tichona. W związku z zaistniałą sytuacją, na mocy dekretu patriarchy moskiewskiego Tichona i Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 1 listopada 1920 roku *O postępowaniu w wypadku niemożności utrzymywania normalnych stosunków z moskiewską władzą cerkiewną*, metropolita Jerzy zwołał 30 maja 1922 roku Sobór Biskupów w Ławrze Poczajewskiej⁴⁴. W obradach soboru uczestniczyli metropolita Jerzy, biskup krzemieniecki Dionizy, biskup grodzieński Włodzimierz oraz biskup nowo przyłączonej diecezji wileńskiej Eleuteriusz⁴⁵. Sobór ten w zamierzeniach metropolity miał być początkiem drogi do autokefalii⁴⁶. Biskupi Eleuteriusz i

⁴⁰ Митрополит Владимир, святитель и молитвенник. (1873-1959), Париж 1965, s. 30; В. И. Косик, Владимир „Православная энциклопедия”, т. VIII, 2004, s. 665-667.

⁴¹ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 2, s. 17-18.

⁴² Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 15.

⁴³ М. Зузыкин, *Автокефалия...*, s. 59; А. Свитиц, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 101-103; Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 15-16.

⁴⁴ Por. М. Зузыкин, *Автокефалия...*, s. 60; А. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 86; J. S. Langrod, *O Автокефалии...*, s. 53.

⁴⁵ М. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 111.

⁴⁶ Тамże, s. 111.

Włodzimierz chcieli wnieść poprawki do uchwały dotyczącej konieczności zwołania lokalnego soboru, który zdecydowałby o dalszych losach Cerkwi w Polsce i żądali jednomyślności przy decydowaniu w sprawach, które w normalnych warunkach są w dyspozycji patriarchy i synodu⁴⁷. Gdy ich wnioski zostały odrzucone, obydwaj hierarchowie opuścili obrady. Stanowisko biskupa Włodzimierza poparł zwołany 14-15 lipca 1922 roku zjazd diecezji grodzieńskiej⁴⁸.

W 1922 roku nastąpiła reorganizacja terytorialna diecezji prawosławnych. Władze cerkiewne zlikwidowały wówczas diecezję chełmską, włączając jej terytorium do eparchii metropolitalnej oraz dokonały zmian w strukturze terytorialnej i organizacyjnej w pozostałych biskupstwach. Ostatecznie pozostało pięć diecezji: warszawsko-chełmska, wołyńska, polesko-pińska, grodzieńsko-nowogródzka, wileńsko-lidzka⁴⁹. 12 października 1922 roku na mocy decyzji wyrażonej uchwałą Synod zwolnił biskupa Włodzimierza z kierowania diecezją grodzieńską i pozbawił go wikariatu białostockiego. Mocą tej samej decyzji Synodu diecezję grodzieńską powierzono biskupowi łuckiemu Aleksemu Gromadzkiemu⁵⁰. Diecezja grodzieńsko-nowogródzka obejmowała obszar województwa białostockiego oraz czterech powiatów województwa nowogródzkiego: baranowickiego, nieświeskiego, nowogródzkiego i słonimskiego. W sumie, granice władztwa zajmowały 32 450 km². Biskupstwa grodzieńskie było podzielone na 17 dekanatów, 135 parafii etatowych i 45 filialnych. W diecezji było 193 duchownych i 186 osób służby cerkiewnej. Władztwo grodzieńskie liczyło 624 302 wiernych. Statystycznie na jedną parafię przypadało 3 468 wiernych, a na jednego duchownego – 3 235 wiernych⁵¹.

W 1927 roku Synod Kościoła prawosławnego opracował zmiany w cerkiewnej strukturze organizacyjnej dostosowując ją do podziału administracyjnego państwa. W liście do MWRiOP z 20 lutego 1928 roku metropolita Dionizy postulował, ażeby

⁴⁷ А. Свितिц, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 104-105.

⁴⁸ Por. tamże, s. 115-117.

⁴⁹ *Kościół w II Rzeczypospolitej*, pod red. Z. Zielińskiego i St. Wilka, Lublin 1981, s. 165.

⁵⁰ М. Папierzыńska-Turek, *Міędzy tradycją...*, s. 115-116; А. В. Карташев, *Жизненный путь Митрополита-Экзарха Владимира. К пятидесятилетию архиерейской хиротонии*, Париж 1957; *Митрополит Владимир — святитель и молитвенник (1873-1959)*, Париж 1965, s. 35-39. Za wierność Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu patriarcha Tichon 30 listopada 1923 r. nadał mu godność arcybiskupa. Abp Włodzimierz wyjechał do Paryża, gdzie 10 czerwca 1930 r. został podniesiony do godności metropolity. Jemu to powierzono zarządzanie parafiami rosyjskimi znajdującymi na terenie Europy Zachodniej. Metropolita Włodzimierz 9 marca 1946 r. wyjechał do patriarchatu konstantynopolitańskiego, gdzie przebywał aż do śmierci w 1959 r. В. Цыпин *Истории Русской Церкви 1917-1997*, Москва 1997, s. 731.

⁵¹ „Правослаўны Каляндар” на 1923 год, Варшава 1923, s. 55-60; А. Мironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 100.

diecezja wołyńska obejmowała powiaty województwa wołyńskiego, a polesko-pińska – powiaty województwa poleskiego. Biskupstwo wileńskie miało obejmować województwo wileńskie i trzy powiaty województwa nowogródzkiego (wołożyński, lidzki i stołpecki). Eparchia grodzieńska miała się składać z całego terytorium województwa białostockiego i czterech powiatów województwa nowogródzkiego (nowogródzki, słonimski, baranowicki i nieświeski). Bez zmian miały pozostać granice diecezji warszawsko-chełmskiej⁵². Diecezja grodzieńska, kierowana przez arcybiskupa Aleksego (Gromadzkiego), obejmowała województwo białostockie i cztery powiaty województwa nowogródzkiego: nowogródzki, nieświeski, baranowicki i słonimski. Biskupstwo posiadało 18 dekanatów, 147 parafii, 3 klasztory i 235 duchownych⁵³. W 1930 roku na obszarze diecezji grodzieńskiej mieszkało 640 000 wiernych. W diecezji grodzieńskiej wiernym prawosławnym posługiwało 184 duchownych⁵⁴. 29 marca 1934 roku zarządzającym diecezją grodzieńsko-nowogródzką został biskup Antoni (Marcenko). Dotychczasowego władkę grodzieńsko-nowogródzkiego Aleksego Gromadzkiego Synod powołał na ordynariusza diecezji wołyńskiej. Jego wikarym pozostał biskup łucki Polikarp (Sikorski)⁵⁵. Ostateczne zmiany w episkopacie prawosławnym nastąpiły w latach 1937-1938. 27 lutego 1937 roku Synod przeniósł biskupa lubelskiego Sawę na katedrę grodzieńsko-nowogródzką. Liczba parafii w diecezji grodzieńskiej zmniejszyła się z 200 w 1938 roku do 154 w 1939 roku⁵⁶. Według oficjalnych danych statystycznych Kościoła prawosławnego w końcu 1938 r. obejmował 1 metropolię, 5 diecezji, 2 seminaria duchowne z 202 alumnami, Studium Teologii Prawosławnej w Warszawie, 340 dekanatów, 1 160 parafii i 1 792 duchownych⁵⁷. Struktura diecezjalna nie pokrywała się z podziałami administracyjnymi państwa. Diecezja grodzieńsko-nowogródzka obejmowała województwo białostockie (bez powiatów Łomża, Ostrołęka, Ostrów, Szczuczyn, Wysokie Mazowieckie i Bielsk Podlaski) i część województwa nowogródzkiego (powiaty Baranowicze, Nieśwież,

⁵² AAN MWRiOP, nr 1011, k. 32-33.

⁵³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 112-113.

⁵⁴ „Kalendarz Prawosławny” na 1934 r., Tomaszów Lubelski 1934, s. 81. Z kolei wydawany przez Prawosławną Metropolię Warszawską „Kalendarz Prawosławny” na 1931 r. podaje, że biskupstwo grodzieńsko-nowogródzkie miało w 1930 r. 179 parafii i 648 000 wiernych. „Правослаўны Каляндар” на 1931 год, Варшава 1930, s. 52-53.

⁵⁵ Пор. А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 156; М. Папierzynska-Turek, *Między tradycją...*, s. 217-221.

⁵⁶ Prawosławne Archiwum Metropolitarne, RVI-3B, nr 1308; K. Urban, *Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej*, „Церковный Вестник”, nr. 12, 1995, s. 16; nr. 8, 1996, s. 20-21; nr. 9, 1996, s. 11-21.

⁵⁷ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VIII, Lublin 2001, s. 426.

Nowogródek i Słonim). Władcyctwo polesko-pińskie objęło województwo poleskie (bez powiatu Brześć) i część wołyńskiego (powiat Sarny). Biskupstwo wileńsko-lidzkie rozciągało się na terenie województwa wileńskiego i części nowogródzkiego (powiaty Lida, Stołpce, Szczuczyn i Wołożyn). Diecezja wołyńska swym zasięgiem obejmowała większość województwa wołyńskiego (bez powiatów Kowel, Luboml i Sarny). W skład eparchii warszawsko-chełmskiej wchodziły województwa: pomorskie, poznańskie, warszawskie, łódzkie, śląskie, krakowskie, kieleckie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie i lubelskie oraz część wołyńskiego (powiaty Kowel i Luboml), poleskiego (powiat Brześć), białostockiego (powiat Bielsk Podlaski)⁵⁸. Ze źródeł cerkiewnych wiadomo, że w 1939 roku na terenie diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej mieszkało 660 400 prawosławnych⁵⁹.

1.4. Lata II wojny światowej

II wojna światowa przyniosła zmiany w położeniu Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie. Włączona po 17 wrześniu 1939 roku Białostoczczyzna do BSRR stała się miejscem ograniczania możliwości wypełniania posług religijnych przez administrację sowiecką. Władzy radzieckiej nie zależało na rozwoju Kościoła prawosławnego, a bardziej na ograniczeniu jego roli w społeczeństwie. Deportacjom i wywózkom w głąb ZSRR była poddana również ludność wyznania prawosławnego wraz ze swym duchowieństwem. Kolejne zmiany w życiu religijnym nastąpiły w okresie okupacji niemieckiej. Władze faszystowskie dążące do likwidacji ideologii komunistycznej zezwoliły na reaktywowanie wielu nowych parafii w ramach Białoruskiego Kościoła Prawosławnego⁶⁰.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej na tereny wschodniej Rzeczypospolitej na swoich katedrach pozostali arcybiskup wileński Teodozjusz, poleski Aleksander (Inoziemcow) i wołyński Aleksy (Gromadzki). Los emigrantów wybrali, biskup

⁵⁸ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 122-123.

⁵⁹ Por. „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, nr 3 (11), s. 6-7; K. Urban, *Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej*, „Церковный Вестник”, nr. 12, 1995, c. 12-13; W. Kosonocki, *Liczba i rozmieszczenie ludności prawosławnej w Polsce*, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1939, nr 3 (11), s. 6-7; W. Mysiek, *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 142-61.

⁶⁰ A. Mironowicz, *Powstanie i działalność Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej w latach 1941-1944*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz i W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 383-394.

grodziński Sawa (Sowietow) i wikariusz diecezji wileńskiej Mateusz (Siemaszko)⁶¹. Już w pierwszych dniach okupacji dopuszczono się licznych przestępstw, a nawet zbrodni wobec duchownych wszelkich wyznań. W miejscowości Zelwa (pow. Wołkowysk) nowe władze aresztowały obydwu proboszczów, katolickiego i prawosławnego. Kilka dni później obydwaj zostali bestialsko zamordowani, a ich ciała znaleziono w podmiejskim lesie⁶². W gminie Dworzec (woj. nowogródzkie) tzw. „bandy dywersyjne”, złożone w dużej mierze z byłych więźniów, zamordowały nieznanego z nazwiska księdza prawosławnego⁶³. Nie były to przypadki odosobnione, duchownych różnych wyznań często stawiano przed sądem, traktując ich jak zwykłych kryminalistów. Wśród deportowanych w głąb ZSRR po 17 września 1939 roku byli zarówno kapłani katoliccy, jak i prawosławni, ich rodziny oraz osoby świeckie związane z życiem cerkiewnym⁶⁴.

Na wschodzie rozpoczął się proces szeroko zakrojonej sowietyzacji. Władze radzieckie nie przyjmowały do wiadomości autokefalicznego charakteru „polskiego” Kościoła prawosławnego. Komuniści przystępując do walki z tą instytucją, na początek dokładnie ją rozpoznały. Według danych rejonowych komitetów KP(b)B pod koniec 1939 roku na terytorium Białorusi Zachodniej istniało 542 cerkwie i 14 monasterów. Pracowało w nich 606 księży prawosławnych⁶⁵.

Patriarchat moskiewski wykorzystał zaistniałą sytuację polityczną i przywrócił swoją jurysdykcję nad tymi terenami. Rozpoczęto działania mające na celu obsadzenie „swoimi” duchownymi większość, ważniejszych stanowisk kościelnych. Wychodząc z

⁶¹ Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, red. W. Polak, W. Rozynkowski, M. Białkowski i J. Kufel, Toruń 2010, s. 105-114; tenże, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944*, [w:] *Pokazanie Cerkwie prawdziwej. Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, Białystok 2004 s. 172.

⁶² K. Sword, *Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939-1941*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, pod red. M. Giżewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995, s.152.

⁶³ M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 2000, s. 109.

⁶⁴ Por. И. Касьяк, *3 хисторыи Прусаулаунай Царквы Беларускага народу*, New York 1956, s. 73; tenże, *Byelorussia. Historical Outline*, London 1989, s. 164-167; А. Свितिц, *Православная Церковь в Польше и её автокефалия*, Buenos Aires 1959, s. 191-193; Сенех, *Украинська Православна Церква в часи другої світової війни 1939-1945*, Мюнхен 1946; Арх. Афанасий Мартос, *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Buenos-Aires 1966, s. 267-268. И. Власовский, *Нарис истории украинской Православной Церкви*, т. IV, ч. 2, New York 1993.

⁶⁵ Por. Н. Дораш, *Митрапалит Панцеляман (Ражноуски) 1867-1950*, „Беларуский Правослауны Календар”, Минск 2002, с. 135; Т. S. Prot’ko, *Stosunek państwa do Kościoła w Białorusi Zachodniej po ustanowieniu władzy radzieckiej (lata 1939-1941)*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, pod red. M. Giżewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995, s. 184.

założenia, że biskup Sawa opuszczając swoją diecezję stworzył wakat na tymże stanowisku, rozpoczęto przygotowania do wyboru nowego hierarchy. Początkowo funkcję tę miał objąć biskup Szymon (Iwanowski), jednak ostatecznie konsystorz i duchowieństwo grodzieńskiej eparchii wybrało arcybiskupa Pantelejmona (Rożnowskiego)⁶⁶. W dniu 17 października 1939 roku został on zarządcą diecezji pińsko-nowogródzkiej, z tytułem egzarchy patriarchalnego dla ziem zachodniej Białorusi i Ukrainy. W jego gestii znalazły się również parafie diecezji grodzieńskiej. Władyka ten był znany ze swoich nieprzyjaznych poglądów na temat autokefalii Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej. Jednym z pierwszych posunięć arcybiskupa Pantelejmona było wystosowanie apelu do duchowieństwa o uznaniu Patriarchatu Moskiewskiego jako władzy zwierzchniej. Nowy zarząd kościelny odsunął na boczny tor hierarchów, którzy przejawiali sympatie polonofilskie lub pro-białoruskie. Postanowiono obsadzić kierownicze stanowiska w Cerkwi duchownymi, którzy w okresie międzywojennym byli przeciwnikami autokefalii i wykazywali postawę lojalistyczną wobec patriarchatu moskiewskiego⁶⁷. W celu uregulowania spraw kanoniczno-prawnych abp Pantelejmon udał się, w czerwcu 1940 roku, do Moskwy. W czasie spotkań z władzami państwowymi i metropolitą Sergiuszem, pełniącym wówczas obowiązki patriarchy moskiewskiego, zdecydowano o odsunięciu arcybiskupa Pantelejmona od dotychczas zajmowanej funkcji egzarchy patriarchalnego dla ziem zachodniej Białorusi i Ukrainy. Powierzono mu jedynie zarząd nad nowo powstałą eparchią grodzieńsko-wilejską (obwody: baranowicki, białostocki i wilejski). Mimo tych niesprzyjających czasów, Cerkiew prawosławna na tych terenach wzbogaciła się o kolejnych hierarchów. W czerwcu 1940 roku wyświęcono na biskupa lwowskiego archimandrytę Ławry Poczajowskiej Pantelejmona (Rudyka). Nieco później wyświęcono na biskupa archimandrytę peczerskiego Beniamina (Nowickiego), który objął katedrę po arcybiskupie Aleksandrze. Kolejnym biskupem został archimandryta Benedykt (Bobkowski). Jego chirotonia miała miejsce 30 marca 1941 roku. Nowy hierarcha sprawował funkcję wikariusza diecezji grodzieńsko-wilejskiej, z tytułem

⁶⁶ Арх. Афанасий Мартос, *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, s. 268-269; И. Касьяк, *3 хисторыи Праваслаўнай Царквы Беларускага народу*, s. 76-77.

⁶⁷ И. Касьяк, *3 хисторыи Праваслаўнай Царквы Беларускага народу*, s. 76.

władcy brzeskiego. Z drugiej strony pewna część hierarchów popadła w niełaskę ze strony patriarchatu⁶⁸.

1 sierpnia 1941 roku powołano do życia odrębny okręg białostocki i podporządkowano go zarządowi Prus Wschodnich⁶⁹. Pozostałe ziemie zorganizowano jako Komisariat Rzeszy Ostland, na który składały się kraje nadbałtyckie i Białoruś (ta ostatnia „zubożona” o północne rejony dawnego obwodu wilejskiego włączone do Litwy) oraz leżący na południu Komisariat Rzeszy Ukraina. W skład Komisariatu Rzeszy Ostland wchodziły Okręgi Generalne: Litwy, Łotwy, Estonii i Białorusi. Na czele tego ostatniego stał komisarz generalny Wilhelm Kube.

Zwołany 8 marca 1942 roku, Sobór Biskupów w składzie: metropolita Pantelejmon, biskup grodzieński Benedykt, władca słucki Filoteusz oraz sekretarz archimandryta Atanazy. Obradujący sobór w pierwszej kolejności rozpatrzył sprawę ihumena Włodzimierza (Finkowskiego), który samowolnie przyjął tytuł władcy mińskiego i prowadził własną politykę personalną na ziemiach białoruskich i powołał „Białoruską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną”. Hierarchowie cerkiewni postanowili wydrzeć ihumena Włodzimierza z terenu Komisariatu Generalnego Białoruś. Gen. Kube przychylił się do tego wniosku, co spowodowało, że zbuntowany kapłan musiał przerwać swoją działalność i opuścić te tereny. W kolejnych dniach obrad sobór zatwierdził statut Cerkwi białoruskiej oraz dokonał nowego podziału administracyjnego. Powołano do życia sześć eparchii: mińsko-wilejską, mohylewsko-mścisławską, nowogródzko-baranowicką, smoleńsko-brańską, witebsko-połocką i białostocko-grodzieńską. Ta ostatnia była diecezją autonomiczną, gdyż leżała na terenach włączonych do Prus Wschodnich. Zwierzchnikiem Cerkwi pozostał metropolita Pantelejmon. Władca Benedykt został podniesiony do godności arcybiskupiej oraz otrzymał tytuł egzarchy Prus Wschodnich, a następnie objął diecezję białostocko-grodzieńską⁷⁰.

⁶⁸ А. Миронович, *Православная Церковь в Беларуси в 1941-1944 годах* [в:] *1941 год: трагедия, героизм, память. Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 70-ой годовщине начала Великой Отечественной войны*, ред. М. Э. Чесновский, Брест 2012, s. 67-82.

⁶⁹ Cz. Madańczyk, *Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 561.

⁷⁰ А. Миронович, *Православная Церковь на территории Белоруссии во время Второй мировой войны*, „Православие в Балтии”, Rīga 2015, № 3 (12), s. 62-75; tenże, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, red. W. Polak, W. Rozykowski, M. Białkowski i J. Kufel, Toruń 2010, s. 105-114.

Rozwój Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie nastąpił dopiero w okresie powojennym. W ramach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wykształciła się nowa struktura organizacyjna naszej Cerkwi.

1.5. Diecezja białostocko-gdańska w latach 1944-1981

Do połowy lipca 1946 roku funkcjonowały ustanowione w czasie II wojny światowej diecezje: warszawsko-radomska, chełmsko-podlaska i krakowsko-łemkowska. Do tego należy dodać parafie na Białostocczyźnie, które w trakcie wojny należały do eparchii grodzieńskiej. Diecezja warszawsko-radomska w 1946 r. liczyła 22 parafie, 20 proboszczów, 12 wikariuszy, 4 diakonów i 6 psalmistów. Eparchia chełmsko-podlaska posiadała 33 parafie, 36 duchownych, 6 wikariuszy, 2 diakonów i 2 psalmistów. Biskupstwo krakowsko-łemkowskie miało 9 parafii, 6 proboszczów i jednego psalmistę. Najwięcej parafii prawosławnych znajdowało się na Białostocczyźnie – 69, które obsługiwane były przez 51 proboszczów, 4 wikariuszy i 2 diakonów⁷¹. Z tej liczby jedynie 5 parafii w wymienionych diecezjach nie było obsadzonych, a brak obsady 18 parafii na Białostocczyźnie był spowodowany sporem jurysdykcyjnym i podziałami wśród miejscowego duchowieństwa. Według wyliczeń władz cerkiewnych na koniec 1946 roku Kościół prawosławny dysponował 223 świątyniami (cerkwie i kaplice) oraz 134 cmentarzami⁷².

Na mocy porozumienia między PKWN a władzami radzieckimi z 9 września 1944 roku Polskę opuściło około 47 000 Białorusinów i około 482 000 Ukraińców⁷³. W świetle najnowszych ustaleń z terenu województwa białostockiego wysiedlono 47 000 osób. Większość wysiedlonej w okresie od 15 października 1944 roku do 2 sierpnia 1946 roku ludności z województw białostockiego i lubelskiego było wyznania prawosławnego.

Na Białostocczyźnie wierni prawosławni byli utożsamiani z mieszkańcami narodowości białoruskiej. Dla Białorusinów Kościół prawosławny pełnił funkcję religijną i integracyjno-narodową. W opinii wojewody białostockiego ze stycznia 1946 r. prawosławni, którzy mieszkali w zachodnich gminach powiatu bielskiego, masowo wyjeżdżali do gmin wschodnich, na Ziemię Odzyskane lub do BSRR. Wielu

⁷¹ „Kalendarz Prawosławny na rok 1947”, Warszawa 1946, s. 3-4.

⁷² Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. RVI-3A 1314.

⁷³ K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław 1992.

Białorusinów zamieszkałych na pograniczu etnicznym zmieniło wyznanie na katolickie lub ewangelickie. Wyznanie było wyznacznikiem narodowości, a jego zmiana gwarantowała pozostanie na ojcowiznie⁷⁴. W latach 1945-1950 z terenów województwa białostockiego wyjechało około 150 000 osób⁷⁵. Przeludniona wieś białostocka nie dawała perspektyw awansu społecznego. Migracja do miast województw centralnych i na Ziemię Odzyskane była spowodowana chęcią znalezienia pracy w przemyśle i zdobycia oświaty poza województwem białostockim. Repatriacje i migracje spowodowały częściowe wyludnianie się wsi i parafii prawosławnych. Duchowieństwo prawosławne stawało się często obiektem przemocy ze strony polskiego podziemia. W latach 1945-1946 dokonano wielu zbrodni na miejscowej ludności białoruskiej⁷⁶.

Sobór Biskupów 15 lipca 1946 roku do powołania nowej struktury diecezjalnej. Sobór Biskupów dokonał kasaty diecezji chełmsko-podlaskiej i krakowsko-łemkowskiej, których tereny zostały włączone do eparchii warszawskiej. Kierowanie Prawosławną Administraturą na Ziemiach Odzyskanych 31 grudnia 1946 roku powierzono biskupowi wrocławskiemu Jerzemu (Korenistowi). Sobór ustanowił też biskupstwo białostocko-bielskie. 17 września 1947 roku. Sobór Biskupów przekształcił Administraturę w samodzielną Diecezję Ziem Odzyskanych. Na terenie Diecezji Ziem Odzyskanych ustanowiono trzy dekanaty: wrocławski, szczeciński i olsztyński. Zwierzchnictwo nad eparchią białostocko-bielską objął władyka Tymoteusz⁷⁷. Kolejnym posunięciem metropolity było zwołanie 13 lutego 1948 roku Soboru Biskupów (w składzie metropolita Dionizy i bp Tymoteusz), który dokonał nowego podziału diecezjalnego. Z dotychczasowej diecezji białostockiej zostały wyłączone parafie powiatu bielskiego i dołączone do diecezji warszawskiej. Do eparchii białostockiej przyłączone zostało województwo olsztyńskie. Diecezja warszawska

⁷⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Urząd Wojewody Białostockiego, sygn. nr 486.

⁷⁵ *Województwo Białostockie. Monografia geograficzno-społeczna*, pod red. J. Kostrowickiego, Lublin 1967, s. 53-57; E. Mironowicz, *Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944-1946*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 19, 2003, s. 183-195.

⁷⁶ S. Iwaniuk, *Białoruska samoobrona na Białostocczyźnie w latach 1944-1947*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 1 (3), 1995, s. 57-67; Starosta powiatowy w Bielsku Podlaskim 4 lutego 1946 r. informował wojewodę o działalności zbrojnego podziemia przeciwko ludności białoruskiej. „W dniu 29 stycznia br. banda w liczbie ok. 40 dobrze uzbrojonych ludzi, idąca od strony Puszczy Białowieskiej, dokonała napadu na wsie: Zaleszany i Wólka Wygonowska, gm. Kleszczele. W czasie napadu spalono wieś Zaleszany doszczętnie, zaś Wólkę Wygonowską częściowo. Banda ta w dniu 2 bm. spaliła częściowo wieś Szpaki, gm. Wyszki i częściowo wieś Zanie, gm. Brańsk. Wymienione wyżej wsie są zamieszkałe przez ludność białoruską i częściowo przez polską. We wsi Szpaki znaleziono ulotkę, zawierającą wezwanie do ludności białoruskiej, ażeby w ciągu 14 dni opuściła Polskę, gdyż w przeciwnym razie zostanie wyniszczona”. G. Sosna, *Sprawy narodowościowe i wyznaniowe na Białostocczyźnie (1944-1948) w ocenie władz Rzeczypospolitej Polskiej*, Ryboły 1996, s. 71.

⁷⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 243.

miała obejmować ówczesne województwa warszawskie, lubelskie, rzeszowskie, pomorskie, poznańskie, gdańskie, szczecińskie oraz powiat Bielsk Podlaski w województwie białostockim. W skład biskupstwa białostockiego miały wejść tereny województwa białostockiego (bez powiatu Bielsk Podlaski) i olsztyńskiego. Powołano też eparchię łódzką obejmującą województwa łódzkie, kieleckie, krakowskie, śląskie i wrocławskie⁷⁸.

Po zakończeniu wojny zarząd nad Cerkwią prawosławną w nowych granicach polskiej państwowości objęło Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Kościoła Prawosławnego z biskupem Tymoteuszem (Szretterem) na czele. Pełną autokefalię Kościół prawosławny w Polsce uzyskał na podstawie dekretu św. Synodu patriarchatu moskiewskiego z dnia 22 czerwca 1948 roku. Pierwszym zwierzchnikiem Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego był arcybiskup Tymoteusz, a od 1951 roku metropolita Makary⁷⁹. W 1949 roku powołano trzy biskupstwa: warszawskie, białostocko-gdańskie i łódzko-wrocławskie. Migracja ludności z województw wschodnich do Polski centralnej i zachodniej wymusiły nowy podział diecezjalny. W 1952 roku utworzono cztery diecezje: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską i wrocławsko-szczecińską.

Podczas grudniowego Soboru Biskupów dokonano kolejnej reorganizacji granic i nazw diecezji prawosławnych. W skład diecezji warszawsko-bielskiej weszły tereny województwa warszawskiego, lubelskiego i pow. Bielsk Podlaski (bez parafii Puchły, Trześcianka i Ryboły). Do biskupstwa białostocko-gdańskiego należały województwa gdańskie, olsztyńskie i białostockie (bez pow. Bielsk Podlaski)⁸⁰. 7 września 1951 roku Sobór Biskupów uchwalił nowy podział diecezjalny kraju. Decyzją tego Soboru powołane zostały cztery diecezje: warszawsko-bielska, białostocko-gdańska, łódzko-poznańska i wrocławsko-szczecińska. Według źródeł cerkiewnych na 31 grudnia 1951 r. liczba wiernych wyniosła 78 194. Diecezja białostocko-gdańska obejmowała województwa: białostockie (bez powiatu Bielsk Podlaski), gdańskie i olsztyńskie. Władcyctwo posiadało cztery dekanaty: białostocki, sokólski, olsztyński i gdański. Dekanat gdański został utworzony dopiero w 1950 r. Diecezja liczyła 42 parafie i

⁷⁸ AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej, nr-y 1042 i 1045. Por. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 152-153.

⁷⁹ Por. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1996, s. 41-82; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956*, Kraków 1998; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 249.

⁸⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 250.

53 171 wiernych⁸¹. Według źródeł cerkiewnych, po objęciu urzędu przez metropolitę Makarego obowiązki duszpasterskie w PAKP wykonywało 160 duchownych. Największa liczba duchownych znajdowała się na terenie eparchii warszawsko-bielskiej – 66 a w białostocko-gdańskiej – 45⁸².

Procesy migracyjne ze wsi do miast spowodowały zmniejszenie się liczby wiernych w parafiach wiejskich na Białostocczyźnie. Pogłębiły je wyjazdy ludności prawosławnej w poszukiwaniu pracy do Warszawy, na Górny Śląsk i Pomorze Gdańskie. Natomiast parafie miejskie na Białostocczyźnie zwiększały się liczebnie, chociaż proces ten nie był tak dynamiczny, jak w następnych okresach. Księgi metrykalne od połowy lat pięćdziesiątych XX wieku wykazują wyraźny spadek liczby chrztów i ślubów w parafiach wiejskich i wyraźny wzrost liczby zgonów. Dane z ksiąg metrykalnych potwierdzają proces powolnego starzenia się wsi we wschodniej Białostocczyźnie, zamieszkałych głównie przez ludność narodowości białoruskiej. Odmienne zjawiska demograficzne zachodziły w parafiach miejskich województwa białostockiego. Uwidocznił się w nich liczebny przyrost wiernych, będących efektem nie tyle wyżu demograficznego, co migracją ludności ze wsi do miasta. Potwierdzeniem tego zjawiska jest wyraźny wzrost liczby posług religijnych (chrztów, ślubów i zgonów) w omawianym okresie na terenie prawosławnych parafii miejskich⁸³. W latach pięćdziesiątych powstała nowa parafia w Grabarce (1951 r.) oraz restytuowano parafie w Dojlidach (1952 r.), Siemianówce (1956 r.) i Suwałkach (1956 r.)⁸⁴. W życiu religijnym tego okresu niewiele też można było zaobserwować tendencji wskazujących na aktywizację mniejszości białoruskiej, mimo że na Białostocczyźnie stanowiła ona podstawową prawosławną grupę społeczną. Laicyzacja życia Białorusinów nie zmieniła ich stosunku do prawosławia. Postawa taka jest szczególnie warta podkreślenia zważywszy, że większość duchowieństwa prawosławnego była pochodzenia białoruskiego, a w periodykach cerkiewnych trudno było znaleźć teksty w języku

⁸¹ Por. Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, RVI-3C nr 1365; AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 916, k. 1-3; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 117-121, 154-155; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 119.

⁸² Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, RVI-3C nr 1365.

⁸³ Por. G. Sosna, *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostocczyźnie. Część demograficzna*, Ryboły 1992; tenże, *Aneks statystyczny z parafialnych ksiąg metrykalnych Białostocczyzny XVIII, XIX i XX wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 13-18; A. Mironowicz, *Księgi metrykalne w badaniach demograficznych wiernych Kościoła prawosławnego*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w świetle statystyk XIX i XX wieku*, pod red. J. Skarbek, Lublin 1995, s. 62-67; por.: tabela 1-2 i wykresy I-II.

⁸⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 257.

białoruskim. Duchowieństwo jedynie w życiu prywatnym posługiwało się swoim językiem narodowym. Władze cerkiewne minimalizowały udział języka białoruskiego w działalności duszpasterskiej, odrzucając wszelkie postulaty białorutenizacji życia religijnego⁸⁵.

W okresie sprawowania władzy przez metropolitę Tymoteusza nastąpiły zmiany na katedrach biskupich. W 1961 roku biskup bielski Bazyli został ordynariuszem diecezji wrocławsko-szczecińskiej. Zastąpił on biskupa Stefana, który przeszedł do diecezji białostocko-gdańskiej, kierowanej dotąd przez arcybiskupa Tymoteusza. Dopiero w 1964 roku nastąpiła elekcja kolejnego biskupa, a mianowicie ks. Mikołaja Niesłuchowskiego, który przyjął imię Nikanor. Podobnie jak w latach pięćdziesiątych każdy nowo wybrany hierarcha, pomiędzy jego wyborem przez Sobór Biskupów a nominacją na katedrę diecezjalną, był wikariuszem archidiecezji warszawsko-bielskiej z tytułem biskupa lubelskiego lub bielskiego. Biskup Nikanor w 1965 roku został, po arcybiskupie Stefanie, mianowany ordynariuszem białostocko-gdańskim. Przez piętnaście lat (1945-1961) arcybiskup Tymoteusz zarządzał diecezją białostocką (później białostocko-gdańską). Po nim diecezją tą kierował arcybiskup Stefan (1961-1965), a następnie biskup Nikanor. W 1978 r. do godności arcybiskupa został podniesiony ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej Nikanor.

W 1968 roku było 216 parafii i filii, a 1970 r. na terytorium kraju znajdowało się 176 parafii i 43 filii. Najwięcej parafii było na terenie eparchii warszawsko-bielskiej – 81 z 31 placówkami filialnymi i białostocko-gdańskiej – 43 z 4 placówkami filialnymi⁸⁶. Dane te różnią się od oficjalnych statystyk Urzędu ds. Wyznań z 1969 r. Według danych Urzędu archidiecezja warszawsko-bielska posiadała 8 dekanatów z 100 parafiami, a eparchia białostocko-gdańska – 5 dekanatów z 47 parafiami⁸⁷. W 1980 roku Kościół prawosławny w Polsce składał się z czterech diecezji: warszawsko-bielskiej (9 dekanatów), białostocko-gdańskiej (5), wrocławsko-szczecińskiej (4) i łódzko-poznańskiej (3). W strukturze Kościoła znajdowały się dwa ośrodki monastyczne – męski św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej z 11 mnichami i 8 nowicjuszami oraz żeński św. św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce z 15 mniszkami i 3 nowicjuszami. Najwięcej parafii znajdowało się na terenie ówczesnego województwa białostockiego (79). W innych województwach było ich znacząco mniej:

⁸⁵ Tamże, s. 264.

⁸⁶ Prawosławne Archiwum Metropolitalne, sygn. R V-7A, 1362; AAN, Urząd ds. Wyznań, 131/20, k. 27; *Prawosławnyj Kalendar' na 1971 god'*, s. 69-74.

⁸⁷ AAN, Urząd ds. Wyznań, 131/391, k. 40.

w nowosądeckim 12, olsztyńskim 11, koszalińskim 11, wrocławskim 11 i krośnieńskim 10. W pozostałych województwach liczba parafii prawosławnych nie przekraczała dziesięciu. Podobnie było z rozmieszczeniem liczby cerkwi i kaplic. Spośród 301 obiektów aż 141 znajdowało się na terenie województwa białostockiego. Liczbę wiernych władze cerkiewne szacowały na 480 850 osób, z czego 332 500 miało zamieszkiwać na Białostocczyźnie. Oprócz tej liczby wiernych, według Kancelarii Metropolitalnej, ponad 100 000 osób wyznania prawosławnego pozostawało w mieszanych związkach małżeńskich⁸⁸.

Metropolia Warszawska posiadała Prawosławne Seminarium Duchowne z internatem w Warszawie oraz jego filię w Jabłecznej. Seminarium w Warszawie kształciło 36 alumnów oraz 30 w Jabłecznej. Ponadto działalność edukacyjną prowadziła Sekcja Teologii Prawosławnej ChAT w Warszawie, kształcąc 47 studentów. Kościół prawosławny prowadził Zakład Opiekuńczy w Warszawie. W strukturze organizacyjnej PAKP było 233 parafie i filie, w których pracowało 295 duchownych czynnych i 30 w stanie spoczynku. Z tego grona 177 duchownych czynnych i 16 w stanie spoczynku przebywało na terenie województwa białostockiego. Dodatkowo w Kościele prawosławnym zatrudnionych było 172 pracowników świeckich na etatach psalmistów, dyrygentów, kościelnych i administratorów. Najwięcej parafii znajdowało się na terenie ówczesnego województwa białostockiego (79), nowosądeckiego (12), olsztyńskiego (11), koszalińskiego (11), wrocławskiego (11) i krośnieńskiego (10). W pozostałych województwa liczba parafii prawosławnych nie przekraczała dziesięciu. Podobnie było z rozmieszczeniem liczby cerkwi i kaplic. Spośród 301 obiektów aż 141 znajdowało się na terenie województwa białostockiego. Liczbę wiernych władze cerkiewne szacowały na 480 850 osób, z czego 332 500 miało zamieszkiwać na Białostocczyźnie. Oprócz tej liczby wiernych, według Kancelarii Metropolitalnej, ponad 100 000 osób wyznania prawosławnego pozostawało w mieszanych związkach małżeńskich⁸⁹.

Przemiany społeczno-polityczne w kraju w latach osiemdziesiątych XX wieku zbiegły się z istotnymi zmianami wewnątrz Kościoła. Po odejściu na emeryturę arcybiskupa Nikanora na katedrze białostockiej nowym ordynariuszem diecezji w 1981 roku został biskup łódzko-poznański Sawa. Katedrę łódzko-poznańską objął wówczas bp Szymon. Ingres biskupa Sawy na katedrę białostocką zapoczątkował dynamiczny

⁸⁸ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/32, k. 43-48.

⁸⁹ Archiwum Akt Nowych, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/32, k. 43-48.

rozwój struktur Kościoła prawosławnego na terenie diecezji. Wybudowano nowe cerkwie, uporządkowano status prawny już istniejących. Tylko na terenie miasta Białegostoku funkcjonuje obecnie dziesięć parafii prawosławnych. Stan taki był zasługą działalności arcybiskupa Sawy – ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej. Reaktywowano w 1984 roku monaster supraski, a w 1993 roku powołano do istnienia monaster żeński w Dojlidach (Białystok), który został przeniesiony do Zwierek. W 1999 roku ordynariuszem diecezji został biskup Jakub.

Kościół prawosławny na Białostocczyźnie ma wielowiekową tradycję. Prawosławie od czasów chrystianizacji tych terenów jest integralnym elementem mieszkającej tu ludności. Tak jak przez minione stulecia, również obecnie określa jego charakter tego regionu. Prawosławie tu nie jest reliktem zaborów, ale cenną spuścizną I Rzeczypospolitej, wspólnej ojczyzny wielu wyznań i narodów.

1.6. Kształtowanie się granic diecezji białostocko-gdańskiej

Proces kształtowania się granic diecezji Białostocko-Gdańskiej był zjawiskiem długotrwałym i zależał od wielu czynników, m.in. od uwarunkowań historycznych, kształtu granic państwowych i potrzeb administracyjnych Kościoła. Białostocczyzna nigdy nie stanowiła osobnej struktury organizacyjnej w Kościele prawosławnym. Początkowo podlegała jurysdykcji biskupów turowsko-pińskich. Diecezja turowsko-pińska powstała w 1088 roku i objęła swym zasięgiem Ziemię Turowską i Ziemię Brzeską⁹⁰. W XI wieku Ziemia Brzeska obejmowała również tereny nadbużańskie i nadnarwiańskie. Granica zachodnia Ziemi Brzeskiej przebiegała od rzeki Narew wzdłuż Nurca do Bugu, a następnie dalej na południe wzdłuż rzeki Liwiec. Najdalej wysuniętym na zachód grodem był Suraż położony na lewym brzegu Narwi. W skład Ziemi Brzeskiej wchodziły grody: Bielsk, Brańsk, Grodzisk, Drohiczyn, Ostromęczyn i Mielnik. Granica południowa przebiegała od środkowego Liwca poprzez górny bieg Krzny do rzeki Piwonii i Włodawki. Gród Włodawa był najdalej wysuniętym punktem Ziemi Brzeskiej⁹¹. Wschodnia granica tej ziemi opierała się o Prypeć, Muchawiec i dorzecza Narwi. Na północy granicą był pas puszczy oddzielających Ziemię Brzeską od Rusi Czarnej. Ziemia Brzeska graniczyła na zachodzie z Mazowszem, na południu z

⁹⁰ A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011.

⁹¹ А. Миронович, *Епархиальная принадлежность Бреста до конца XVI века*, [в:] *Православие в духовной жизни Беларуси*, Брест 2008, s. 8-19.

Ziemią Chełmską, a na północy z Jaćwingami i Rusią Czarną. Ta ostatnia została wchłonięta przez książąt litewskich. Opisany powyżej obszar Ziemi Brzeskiej w końcu XII wieku znalazł się w granicach Księstwa halicko-włodzimierskiego. Zapewne wówczas cerkwie na tym terenie przeszły pod jurysdykcję biskupów włodzimierskich⁹². Tereny północnego Podlasia należały do Księstwa Grodzieńskiego. Trudno dziś jednoznacznie określić ich przynależność diecezjalną. Przypuszcza się, że do XII wieku zarząd nad tym obszarem sprawowali władcy turowsko-pińscy bądź połoccy. Przyłączenie Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego spowodowało kolejne zmiany w strukturze organizacyjnej Kościoła. Zmiany te rozpoczęły się wraz z powołaniem w 1303 roku przez księcia halicko-wołyńskiego Jerzego I samodzielnej metropolii. Metropolia halicka zerwała swe więzi z metropolią kijowską⁹³.

Metropolia halicka składała się ze sześciu biskupstw: włodzimierskiego, halickiego, przemyskiego, łuckiego, turowskiego i chełmskiego. Pozostałe tereny w tym i północne Podlasia pozostały w jurysdykcji metropolitów kijowskich. Pomimo tego, że metropolia halicka istniała tylko w latach 1303-1324 i 1331-1347 to jednak stworzony został precedens, który doprowadził do dalszych podziałów w metropolii kijowskiej. Z tych samych względów jak na Rusi Halickiej na przełomie XIII i XIV wieku na terenach ruskich podporządkowanych książętom litewskim powstaje drugi ośrodek władzy kościelnej w Nowogródku. Wielki książę litewski Olgiert (1345-1377) doprowadził do powstania metropolii litewskiej. Przyłączenie Kijowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego spowodowało przyjęcie przez metropolitów litewskich tytułury metropolitów kijowskich i przyspieszyło proces kształtowania się niezależnej struktury kościelnej. Ostatecznie proces ten został zakończony 15 listopada 1415 roku wyborem na synodzie w Nowogródku metropolity Camblaka. Metropolita Camblak stał na czele nowej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego jako metropolita kijowski rezydujący w Kijowie lub w Nowogródku⁹⁴. Tereny północnego Podlasia podlegały bezpośrednio jurysdykcji metropolitów kijowskich. Szczegółowe dane o granicach obydwu diecezji i ich przebiegu na Białostocczyźnie posiadamy dopiero z zapisów

⁹² A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, Olsztyn 2013, nr 4, s. 13-23.

⁹³ K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska (1370 – 1632)*, Warszawa 1934, s. 3.

⁹⁴ Митрополит Макарий, *История Русской Церкви*, т. IX, Санкт-Петербург 1879, s. 63-68; 166-177, 334-335, 493-502, 516-519; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI, Львів 1907, s. 459-460; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969, s. 788-789; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 154-195.

dokonanych w drugiej połowie XVIII wieku. Dane te nie mogą stanowić podstawy do określenia struktury terytorialnej poszczególnych biskupstw. Granice diecezji metropolitarnej i włodzimierskiej ulegały licznym modyfikacjom po przyjęciu unii. Spróbujemy więc określić podlaski przebieg granicy między obydwoma biskupstwami w XVI wieku. Odcinek podlaski tej granicy pokrywał się z granicami biskupstw łańciskich: łuckiego i wileńskiego. W zasadzie odpowiadał on przebiegowi północnej granicy Ziemi Brzeskiej. W XVI wieku linia podziału rozgraniczająca biskupstwo włodzimierskie i metropolitarne przebiegała od obecnej granicy państwowej wzdłuż rzeki Narew do miejsca, gdzie rzeka przecinała dawną granicę województw nowogródzkiego i podlaskiego, a dalej na północ wzdłuż styku województw podlaskiego z trockim i nowogrodzkim. Taki przebieg linii rozgraniczający obie diecezje był spowodowany podziałem administracyjnym, zasięgiem oddziaływania osadnictwa białoruskiego i wołyńskiego oraz uwarunkowaniami historycznymi⁹⁵. Granice władcyctw ukształtowały się znacznie wcześniej aniżeli tereny województw i są bardziej zbliżone do historycznych podziałów pomiędzy poszczególnymi księstwami i ziemiami. Dalszy przebieg linii podziału pokrywał się z południową granicą województwa trockiego do końca gruntów starostwa rybołowskiego i puchłowskiego⁹⁶. Powstanie na północ od rzeki Narew parafii podległych jurysdykcji biskupa włodzimierskiego związane było z kolonizacją Puszczy Bielskiej. Nowe osadnictwo na początku XVI wieku objęło tereny włości bielskiej stykającej się z dobrami zabłudowskimi i starostwem jałowskim. Najbardziej wysuniętymi parafiami należącymi do eparchii włodzimierskiej na tym terenie były Ryboły i Puchły powstałe w centrum wójtostw włości bielskiej. Następny odcinek granicy obu biskupstw kształtował się pod wpływem struktury własnościowej. Dobra Aleksandra i Grzegorza Chodkiewiczów z monasterem supraskim, cerkwiami w Gródku, Zabłudowie, Topilcu, Dojlidach, Boćkach, Choroszczy i Fastach pozostały w eparchii metropolitarnej. Naturalną linią podziału była granica między Puszcą Suraską a Puszcą Bielską, zaczynającą się od rzeki Narew między Kożanami (strona suraska) a Wojszkami (strona bielska) i przebiegająca dalej na północ do granicy województwa trockiego, zostawiając po stronie diecezji włodzimierskiej wsie włości bielskiej: Wojszki, Ryboły, Pawły, Puchły. Na terenie diecezji metropolitarnej znalazły się wsie starostwa suraskiego. Obie cerkwie

⁹⁵ A. Mironowicz, *Pod opieką św. Antoniego Pieczerskiego*, Odrynki 2018.

⁹⁶ A. Mironowicz, *Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej*, Białystok 1998, s. 10-19.

suraskie wraz z kaplicą w Zawykach należały do biskupstwa włodzimierskiego. Dalsza granica tego władcyctwa była zgodna z zasięgiem starostwa suraskiego, a następnie ciągnęła się wzdłuż rzeki Narew do obszarów starostwa tykocińskiego. Wsie tego starostwa z cerkwią w Tykocinie wchodziły w skład eparchii metropolitarnej⁹⁷.

Zaprezentowany powyżej przebieg linii podziału między biskupstwem włodzimierskim a biskupstwem metropolitarnym przypomina obecny południowy kształt granicy diecezji białostocko-gdańskiej. Wydaje się, że tradycje historyczne miały zasadniczy wpływ na określenie takiego właśnie podziału diecezjalnego. Podziały diecezjalne z XVI wieku uległy zasadniczym zmianom po wprowadzeniu unii kościelnej. Parafie podlaskie znalazły się w jurysdykcji egzarchy patriarszego Gedeona Bałabana, a następnie, w latach 1621-1625, były zarządzane przez biskupa włodzimierskiego Józefa Kurcewicza i metropolitę kijowskiego Hioba Boreckiego (1620-1631). Obydwaj hierarchowie wobec formalnego nieuznawania przez władze państwowe Kościoła prawosławnego zarządzali swymi biskupstwami poprzez podległych im namiestników. Oficjalne reaktywowanie struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego jakie nastąpiło w 1632 roku spowodowało, że dawne terytorium diecezji metropolitarnej znalazło się w jurysdykcji Piotra Mohyły (1632-1647) i jego następców. Ziemie biskupstwa włodzimierskiego przeszły pod zarząd władcyków łuckich. Stan taki przetrwał tylko do końca XVII wieku albowiem większość biskupów przeszła na unię. Pozostało przy prawosławiu jedynie biskupstwo białoruskie z siedzibą w Mohylowie. Ordynariusze tej diecezji wraz z namiestnikami metropolity kijowskiego sprawowali zarząd nad wszystkimi parafiami w Rzeczypospolitej, w tym i na Białostocczyźnie.

Po III rozbiorze Rzeczypospolitej (1795 r.) Białostocczyzna znalazła się w granicach Królestwa Pruskiego. Niewielka liczba mieszkających tam wyznawców prawosławia skupiła się wokół trzech monasterów w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie. Władzom pruskim zależało na zniesieniu wszelkich form zależności tych ośrodków od religijnych centrów znajdujących się w Rosji. Wysłunięto więc projekt utworzenia niezależnego biskupstwa ograniczonego do Obwodu Białostockiego. Prace nad tym projektem zostały przerwane w 1807 roku, kiedy to na mocy traktatu w Tylży Obwód Białostocki został przyłączony do Rosji. Parafie prawosławne na tym terenie weszły w skład diecezji wileńskiej, która obejmowała gubernię mińską, grodzieńską,

⁹⁷ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991.

kurlandzką i Obwód Białostocki. W 1840 roku powołana została prawosławna diecezja litewsko-wileńska z siedzibą w Żyrowicach. W 1845 roku siedzibę biskupstwa przeniesiono do Wilna. Białostoczczyzna w diecezji litewsko-wileńskiej znajdowała się do 1900 roku. W tym roku wyłoniono z władcywta wileńskiego samodzielne biskupstwo grodzieńsko-brzeskie.⁹⁸ Od roku 1907 biskup wikarny tej diecezji przebywał w monasterze supraskim. Działalność diecezji grodzieńsko-brzeskiej została przerwana w 1915 roku masową ewakuacją duchowieństwa i wiernych w głąb Rosji.

W okresie II Rzeczypospolitej tereny Białostoczczyzny weszły w skład eparchii grodzieńskiej. Diecezja obejmowała część województw nowogródzkiego i całość województwa białostockiego. Często biskup grodzieński rezydował w Białymstoku. W latach 1939-1941 tzw. Okręg Białostocki został podporządkowany Patriarchatowi Moskiewskiemu⁹⁹.

Przebieg linii granicznej w czasie okupacji pomiędzy komisariatami Białorusi i Ukrainy stwarzał konflikty, co do przynależności leżących tam diecezji (brzeska, poleska). Taki podział administracyjny miał również wpływ na specjalny status eparchii białostockiej. Kolejne zmiany nastąpiły w 1942 roku, kiedy Białostoczczyzna weszła do diecezji grodzieńskiej Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁰⁰. W 1944 roku sprawami Kościoła prawosławnego zarządzał dziekan bielski w imieniu arcybiskupa mińskiego. Prawosławne parafie znalazły się w diecezji białostocko-bielskiej. Dopiero cztery lata później uregulowano status prawny Kościoła prawosławnego w Polsce, wytyczono granice diecezji. Obszar Białostoczczyzny znalazł się w granicach dwóch diecezji: warszawsko-bielskiej i białostocko-gdańskiej. Zakończenie II wojny światowej i zmiany granic państwowych przyniosły istotne przekształcenia w strukturze organizacyjnej naszego Kościoła. 15 lipca 1946 roku parafie prawosławne na Białostoczczyźnie weszły w skład nowoutworzonej diecezji warszawsko-bielskiej. Kolejne ewolucje w granicach diecezji nastąpiły 12 listopada 1948 roku. W tym to dniu sobór biskupów powołał obok diecezji warszawsko-bielskiej,

⁹⁸ A. Mironowicz, *Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej*, s. 19.

⁹⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944*, [w:] *Pokazanie Cerkwie prawdziwej. Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, Białystok 2004, s. 172-199.

¹⁰⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, red. W. Polak, W. Rozynkowski, M. Białkowski i J. Kufel, Toruń 2010, s. 105-114; tenże, *Православная Церковь в Беларуси в 1941-1944 годах [в:] 1941 год: трагедия, героизм, память. Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 70-ой годовщине начала Великой Отечественной войны*, ред. М. Э. Чесновский, Брест 2012, s. 67-82.

łódzko-poznańskiej, diecezję białostocko-gdańska. Objęła ona tereny ówczesnych województw gdańskiego, olsztyńskiego i część województwa białostockiego. Granica między biskupstwem białostocko-gdańskim i warszawsko-bielskim na Białostocczyźnie przebiegała wzdłuż XVI wiecznej linii podziału między diecezją metropolitarną a włodzimierską, z tą jednak różnicą, iż do diecezji białostocko-gdańskiej dodano parafie: Puchły, Trześcianka i Ryboły. Decyzję soboru biskupów zatwierdziło 16 grudnia 1948 roku Tymczasowe Kolegium Rządzące Cerkwią.

Obszar naszej diecezji nie zmienił się w 1951 roku, kiedy Metropolię Warszawską podzielono na cztery diecezje: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską i wrocławsko-szczecińską. Ostateczny kształt diecezja białostocko-gdańska otrzymała w 1951 roku, kiedy wyłączono z niej parafie Puchły, Trześcianka, Ryboły i dołączono je do biskupstwa warszawsko-bielskiego. Podsumowując, warto zatem podkreślić, że na kształt współczesnych granic diecezji białostocko-gdańskiej miały wpływ zarówno historyczne podziały naszego Kościoła, jak i przebieg granicy Polski po II wojnie światowej oraz potrzeby administracyjne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁰¹.

Siedzibą ordynariusza diecezji stał się Białystok, który dzięki temu zaczął pełnić rolę ważnego centrum życia religijnego naszego Kościoła. Na terenie diecezji znajdują się dwie katedry biskupie w Białymstoku i Gdańsku oraz monaster w Supraślu, Zwierkach i Wojnowie. Biskupstwo białostocko-gdańskie jest podzielone na pięć dekanatów (Białystok, Sokółka, Gródek, Olsztyn i Gdańsk) i 58 parafii. Z powyższego opisu wynika wniosek, że proces kształtowania się struktury diecezjalnej, parafialnej i granicy diecezji białostocko-gdańskiej był długotrwały. Był spowodowany zmianami sytuacji politycznej, administracyjnej i religijnej zachodzącymi na przestrzeni minionych stuleci.

¹⁰¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 252-153.

2. Droga władzyki Sawy do objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej

Analizując sytuację na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku należy zwrócić uwagę na rolę jej ordynariusza – władzyki Sawy. Przedstawienie najważniejszych etapów życia biskupa Sawy do czasu objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej będzie pomocne do ukazania jego szczególnej roli w procesie odnowy życia religijnego wiernych na terenie Białostoczczyzny.

2.1. Dzieciństwo i droga do stanu kapłańskiego

Michał Hrycuniak urodził się 15 kwietnia 1938 roku w Śniatyczach, w powiecie tomaszowskim, w prawosławnej rodzinie Włodzimierza Hrycuniaka i Natalii z domu Winnik¹⁰². Rodzice przyszłego biskupa dokonali konwersji na katolicyzm w imieniu własnym i małoletniego syna, w parafii w Dubie¹⁰³. Powodem tej decyzji były działania władz państwowych i Kościoła rzymskokatolickiego wobec prawosławnej ludności Chełmszczyzny, polegające na zmuszaniu do przechodzenia na katolicyzm. Ta decyzja okazała się tymczasowa, gdyż wkrótce rodzina Hrycuniaków porzuciła katolicyzm i potwierdziła swoją przynależność do prawosławia¹⁰⁴. W jednym z wywiadów metropolita Sawa stwierdził, że pierwotnie został ochrzczony w Cerkwi prawosławnej. „Wówczas ta cerkiew [w Śniatyczach] nie była w naszym posiadaniu. Mnie ochrzczono w Miączynie. To kilka kilometrów od Śniatycz. Duchownym był tam ks. Mikołaj Leszczuk. Podczas zawieruchy powojennej wyjechał on z całą rodziną do Stanów Zjednoczonych, gdzie później zmarł”. Na pytanie: „Czy Wasi przodkowie z pokolenia na pokolenie byli prawosławni?”, Hierarcha odpowiedział: „Tak, byli prawosławni. Zachował się nawet dokument, w którym bracia mego ojca, Piotr i Paweł, zwracali się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także do metropolity Dionizego, prosząc o zwrot cerkwi św. Jana Teologa w Śniatyczach, która została zabrana przez katolików.

¹⁰² Ks. metropolita prof. dr hab. Sawa Michał Hrycuniak, [w:] Baza „Ludzie nauki” portalu Nauka Polska (OPI) [dostęp 2016-06-24]

¹⁰³ K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010, s. 448.

¹⁰⁴ Tamże, s. 92.

Dokument ten zachował się do dzisiaj i świadczy o ich zaangażowaniu religijnym, cerkiewnym”¹⁰⁵.

Młody Michał Hrycuniak, po śmierci ojca w 1940 roku, był wychowywany przez matkę i babkę¹⁰⁶. W czasie II wojny światowej w Śniatyczach została otwarta cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela, która w okresie międzywojennym była zamknięta przez władze państwowe. Natalia i Michał Hrycuniak gorliwie uczęszczali na nabożeństwa¹⁰⁷. „Cerkiew należała do prawosławnych. Chodziłem do niej na nabożeństwa. Szczególnie lubiłem, tak jak i inne dzieci, kiedy udzielano ślubu. Stawałem na *kliros* i obserwowałem. To było ciekawe. Podobało mi się. Gdy wracałem do domu, to powtarzałem wszystko, co widziałem w cerkwi. Brałem sobie ręcznik jak epitrachelion, haczyk-pogrzebacz jako kadzidło i coś tam sobie mówiłem, udając, że odprawiam nabożeństwo”¹⁰⁸. Głęboko w pamięci pięcioletniego Michała utkwiło zabójstwo w 1943 roku w Śniatyczach duchownego prawosławnego ks. Pawła Sz wajki. Po jego kanonizacji w 2003 roku metropolita tak wspominał o tym wydarzeniu: „Był to okres przejściowy. W tym czasie cerkiew należała do prawosławnych. Byli jeszcze Niemcy, ale już chodziły bandy. Jeden z członków naszej rodziny, też Hrycuniak, wracał z Zubowic do Śniatycz. W drodze zabito go. Ojciec Paweł Sz wajko go chował. Ale poprzedniej nocy napadnięto na plebanię w Śniatyczach. Ojciec Paweł w jakiś sposób wybiegł z niej i zaczął dzwonić w szyny. We wsiach wieszano szyny. One służyły do informowania o grożącym niebezpieczeństwie. Uderzanie w szyny było znakiem, że dzieje się coś niedobrego. Tam go postrzelono. Pamiętam, że pogrzeb Hrycuniaka odprawiał będąc zabandażowanym. A gdy wracał z cerkwi, dał mi prosforę. Kiedy w 2003 roku ogłaszałem ks. Pawła Sz wajkę świętym, przypomniałem sobie o tym i nie omieszkałem powiedzieć na uroczystościach kanonizacyjnych, że ‘ten chłopiec, któremu dałeś wówczas prosforę, dzisiaj ogłasza ciebie męczennikiem’. Tak działa wola Boża... Nikt jak Bóg!”¹⁰⁹.

¹⁰⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi. Z metropolitą Warszawskim i całej Polski Sawą rozmawia Jarosław Charkiewicz*, Warszawa 2013, s. 7.

¹⁰⁶ *Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Sawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski [w:] W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, Warszawa 2008, s. 11; „Jak ojciec zmarł, to zostałem z mamą. Mama była przy babci, jednej i drugiej. Trudno powiedzieć, ile było ziemi w całej naszej rodzinie w owym czasie. Gospodarzyli wszyscy razem. Pamiętam, że była jedna duża działka. Zawsze mówiono, że jest ona mojego ojca”. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 7.

¹⁰⁷ A. Matreńczyk, *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (338), sierpień 2013, s. 4-8.

¹⁰⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 9-10.

¹⁰⁹ Tamże, s. 11.

Po II wojnie światowej rodzina Hrycuniaków cudem uniknęła wysiedlenia, jakiemu podlegała w latach 1944-1946 ludność ukraińska. O pozostaniu w kraju zdecydowało wstąpienie wuja Michała Hrycuniaka do wojska¹¹⁰. Metropolita Sawa wspominał: „Cóż to była za rodzina: mama-wdowa, babcia-wdowa i ja, i jeszcze wujek, który był w wojsku... Taka to była rodzina. Babcię-wdowę po ojcu i jej brata Tymoteusza wywieziono do Zaporozża na Ukrainie. Nas nie wywieziono. Myślę, że z uwagi na to, że wujek był w Wojsku Polskim, to nie chciano ruszać samych kobiet. Tak mi się wydaje, ale jak było rzeczywiście, to nie umiem powiedzieć. Poza nami jeszcze kilku innych osób nie ruszano. Między innymi został mój chrzestny. Jego też nie wywieźli”¹¹¹. Michał Hrycuniak początkowo swoją edukację rozpoczął w szkole podstawowej w rodzinnych Śniatyczach, a następnie w Komarowie.

Po ukończeniu szkoły podstawowej Natalia i Michał Hrycuniak przenieśli się do Chorzowa¹¹². O okresie chorzowskim w swym życiu tak on opowiadał: „W Chorzowie nie chodziliśmy ani do kościoła, ani do cerkwi. Takie to były czasy. Natomiast docinano mi ze względu na nazwisko. „Hrycuniak – ty jesteś kacapem” – mawiano”¹¹³. W Chorzowie przyszły biskup przez dwa lata uczył się w szkole średniej, a następnie postanowił podjąć naukę w prawosławnym seminarium duchownym¹¹⁴. Nie było to zadanie łatwe: „Trzeba było przedłożyć metrykę chrztu, że jest się prawosławnym, a ja jej nie miałem. Nie było przecież naszej śniatyczej cerkwi, nie było proboszcza, który mógłby dać świadectwo chrztu. Ks. Serafin Żeleźniakowicz bał się mnie przyjąć i miał rację. W tym czasie nie było w Warszawie metropolity Makarego. Był na urlopie. Kiedy wrócił, to moja przybrana ciocia Olga Nikołajewna poszła do niego i przedstawiła, jaka jest sytuacja. Metropolita polecił przyjąć mnie. Do seminarium przyjechałem dwa miesiące później. Zostałem skierowany do przysługiwania przy metropolicie, początkowo jako *żezłonosiec*, a potem jako subdiakon”¹¹⁵.

W seminarium Michał Hrycuniak wykazał się dużym zaangażowaniem i pracowitością. Po latach sam wspominał: „Kiedy przyjęto mnie do seminarium dużo się uczyłem. A nie było gdzie się uczyć. Była ciasnota. Uczyłem się na schodach, w bibliotece, w cerkwi, w *panomarcie*, gdzie się dało. Czasu wolnego nie było. [...] Tak,

¹¹⁰ *Za wszystko dziękuję Bogu i Wam*, „Przegląd Prawosławny”, nr 1 (295), styczeń 2010, s. 2-3.

¹¹¹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 8.

¹¹² *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 11-12; A. Matreńczyk, *Jubileusz metropolity Sawy*, „Przegląd Prawosławny”, nr 12 (234), grudzień 2004, s. 4-8.

¹¹³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 12.

¹¹⁴ *50-lecie postrzyżyn mniejszych Metropolity Sawy*, www.orthodox.pl [dostęp: 2016-02-12].

¹¹⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 13.

naukę i zajęcia. A zajęć było bardzo dużo. Nauka była do obiadu, po obiedzie do godziny piątej odpoczynek, a potem znowu nauka. Nie chodziliśmy nigdzie”¹¹⁶. Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie Michał Hrycuniak ukończył w 1957 roku. Po jego zakończeniu podjął studia teologiczne w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie¹¹⁷.

Po latach metropolita Sawa wspominał: „Przedmioty ogólne były nauczane przez protestantów i innych innowierców. Natomiast przedmiotów prawosławnych nauczali prawosławni. Nauczycielami byli wówczas: metropolita Makary, arcybiskup Tymoteusz i doc. Aleksander Łapiński, a później ks. doc. Jerzy Klinger. [...] Asystentem z patrologii u metropolity Makarego był Mikołaj Sendulski. Jak odszedł metropolita, to wykłady z patrologii przejął Sendulski. Później zjawił się Piotr Domańczuk, który nauczał śpiewu i języka cerkiewnosłowiańskiego. Ks. prot. Aleksander Szewiel obronił doktorat z homiletyki. Nauczał tego przedmiotu. Ks. prot. Serafin Żeleźniakowicz zaczął wyklądać historię”¹¹⁸.

Studia teologiczne przyszły metropolita Sawa ukończył w 1961 roku. Obronił pracę magisterską na temat „Trzecia podróż misyjna św. apostoła Pawła”. Podczas studiów w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej był hipodiakonem metropolity warszawskiego Makarego (Michała Oksijuka) (1951-1959)¹¹⁹. W tym czasie duchowny wykazał się wielkim zainteresowaniem teologii. Hipodiakon Michał Hrycuniak starał się, aby kontynuować studia teologiczne w Moskiewskiej Akademii Duchownej. Do wyjazdu do Moskwy nie doszło, gdyż władze państwowe nie wyraziły zgody na wydanie mu paszportu¹²⁰. W tej sytuacji Michał Hrycuniak podjął pracę na stanowisku wykładowcy w Prawosławnym Seminarium Duchownym w Warszawie oraz został redaktorem oficjalnego organu prasowego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, a mianowicie rosyjskojęzycznego „Cerkiewnego Wiestnika”. „Zajmowałem się tym, co mi powierzał pan Mikołaj Sendulski. On był redaktorem naczelnym. Pod tekstami często podpisywał się inicjałami „MS”. Wówczas dużo pisałem. Przygotowywałem też wydawnictwa technicznie. Trzeba było walczyć o papier, jeździć do drukarni. To nie to, co teraz...”¹²¹.

¹¹⁶ Tamże, s. 18.

¹¹⁷ *Prawosławne Seminarium Duchowne. 50 lat*, Warszawa – Białystok 2001, s. 21,73.

¹¹⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 22.

¹¹⁹ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 12.

¹²⁰ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*. „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944–1989)”, nr 1, 2008, s. 102-108.

¹²¹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 24-25.

W 1962 roku Michałowi zaproponowano pracę na stanowisku asystenta w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, gdzie prowadził zajęcia z historii Kościoła zachodniego oraz soborów powszechnych¹²². „On [metropolita Tymoteusz] skierował mnie jako asystenta do akademii, ale z powodu śmierci nie zdążył wszystkiego załatwić. Uczynił to dopiero władca Jerzy (Korenistow). Prowadziłem zajęcia z historii Soborów Powszechnych i dziejów Kościoła Zachodniego. Wykładałem je, aż do wyjazdu do Jabłecznej, przez osiem lat. Do akademii powróciłem w 1976 roku”¹²³.

2.2. Edukacja oraz praca naukowa i duszpasterska

Momentem przełomowym w życiu Michała było uzyskanie święceń diakońskich 27 września 1964 roku z rąk biskupa łódzkiego i poznańskiego Jerzego (Aleksego Wasiliewicza Korenistowa) (1958-1979) w prywatnej kaplicy pw. św. Michała Archanioła, w rezydencji metropolitów warszawskich i całej Polski. Biskupa Jerzego, podobnie jak metropolitę warszawskiego i całej Polski Tymoteusza (Jerzego Szrettera) (1961-1962), taktował jako swoich nauczycieli duchowych¹²⁴. „Władca Tymoteusz był człowiekiem serdecznym i praktycznym. Często serdecznie rozmawialiśmy na różne tematy. Ale to było krótko. Władca Jerzy, z kolei, był surowym mnichem z zasadami. Zawsze szkolił mnie po tej linii monastycznej. Opowiadał mi pewnego razu z uznaniem o arcybiskupie Tymoteuszu, jak w 1948 r. jeździł on do Moskwy w sprawach autokefalii, gdzie w rozmowach z patriarchą Aleksym I potrafił zachować spokój i pokorę, a Władca Jerzy – jak sam mówił – nie byłby w stanie tak postąpić”¹²⁵.

W maju 1965 roku diakon Michał został skierowany do Belgradu na studia doktoranckie w zakresie teologii prawosławnej na tamtejszym uniwersytecie. Rozprawę doktorską, poświęconą życiu i działalności św. Jana Chrzciciela („Życie i działalność św. Jana Chrzciciela”), obronił 2 lutego 1966 roku. Hierarcha wspominał po latach: „Do

¹²² A. Matreńczyk, *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (338), sierpień 2013, s. 12-14; J. T. Maciuszko, *Dzieje ChAT w latach 1954–1966 [w:] 50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie*, Warszawa 2005, s. 22.

¹²³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 23.

¹²⁴ A. Matreńczyk, *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (338), sierpień 2013, s. 12-14; *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 13. Metropolita Sawa później wspominał: Święceń lektorskich w 1961 roku „udzielił mi ich metropolita Makary w soborze św. Marii Magdaleny w Warszawie. Trzy lata później, 27 września 1964 roku, z rąk Władcy Jerzego otrzymałem święcenia diakońskie. Było to w domowej cerkwi metropolity św. archanioła Michała. A później, gdy wróciłem z Jugosławii, było to już w 1966 r., święceń kapłańskich udzielił mi Władca Stefan (Rudyk)”. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 24.

¹²⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 25-26.

Serbii pojechałem, aby nauczyć się języka, a potem dopiero, by sfinalizować swą pracę. Już po trzech miesiącach mogłem trochę rozmawiać. Serbskie słowa są podobne do polskich czy rosyjskich, czasem oznaczają zupełnie coś innego. Inne bywają też akcenty. Bronilem się po serbsku. Na mojej obronie było ponad sto osób, w tym patriarcha i biskupi»¹²⁶.

Pobyty w Jugosławii i bliższe zapoznanie się z tradycją Serbskiego Kościoła Prawosławnego, w tym z pracami mnicha i teologa Justyna (Popovicia), ostatecznie utwierdziły Michała Hrycuniaka w zamiarze złożenia ślubów mniszych¹²⁷, który pojawił się, jak sam wspominał, podczas pielgrzymki do Ławry Poczajowskiej w 1957 roku¹²⁸. 6 lutego 1966 roku diakon Michał złożył śluby zakonne przed patriarchą Serbii Hermanem¹²⁹ w monasterze Wprowadzenia Matki Bożej do Świątyni w Belgradzie. Michał Hrycuniak przyjął imię zakonne Sawa ku czci arcybiskupa Sawy, wybitnego hierarchy Serbskiej Cerkwi Prawosławnej¹³⁰. Po powrocie do Polski mnich Sawa przyjął z rąk metropolity warszawskiego i całej Polski Stefana (Rudyka) święcenia kapłańskie. Wydarzenie to miało miejsce 6 marca 1966 roku w soborze pw. św. Marii Magdaleny w Warszawie¹³¹. „Władyka Stefan najpierw skierował mnie jako wychowawcę do seminarium. Byłem nim do końca roku szkolnego. Chyba w czerwcu metropolita zadzwonił do mnie i zaprosił do siebie. Podczas spotkania mówił: „Będziecie dyrektorem mojej kancelarii”. „Władyko, jestem jeszcze młody. Mam 27 lat. Chciałbym jeszcze dalej się uczyć”. Rzeczywiście, chciałem wówczas jeszcze

¹²⁶ Tamże, s. 28.

¹²⁷ *W służbie Bogu i ludziom*, s. 11: „On był na zesłaniu w monasterze Četinje. Wcześniej wykładał dogmatykę. Był człowiekiem kontrowersyjnym: krytykował wszystkich. Wysłano go do monasteru, gdzie był ojcem duchowym. Przyjeżdżał do Belgradu. Spotkałem go w bibliotece w patriarchacie, ale bliskich kontaktów z nim nie miałem. Bardziej znałem go ze słyszenia. Wokół siebie założył on taką jakby szkołę mniszą. Miał tam kilku młodych ludzi, m.in. Atanazego Jevticia, a potem Ireneusza, obecnego biskupa Novego Sadu. W każdym razie, przyjmowano go różnie. I wierni, i duchowni różnie go oceniali. Naturalnie, był to człowiek uduchowiony, znawca dogmatyki, twardy, prawosławny. Mam jednak wrażenie, że to, co on czynił w owym czasie jako apologeta, nie należało robić. To i tak nic nie dało. Cerkiew Serbska w porównaniu z innymi krajami komunistycznymi i tak dobrze się miała”. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 29.

¹²⁸ A. Matreńczyk, *Jubileusz metropolity Sawy*, „Przegląd Prawosławny”, nr 12 (234), grudzień 2004, s. 4-8.

¹²⁹ *Za wszystko dziękuję Bogu i Wam*, „Przegląd Prawosławny”, nr 1 (295), styczeń 2010, s. 2-3.

¹³⁰ Metropolita w jednym z wywiadów powiedział: „Nie, patriarcha mi je wcześniej zaproponował. „Może otrzymalibyście imię św. Sawy, naszego wielkiego świętego. To byłby taki związek duchowy między Waszą Cerkwią i narodem a naszą” – mówił. Propozycję pokornie przyjąłem i dzisiaj cieszę się z tego imienia. Wikariusz patriarchy, biskup Sawa, był moim opiekunem duchowym. Władyka Andrzej, biskup Banja Luki, też opiekował się mną. Władyka Andrzej pomagał mi dużo w pracy, nanosił poprawki. Biskup Sawa był wikariuszem patriarchy, wykładał liturgikę na Fakultecie Teologicznych Uniwersytetu w Belgradzie. Tuż po moim wyjeździe z Belgradu otrzymał nominację na biskupa Kragujevac. Będąc metropolitą, byłem u niego w diecezji, a on był wcześniej u mnie na intronizacji. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 30.

¹³¹ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 12.

wyjechać do Grecji czy Rumunii, nie pamiętam dokładnie, aby nauczyć się języka, ale on odparł: „Jesteście mnichem” i nie było dalszej rozmowy. I tak z dniem 1 lipca 1966 r. zostałem dyrektorem kancelarii metropolitalnej, tj. najpierw przez rok p.o. dyrektora, bo przyglądali się mojej pracy, a później dyrektorem, którym byłem do śmierci metropolity Stefana [...] Mniej więcej po półtora roku Władysław Stefan powierzył mi remont soboru św. Marii Magdaleny”¹³².

Młody duchowny był inwigilowany przez Służbę Bezpieczeństwa i władze komunistyczne. 12 września 1966 roku, bez jego wiedzy, został zarejestrowany jako Tajny Współpracownik „Jurek”. Miało to związek z szeroko zakrojoną przez SB sprawą pod kryptonimem „Bizancjum”, która była prowadzona przeciwko Kościołowi prawosławnemu¹³³. Mnich Sawa zawsze powtarzał, że nie podpisał żadnego zobowiązania do współpracy, a jedynie ślubowanie na wierność PRL. Po latach hierarcha wspominał: „Pewnego razu wezwano mnie i byłem tam od godziny dziewiętej do trzeciej po południu. Ja sam, a ich w pokoju było czterech. „Spowiadano” mnie ze wszystkiego. [...] Staralem się być jak najbardziej ogólnikowy, oględny, aby nikomu nie zaszkodzić. [...] Była to taka „trójca”: Służba Bezpieczeństwa, Urząd ds. Wyznań i Komitet Centralny PZPR”¹³⁴.

Pierwsze informacje przypisywane TW „Jurkowi” pochodziły z 1966 roku i dotyczyły udziału przedstawicieli PAKP w ruchu ekumenicznym w Polsce i za granicą¹³⁵. TW „Jurek” relacjonował także wizytę w Polsce biskupa Edmonton i Kanady Pantelejmona w 1967 roku oraz posiedzenia soboru biskupów PAKP. Przed soborem biskupów w 1967 roku sugerował doprowadzenie do przeniesienia w stan spoczynku biskupa Jerzego (Korenistowa) oraz metropolity Stefana oraz powołanie na ich miejsce nowych hierarchów. Przed wyborami nowego metropolity warszawskiego, po śmierci Stefana w 1969 roku, TW „Jurek” krytykował wysuwaną kandydaturę biskupa Bazylego i przedstawiał SB charakterystyki pozostałych możliwych kandydatów¹³⁶.

¹³² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 34-35.

¹³³ Na potrzeby sprawy obiektowej „Bizancjum” 31 maja 1965 r. Wydział III Departamentu IV SB MSW zarejestrował go jako kandydata na tajnego współpracownika pod numerem 1234867. Por.: M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944-1989)”, nr 1, 2008, s. 97.

¹³⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 36.

¹³⁵ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944-1989)”, nr 1, 2008, s. 96-100.

¹³⁶ Tamże, s. 102-108.

W latach 1966-1970 hieromnich Sawa pełnił funkcję dyrektora Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie. Równocześnie kontynuował pracę naukową w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Brał również udział w przeprowadzeniu remontu soboru św. Marii Magdaleny w Warszawie oraz wielokrotnie wyjeżdżał na Podkarpacie w celu wspierania tamtejszych parafii pozbawionych duchowieństwa¹³⁷. Za swoją pracę na rzecz Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego otrzymał 11 maja 1969 roku godność ihumena¹³⁸. Z pracy w kancelarii metropolitalnej zrezygnował na własne życzenie, motywując tę decyzję konfliktem z ks. Jerzym Klingerem i nieuznawaniem przez władze Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej jego tytułu doktora uzyskanego przez niego w Belgradzie¹³⁹.

W połowie lat sześćdziesiątych mnich Sawa był brany pod uwagę jako kandydat do objęcia godności biskupiej. Do chirotonii hieromnicha Sawy ostatecznie nie doszło¹⁴⁰. 8 lutego 1970 roku otrzymał godność archimandryty i został skierowany do monasteru św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej. Funkcję przełożonego monasteru w Jabłecznej objął 16 lutego 1970 roku. W monasterze przeprowadził remont budynków zniszczonych w czasie II wojny światowej¹⁴¹. Po latach archimandryta Sawa wspominał: „Kiedy przyjechałem do Jabłecznej, to nawet nie miałem gdzie się położyć. Dali mi jakieś łóżko metalowe z siennikiem, usiadłem na nie, a ono się połamało, bo nie było w nim siatki. Nie było ani światła, ani wody. Nie było czym palić. W Jabłecznej nie było konia czy roweru. Jak trzeba było coś załatwić, to należało iść pieszo lub wynajmować

¹³⁷ Metropolita wspominał „Proboszcz, ks. Włodzimierz Wierzyński, był już starym człowiekiem i nie ze wszystkim mógł sobie poradzić. Zająłem się więc i tym. Podczas remontu pięć razy byłem w kopule soboru [...] Jeździłem do Zapałowa, Polan, Pielgrzymki, Rozdziela. Tam nawet świętowałem Paschę. Jeździłem przez trzy lata. A później przyszedł ks. Aleksander Dubec, obecny arcybiskup Adam. Był on najpierw w Kalnikowie, a potem został przeniesiony do Sanoka. Zasadniczo nie wszystkie parafie były obsadzone. Jeździłem do Zapałowa, gdzie była nawet próba zlikwidowania mnie, pozbawienia mnie życia”. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 35, 38.

¹³⁸ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 12.

¹³⁹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944-1989)”, nr 1, 2008, s. 102-108.

¹⁴⁰ Rok wcześniej TW „Włodzimierz” wymieniał Michała Hrycuniaka wśród kandydatów na biskupów. Autor notatki podkreślił wówczas jego roztropność oraz dążenie do zdobywania wiedzy. M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 97; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok 2001, s. 272.

¹⁴¹ A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 252–253.

furmankę. Gdy było pierwsze święto św. Onufrego, to poszedłem na pocztę, aby pobrać własne oszczędności, za które kupiłem na święto produkty. [...] Był o. Mitrofan Bućko, o. diakon Antoni Treszczotko i o. Hiob Badowiec. Zanim przyjechałem, zarządcą monasteru był o. Mitrofan. Przed odejściem do monasteru był on geodetą. Jak został mnichem, to dużo pracował na cmentarzu. Był też o. Eulogiusz Horbowiec, który został oddelegowany do Hrubieszowa. Wcześniej przeszedł operację trepanacji czaszki. Ojciec Mitrofan służył też w Sławatyczach. Nauczył się wszędzie zbierać datki, dlatego też ludzie często kojarzyli go właśnie z pudełkiem na pieniądze. Później służył we Włodawie, gdzie remontował cerkiew, i tam zmarł. [...] Ojciec Alipiusz (Kołodko), z którym miałem dużo kłopotów i nowicjusz Andrzej Remiesz. Był on prostym człowiekiem i zajmował się gospodarstwem. Po nich przyjechali młodzi: Bazyli Andrejuk, który później się ożenił i obecnie mieszka w Stanach Zjednoczonych, Barnaba (Sańczyk), który szybko zmarł oraz obecny o. Jerzy Siewiereniuk. Potem przyszli jeszcze późniejsi biskupi Miron Chodakowski i Abel Popławski, tak że razem było nas chyba dwunastu. Było więc trochę łatwiej, a jak już przeniesiono do monasteru seminarium, to było jeszcze prościej, bo dużo pomagali nam seminarzyści”¹⁴². Po zakończeniu prac remontowych archimandryta Sawa w 1974 roku został również rektorem seminarium duchownego, którego wyższe klasy zostały przeniesione do budynków monasteru z Warszawy¹⁴³. Archimandryta Sawa doprowadził do rozbudowy

¹⁴² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 43-44.

¹⁴³ *Za wszystko dziękuję Bogu i Wam*, „Przegląd Prawosławny”, nr 1 (295), styczeń 2010, s. 2-3. Metropolita po latach tak opisywał ów problem „Władyka Bazyli miał różne koncepcje edukacji teologicznej naszej młodzieży. Ostatecznie zdecydowano, aby do Jabłecznej przenieść z Warszawy dwie ostatnie klasy. Edukacja trwała wówczas sześć lat: cztery w Warszawie i dwie w Jabłecznej. Te dwie ostatnie klasy dały naszym seminarzystom bardzo dużo, szczególnie w kwestii przyszłej praktycznej posługi duszpasterskiej. Poza tym monaster wpływał korzystnie na ich duchowe ukształtowanie. Dało się zauważyć, że ci duchowni, którzy uczyli się tam, są w znacznym stopniu inni od tych, którzy ukończyli tylko warszawskie seminarium. [...] Cały czas byłem w monasterze, a we wtorki jeździłem do Warszawy, aby wykładać w akademii. Wyjeżdżałem w poniedziałki po obiedzie, a wracałem we wtorki wieczorem. Jak jesienią i wiosną były powodzie, to przez rozlewisko trzeba było przepłynąć łódką. Pewnego razu zabrakło tej łódki, to poprosiłem o. Jerzego Siewiereniuka, aby zbił tratwę i tak przepłynąłem na groble, na drugi brzeg. (...) Przez Jabłeczną przewinęło się wielu nauczycieli: ks. Eugeniusz Lewicki, ks. Bazyli Roszczenko, ks. Jan Sezonow, Jan Anchimiuk (abp Jeremiasz), Marian Bendza (ks. profesor), Jerzy Klinger. (...) Uczyć się, modlić i pomagać w monasterze. Jeździliśmy do Lublina do teatru. Może i więcej razy korzystali z niego niż w Warszawie... Wyjeździliśmy też razem w teren na różne święta, gdzie oni śpiewali. Podobnie na pogrzeby – brałem ich tyłu, ilu mieściło się w samochodzie. Wyjeździliśmy i na grzyby do lasu. Dla okolicznych wiernych było to budujące. Byli to bowiem ludzie

kompleksu budynków klasztornych oraz do reorganizacji gospodarstwa rolnego prowadzonego przez mnichów. Od roku akademickiego 1977/1978 był wykładowcą Sekcji Teologii Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej¹⁴⁴.

O początkach pracy na uczelni metropolita Sawa wspominał: „Nie było komu prowadzić dogmatyki. Poproszono mnie. Ja już wcześniej uczyłem historii Soborów Powszechnych w akademii. Zgodziłem się. Akademia zatrudniła mnie jako adiunkta w Katedrze Teologii Dogmatycznej. Zacząłem tam prowadzić dogmatykę”¹⁴⁵. W 1978 roku uzyskał stopień doktora habilitowanego w dziedzinie teologii (specjalność: teologia dogmatyczna). Jego praca habilitacyjna poświęcona była pojęciu małżeństwa w teologii prawosławnej¹⁴⁶. Swą pracę naukową opisywał następująco: „Każdego dnia zamykałem się na dwie godziny w swojej celi i nikogo nie wpuszczałem. Wszyscy wiedzieli, że nie można wtedy wchodzić, a ja siedziałem i pisałem. Na przełomie 1978/1979 pojechałem jeszcze do Moskwy, aby tam uzupełnić niezbędny materiał. [...] Chciałem jechać do Grecji, gdzie przyznano mi stypendium, ale nie otrzymałem paszportu. Złośliwi urzędnicy mówili: „Musimy nauczyć go moskiewskiej dyscypliny, niech jedzie do Moskwy”. Odpowiedziałem: „Mogę jechać i tam”. I pojechałem, a czas ten wykorzystałem na zebranie stosownej literatury. [...] W owym czasie Cerkiew miała duże problemy kanoniczne związane z małżeństwem. Chodziło o warunki udzielania ślubu, kiedy można go udzielać, a kiedy nie itd. Nawet wśród hierarchów była różnica zdań. Chciałem zbadać, jak ta kwestia rzeczywiście wygląda. Dlatego też podjąłem się gruntownego opracowania tego zagadnienia. Pierwsza część rozprawy była dogmatyczna, a druga kanoniczna. Z jednej strony chciałem więc pokazać, jaka jest istota małżeństwa w prawosławiu, a z drugiej sprecyzować, w jakie dni można udzielać tego sakramentu, a w jakie nie i dlaczego”¹⁴⁷. Dalej hierarcha wspominał „Przez pewien czas byłem jedynym samodzielnym prawosławnym pracownikiem

zastraszeni, a tu zjawiali się u nich młodzi prawosławni. Często z za węgła ludzie ci wyglądali, kto i kiedy do nich przyjedzie. Z obawy o bezpieczeństwo wielu nie przyznawało się do swojej wiary. Jeździliśmy po całym terenie w promieniu około 50 kilometrów, aż do Białej Podlaskiej. Ludzie przyznawali się do swojej wiary widząc młodych prawosławnych ludzi. Taka była wówczas rzeczywistość [...] Szczególnie uroczyście spędzaliśmy święta, a najbardziej Paschę. Wówczas, wraz z wiosną, wszystko rodzi się do życia. Pamiętam, że gdy chodziliśmy z procesją wokół cerkwi i śpiewaliśmy *Christos Wskresie*, radzieccy żołnierze stawali na kolana”. *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 45-47, 50.

¹⁴⁴ „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 1–2/1979, s. 152.

¹⁴⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 48.

¹⁴⁶ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 12.

¹⁴⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 51.

naukowym w akademii, dlatego też wszyscy pisali u mnie prace magisterskie. Byłem promotorem chyba ze trzystu.”¹⁴⁸.

2.3. Katedra łódzko-poznańska

Z powodu osiągnięć naukowych i zasług na rzecz Cerkwi prawosławnej w Polsce archimandryta Sawa 29 listopada 1979 roku został wybrany przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego na biskupa. 1 grudnia 1979 roku został mianowany ordynariuszem Prawosławnej Diecezji Łódzko-Poznańskiej¹⁴⁹. W tym samym roku biskup Sawa został kierownikiem Sekcji Teologii Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Objął też stanowisko kierownika Katedry Teologii Dogmatycznej i Moralnej. Wielką aktywność władcyka Sawa przejawiał w działalności na terenie diecezji łódzko-poznańskiej: „Byli oni [parafianie] dosyć podzieleni między sobą, skłóceni. Trzeba było ich pojednać. Zorganizowałem więc takie spotkania wieczorne z odczytami. To ludzi integrowało. Pamiętam, że przyjeżdżał z wykładem ks. Serafin Żeleźniakowicz. Po wykładach były spotkania przy herbacie. Zżyłem się z tymi ludźmi. Byli oni bardzo serdeczni. Stosunek tych ludzi do biskupa był inny niż później w Białymstoku. Odnosili się do mnie z dużym szacunkiem”¹⁵⁰.

Jako biskup łódzki i poznański władcyka Sawa zainicjował remont soboru pw. św. Aleksandra Newskiego w Łodzi¹⁵¹. Jego działalność na katedrze została pozytywnie oceniona przez łódzki oddział Urzędu ds. Wyznań oraz jego placówki działające w miastach, gdzie funkcjonowały parafie diecezji. Według raportów tychże instytucji działalność biskupa i wprowadzone przez niego zmiany personalne ożywiły życie religijne w diecezji. Bez powodzenia biskup starał się natomiast erygować parafie prawosławne w Zakopanem i Gliwicach, gdyż uniemożliwiły mu to władze lokalne¹⁵².

31 lipca 1981 roku władcyka Sawa został przeniesiony na katedrę białostocko-gdańską. „Tak, to było duże zaskoczenie. Musiałem w jednym dniu pojechać do Łodzi, ustawić sprawy cerkiewne i od razu jechać do Białegostoku. Zajechałem do Białegostoku, a tam już przy starej kancelarii na ławeczce czekali na mnie wszyscy

¹⁴⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 54

¹⁴⁹ A. Mironowicz: *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 303; *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 12.

¹⁵⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 59.

¹⁵¹ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*, s. 13.

¹⁵² M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 132-134.

duchowni z katedry, cały kler. Spotkałem się z nimi, porozmawiałem, ale zaraz potem trzeba było jechać na Dojlidy, na święto parafialne św. proroka Eliasza. Pośpiech wynikał właśnie z tego, że koniecznie trzeba było być na tym święcie, bo w parafii był wówczas konflikt. Nie spodziewano się mnie, a Władyki Nikanora. Odprawiłem tam pierwsze swoje nabożeństwo na nowej katedrze, a po drugim wróciłem jeszcze do Łodzi”¹⁵³.

2.4. Postawa polityczna i społeczna ordynariusza Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej wobec zmian zachodzących w kraju w latach 1980-1998

Kościół prawosławny w latach osiemdziesiątych XX wieku musiał odnieść się do wielkich przemian społeczno-politycznych. Dzięki pokaźnej liczbie materiału archiwalnego można odtworzyć jego stan. W raportach Wojewódzkich Wydziałów ds. Wyznań z 1980 roku, uwzględniających wszystkie ówczesne 49 województwa, podkreślono właściwą postawę moralną i obywatelsko-społeczną duchowieństwa prawosławnego. Zdaniem władz wojewódzkich „[...] kler parafialny nie przejawiał szczególnej aktywności religijnej, ograniczając nawet nabożeństwa liturgiczne do niezbędnych rozmiarów. Księża prawosławni nie utrzymują kontaktów z Kościołem rzymskokatolickim, ani też innymi związkami wyznaniowymi. Prowadzą politykę tolerancji religijnej. Nie dopuszczają do sytuacji konfliktowych na tle narodowościowym i międzywyznaniowym”¹⁵⁴.

Przedstawiciele „Solidarności” starali się także nawiązać współpracę z władzami Cerkwi, gdyż w Białymstoku wierni prawosławni stanowili najliczniejszą grupę społeczną zaraz po katolikach. Władze „Solidarności” pierwszy oficjalny kontakt nawiązały z kurią prawosławną w Białymstoku 13 grudnia 1980 roku. Podczas spotkania zaproponowano Cerkwi zabieganie u władz państwowych o wprowadzenie transmisji nabożeństw w radiu, usankcjonowanie prawne wolnych dni w święta prawosławne i odprawienie Eucharystii (Boskiej Liturgii) w intencji poległych w 1970 roku na Wybrzeżu. Do złożonej propozycji arcybiskup Nikanor odniósł się powściągliwie, twierdząc, iż prawo rozstrzygania wszystkich ważniejszych problemów prawosławia w Polsce należy do władz zwierzchnich i Urzędu do Spraw Wyznań. To jednak nie

¹⁵³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 65.

¹⁵⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, Białystok 2005, s. 287-288.

zniechęciło kierownictwa MKZ i wkrótce, bo już 6 stycznia 1981 roku (w wigilię prawosławną), nawiązało ono drugi kontakt z Cerkwią. Przewodniczący Jerzy Prajzner oraz Jerzy Zegarski i Leszek Sławiński odwiedzili kurę białostocko-gdańska, wyrażając poparcie i konieczność transmisji nabożeństw prawosławnych w lokalnej rozgłośni. Jerzy Prajzner wyraził dodatkowo poparcie dla budowy cerkwi na Wygodzie w Białymstoku. Ksiądz kanclerz Boreczko wyraził przekonanie, że sprawa ta zostanie pozytywnie rozpatrzona przez Władze państwowe, ale w razie trudności uwzględni proponowaną pomoc. To spotkanie, z którego relację umieszczono w „Biuletynie Informacyjnym Zarządu Regionu Białystok NSZZ Solidarność”, mogło mieć istotny wpływ na decyzje władz, które na piśmie zapewniły, że zezwolenie zostanie wydane w 1982 roku. Usatysfakcjonowało to księży i wiernych¹⁵⁵.

W drugiej połowie kwietnia, w wigilię prawosławnej Wielkanocy, doszło do kolejnej grzecznościowej wizyty przedstawicieli MKZ: Waldemara Rakowskiego i wiceprzewodniczącego Jerzego Zegarskiego u abp. Nikanora, na którego ręce złożyli życzenia świąteczne. W trakcie spotkania przedstawiono biskupowi problemy, z którymi borykała się „Solidarność” w kraju i regionie. Również abp Nikonor złożył serdeczne życzenia członkom związku¹⁵⁶.

21 czerwca 1981 roku na placu przy ul. Leszczynowej w Białymstoku odbyło się nabożeństwo, podczas którego poświęcono sztandar Zarządu Regionu Białystok NSZZ „Solidarność”. W homilii bp Edward Kisiel stwierdził, że „Solidarność” nie była związkiem katolickim ani kościelnym i nie podlegała władzy duchownej, była natomiast związkiem niezależnym i samorządowym, do którego mogli należeć zarówno katolicy, prawosławni, jak i niewierzący. Jego zdaniem, jedynie z tego względu, że w szeregach związku większość stanowili katolicy, duchowni tego wyznania odprawiali nabożeństwa, wygłaszali nauki i święcili sztandary. Po okolicznościowej Eucharystii biskup przekazał przewodniczącemu ZR Stanisławowi Przestrzelskiemu dokument z błogosławieństwem Jana Pawła II. Nie przybył na uroczystość, chociaż był zaproszony, biskup Sawa, który w pierwszej połowie roku zastąpił arcybiskupa Nikanora. Kwestie tę poruszył w swoim wystąpieniu rzecznik białostockiej „Solidarności” Krzysztof Burek, który podkreślił, iż władzom związku bardzo zależało na uczestnictwie duchownych prawosławnych, „[...] Niestety, Władze Kurii Prawosławnej nie przyjęły naszego

¹⁵⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wydział do Spraw Wyznań, XXI/6, Informacje dot. sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie woj. białostockiego, k. 14.

¹⁵⁶ M. Kietliński, *Kalendarium NSZZ, „Solidarność” Region Białystok 1980- 1999*, Białystok 2000, s. 13.

zaproszenia, co jest chyba jeszcze jednym potwierdzeniem tego, że sprawa naszej jedności musi być sprawą szczególnie ważną¹⁵⁷. Fakt ten po latach tak skomentował władzyka Sawa: „Rzeczywiście. To było tak. Był strajk. Dzwoni do mnie biskup Kisiel i proponuje: „Pójdźmy tam”. Powiedziałem mu wtedy: „Ekscelencjo, my mamy inne podejście teologiczne do tych spraw. Wy wychowujecie tłum, a my wychowujemy człowieka. Społeczeństwo składa się z jednostek. Jeśli jednostki są zdrowe, to i całe społeczeństwo takie jest. Ja nie jestem w stanie pójść i wychowywać masy, która krzyczy. Nie pójdę więc. Ja mogę pracować z jednostkami”. I na tym się skończyło. Nie poszedłem”¹⁵⁸.

Pomimo, iż stanowisko Kościoła prawosławnego było w tamtym czasie odmienne od katolickiego, to nie można stwierdzić, iż nie były mu obojętne losy kraju i obywateli. Sobór Biskupów z wielką troską apelował do wiernych o zachowanie spokoju i rozwagi. 12 lutego 1981 roku odbyła się w Warszawie konferencja teologiczna, na której stwierdzono, że „[...] wraz z całym społeczeństwem dostrzegamy konieczność zmian w życiu całego Narodu, konieczność eliminacji wielu błędów i wyrzeczeń. Jednocześnie nie możemy się zgodzić z tymi wszystkimi, którzy próbują podważyć podstawy ustroju naszego socjalistycznego państwa. [...] My, prawosławni, nie możemy przemilczeć faktu, iż właśnie w Polsce Ludowej staliśmy się pełnoprawnymi Jej obywatelami, a Kościół nasz mógł się rozwijać”¹⁵⁹. Podobne stanowisko wyraziło duchowieństwo diecezji białostocko-gdańskiej podczas spotkania 17 września 1981 roku w Białymstoku, w czasie którego apelowano do wiernych „[...] o zaniechanie wszystkiego, co prowadzi ku jeszcze większemu rozkładowi życia, utrudnia porozumiewania społeczne i wyjście z kryzysu, o kierowanie się dobrem ogółu i podejmowanie zadań mających nadrzędne znaczenie dla naszej wspólnej ojczyzny”¹⁶⁰.

Na szczególne podkreślenie zasługuje postawa biskupa Sawy, administratora prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej, z inicjatywy którego w dniu 17 września 1981 roku na zjeździe dziekanów opracowano oświadczenie duchowieństwa i pracowników cerkiewnych, w którym apelowano do wszystkich wiernych prawosławnych, „o zachowanie całkowitego spokoju, uczciwą i rzetelną pracę, nie angażowanie się do akcji politycznych sprzecznych z zasadami ustroju oraz

¹⁵⁷ T. Danilecki, *Białorusini i pierwsza „Solidarność”*, Biuletyn IPN nr 12 (23), grudzień 2002, s. 50.

¹⁵⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 71.

¹⁵⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, Białystok 2005, s. 288.

¹⁶⁰ Tamże, s. 288.

współodpowiedzialność za losy ojczyzny”¹⁶¹. Ponadto biskup Sawa dnia 24 września 1981 r., na spotkaniu w kurii w Białymstoku z delegacją miejscowego ZR NSZZ, kategorycznie odmówił przyjęcia deklarowanej pomocy finansowej „Solidarności” w wysokości 50 tys. zł na budowę cerkwi. Jednocześnie zwrócił uwagę na wybranie przez „Solidarność” kierunku działania o charakterze politycznym, ingerowania działaczy tego związku w sprawy wyznania prawosławnego w Bydgoszczy. Na zakończenie spotkania biskup stwierdził, iż nie życzy sobie kolejnych wizyt przedstawicieli „Solidarności” w kurii¹⁶².

Na terenie województwa duchowieństwo i wierni kościoła prawosławnego oraz pozostałe wyznania nie rzymsko-katolickie, nadal podtrzymywały swoje lojalne stanowisko w kwestii popierania decyzji PZPR i Rządu, zmierzających do stabilizacji życia społeczno-politycznego w kraju. Notowane były fakty krytyki eskalacji żądań, akcji protestacyjnych i propagandowych, „awanturnicznych sił Solidarności”¹⁶³. W środowisku białostockiej mniejszości narodowej, a w tym także wyznawców prawosławia, rozpowszechnione zostały pogłoski, jakoby w okresie od maja 1981 r. byli działacze „Solidarności” mieli sprowokować konfrontacje sił, działając na fali niezadowolenia społecznego wynikłego z powodu wzrostu kosztów utrzymania. Ponadto uważano, że WRON zbyt szybko wprowadziła ulgi w stanie wojennym¹⁶⁴. W omawianym okresie duchowieństwo wyznania prawosławnego oraz innych wyznań nie rzymsko-katolickich zajmowało lojalną postawę, akceptując decyzje Rady Państwa o wprowadzeniu stanu wojennego i decyzje podejmowane przez WRON¹⁶⁵, uważając iż były to jedynie działania zapobiegające konfrontacji. Akcje internowania w środowisku prawosławnym oceniane było jako posunięcie słuszne i konieczne. Zdecydowanie potępiono stanowisko przywódców „Solidarności”, które wyraźnie, zdaniem wielu księży prawosławnych, „[...] zmierzało do przejęcia władzy i zmiany ustroju drogą walki bratobójczej”¹⁶⁶. Zdaniem tego środowiska wprowadzenie stanu wojennego zahamowało „[...] dalsze panoszenie się ekstremalnych ugrupowań „Solidarności” i nie doprowadziło do konfrontacji, która skierowana również byłaby przeciwko ludności

¹⁶¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 047/2302, Uzupełnienie... za okres od 01.IX. do 30.IX.1981 r., k. 97.

¹⁶² Tamże, k. 99.

¹⁶³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 047/2302, Uzupełnienie... za okres od 01.X. do 31.X.1981 r., k. 91.

¹⁶⁴ Tamże, 01.01 do 31.01.1982 r.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ Tamże, 01.12. do 31.12.1981r.

białoruskiej – wyznawców wiary prawosławnej”¹⁶⁷. Postawa ta wynikać mogła z tego, że wśród duchownych prawosławnych zaistniała obawa przed utratą dotychczasowej pozycji Cerkwi w Polsce na rzecz Kościoła katolickiego. Wśród księży prawosławnych zaistniało niezadowolenie z rozmów rządu z Episkopatem, a także wykorzystania osoby Prymasa Stefana Wyszyńskiego do rozładowania napięcia w kraju. Do tej pory wierzyli oni w siłę PZPR i proces wzmacniania wyznania prawosławnego, który nie mógłby się odbyć bez wsparcia władz. W opinii Urzędu ds. Wyznań stosunek tych duchownych do NSZZ „Solidarność” był negatywny, m.in. ze względu na katolicki charakter tego związku. Wśród kierownictwa „Solidarności” na terenie woj. białostockiego – według autorów raportu – nie było wiernych prawosławnych. Byli oni jedynie szeregowymi jego członkami. Także problem „Solidarności” wiejskiej nie budził żadnego zainteresowania prawosławnych¹⁶⁸. Niemniej nie do końca było to prawdą, gdyż inaczej wyglądała sytuacja poza granicami Białegostoku. W 1981 roku została zorganizowana komórka „Solidarności” w Dubiczach Cerkiewnych wyłącznie przez prawosławnych. Ponadto, TKK działały w Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Siemiatyczach, gdzie początkowo zapisała się do związku znaczna liczba wiernych prawosławnych. Wspomnieć warto, że ludność prawosławna wolała działać w obrębie własnych organizacji. Toczyła się wówczas dyskusja wśród białostockiej inteligencji skupionej wokół Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego i Tygodnika „NIWA” nad prawidłowością poczynań władz. Generalnie, zarówno inteligencja jak i środowisko wiejskie pochodzenia białoruskiego popierały stan wojenny. Natomiast problemem kontrowersyjnym wśród ludności wiejskiej była polityka władz względem rolników. Poddano krytyce, nieuzasadnioną ich zdaniem, podwyżkę cen na maszyny rolnicze, pasze i materiały budowlane.¹⁶⁹

Należy pamiętać, że w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku doszło do wielu konfliktów z Kościołem rzymskokatolickim o majątki cerkiewne. To mogło stanowić jedną z przyczyn, dla których Cerkiew reprezentowała zdystansowaną postawę wobec „Solidarności”, uważanej przez duchownych prawosławnych za związek katolicki. Najślynniejszym konfliktem był spór o cerkiew w Polanach. Opuszczona świątynia pounicka została w 1966 roku przekazana przez władze państwowe

¹⁶⁷ Tamże, 01.03. do 31.03.1982 r.

¹⁶⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wydział do Spraw Wyznań, XX[6, Informacja dotycząca aktualnej sytuacji w Kościele prawosławny na terenie woj. białostockiego, 3 IV 1981 r., k. 15.

¹⁶⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 047/2302, Uzupełnienie... od 01.III. do 31.III.1982 r., k. 156; także: K. Sychowicz, *Kościół...*, s. 64.

Kościółowi prawosławnemu. W latach 1966-1971 dzięki pomocy Funduszu Kościelnego Metropolii Prawosławnej w Warszawie, Światowej Rady Kościołów w Genewie i emigrantów udało się wyremontować zdewastowaną cerkiew. W latach 1971-1972 była ona dwukrotnie siłą zajęta przez ludność wyznania katolickiego ze swym proboszczem na czele, przy biernej postawie władz państwowych. Podobne konflikty miały miejsce w Komańczy, Rokosowie i innych miejscowościach. W tej sprawie, w 1972 roku, metropolita Bazyli prowadził korespondencję z prymasem Stefanem Wyszyńskim. W latach osiemdziesiątych XX wieku Kościół prawosławny bezskutecznie domagał się zwrotu cerkwi przed Sądem Rejonowym w Jaśle, ponaglając w tej sprawie najwyższe władze państwowe¹⁷⁰.

Innym świadectwem konfliktu z Kościołem katolickim był fakt, który miał miejsce podczas zorganizowanego w dniach 16-23 stycznia 1977 roku Tygodnia Powszechnej Modlitwy o Jedność Chrześcijan. Kuria białostocka zainicjowała w powyższej sprawie dialog z biskupem prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej. Bp Nikanor przyjął stanowisko bierne i nie przekazał podległym mu księżom żadnych wytycznych uważając, że w sprawach ekumenizmu nie może być przymusu. Księża prawosławni powyższe stanowisko biskupa tłumaczyli także tym, że przestrzega on postanowień Rady Metropolitarnej, która zalecała, w kontaktach z Kościołem rzymskokatolickim, wstrzeźliwość. Ich zdaniem, duży wpływ na postawę biskupa Nikanora miały także incydenty, które zaistniały w diecezji białostocko-gdańskiej w okresie poprzedzającym tydzień ekumeniczny i w czasie jego trwania. W tym czasie kuria warmińska zażądała oddania dla katolików kaplicy prawosławnej w Orłowie (woj. suwalskie), tłumacząc to zbyt małą liczbą wiernych wyznania prawosławnego na tamtym terenie. Biskup Nikanor nie wyraził na to zgody, co biskup Józef Drzazga poddał publicznej krytyce. Po tym fakcie młodzież wyznania rzymskokatolickiego powybijała witraże w oknach kaplicy. Miał również miejsce incydent w noc wigilijną Bożego Narodzenia, kiedy to wybrudzone fekaliami drzwi i klamki katedry św. Mikołaja w Białymstoku. Fakty takie często notowane były przy cerkwi pw. św. Marii Magdaleny w Białymstoku. W związku z powyższym bp Nikanor w dniu 21 stycznia 1977 roku wystosował pismo¹⁷¹ do biskupa Edwarda Kisiela z prośbą o apel do

¹⁷⁰ A. Mironowicz, *Kościół...*, s. 284.

¹⁷¹ Treść listu: „Z bólem w sercu informuje Waszą Ekscelencję, że od dłuższego czasu źli ludzie przed drzwiami świątyni św. Marii Magdaleny w/m przy ulicy Sosnowej urządzają klozet. Można byłoby przypuszczać, że to robią przypadkowi przechodnie, gdyby nie napisy na ścianach świątyni w bardzo obraźliwej formie pod adresem wiary prawosławnej i Kościoła Prawosławnego jak >>heretycy<< itp. i że

wiernych wyznania rzymskokatolickiego, by zaprzestano znieważania miejsc kultu religii prawosławnej. Bp Kisiel wydał w tej sprawie komunikat do wiernych, który został odczytany 23 stycznia. Następnego dnia po odczytaniu komunikatu zostały wybite szyby w oknach mieszkania biskupa Nikanora i proboszcza parafii św. Mikołaja ks. Żeleźniakowicza¹⁷². Należy sądzić, że fakty te przyczyniły się do pogłębienia rozbieżności między Kościołem prawosławnym i Kościołem rzymskokatolickim.

Cerkiew prawosławna pozostawała również w konflikcie z duchowieństwem grekokatolickim. W 1980 roku Urząd Wojewódzki w Przemyślu poinformował Urząd ds. Wyznań, że „[...] kler prawosławny dostrzega w coraz bardziej aktywizującym się obrządku grekokatolickim potencjalne zagrożenie swego istnienia. Przypisuje się również niektórym pseudo-wyznawcom prawosławia dwulicowość, a nawet próby rozmiękania swego związku wyznaniowego oraz skłanianie się w stronę obrządku grekokatolickiego [...]”¹⁷³. Natomiast Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie sygnalizował napięcia pomiędzy duchowieństwem prawosławnym a klerem rzymskokatolickim odprawiającym nabożeństwa w obrządku wschodnim, „[...] którzy za wszelką cenę starali się odciągnąć od Kościoła prawosławnego jak największą liczbę jego wyznawców. Kuria Biskupia Diecezji Warmińskiej w Olsztynie próbuje tworzyć nielegalne parafie birytualne, z tego powodu Kościół prawosławny odczuwa negatywne skutki działalności Kościoła rzymskokatolickiego”¹⁷⁴. Pod tym względem nie trzeba się dziwić postawie duchowieństwa prawosławnego, które przez cały czas starało się odbudować swoją pozycję społeczną.

czynią to nie wierzący, a fanatycy, źli ludzie wywodzące się nie ze społeczności prawosławnej. [...] Mało tego w noc wigilijną z 6 na 7 stycznia br. zostały wybrudzone kałem ludzkim drzwi i klamki Katedry św. Mikołaja, gabłota do ogłoszeń, bramy i bramki wokół tejże świątyni. W nocy z 18 na 19 stycznia br. (święto Chrztu Pańskiego) wybrudzone bramę od ul. Lipowej i gdyby nie postawiony stróż, byłaby zanieczyszczona woda w rezerwuarze przyszykowana do świecenia, powtórzyło się to i w nocy z 20 na 21 stycznia br.. Prawosławni do głębi serca są poruszeni i rozgorzyczeni tym barbarzyństwem, nie tylko w Białymstoku. I to dzieje się w XX wieku, w dobie ekumenizmu. Gdzie tutaj będzie duchowe zbliżenie i pielęgnowanie braterskich stosunków pomiędzy wszystkimi Kościołami, a tym bardziej w tym wypadku w Białymstoku. [...] Ostatnie wybryki były dokonane podczas oktawy modłów o jedność i nie przyczynią się do zaufania innym ludziom, tak potrzebnego dla Kościoła i dla Ojczyzny w Jedności Narodowej. [...] Wobec powyższego zwracam się do Waszej Ekscelencji z prośbą, by wszystkimi możliwymi sposobami zaapelować do złych ludzi, by przestali profanacji krzywdzących nas prawosławnych, w nadziei, iż nasze słowa o miłości i braterstwie nie będą sprzeczne z czynami. Ze swej strony uczynię to, zwrócę się z podobnym apelem w dn. 23 stycznia br. [...] Z najgłębszym szacunkiem do Waszej Ekscelencji pozostaję w wierze, że „Nadzieja zawieść nie może”; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wydział do Spraw Wyznań, XXI/6, Informacja dotycząca przebiegu tygodnia ekumenicznego na terenie województwa białostockiego, k. 179.

¹⁷² Tamże, k. 176.

¹⁷³ A. Mironowicz, *Kościół...*, s. 285.

¹⁷⁴ Tamże, s. 285.

Kontrowersyjne wypowiedzi księży rzymskokatolickich odnosiły się do faktu zabójstwa funkcjonariusza MO w Warszawie, a szczególnie do zatrzymania wraz z grupą przestępczą księdza, u którego ukryta była broń użyta w przestępstwie. Część księży rzymskokatolickich zabierających głos w tej sprawie była zdania, że była to prowokacja mająca na celu dyskredytowanie księży i Kościoła. Natomiast zdaniem zarówno kapłanów, jak i wiernych prawosławnych, księża katolicy za dużo angażują się w sprawy polityczne, zwłaszcza związane z „Solidarnością”. Stąd też, „[...] poprzednie powiązania księży z młodzieżą przestępczą stają się niekontrolowane i kompromitują działalność Kościoła katolickiego w oczach wiernych”¹⁷⁵.

W środowisku prawosławnym nie zanotowano faktów wskazujących na „wrogą lub szkodliwą działalność przeciwko rządowi PRL. Wyrażali jednak obawy, aby masowe zwolnienie internowanych nie przyczyniło się do pogorszenia sytuacji społeczno-politycznej w kraju. Zdaniem księży prawosławnych stan wojenny nie przeszkadzał nikomu w wykonywaniu rzetelnie nałożonych obowiązków w pracy i miejscu zamieszkania. Natomiast zniesienie go przyczyniłoby się do zwiększenia różnego rodzaju rozruchów, rozbojów i chuligaństwa”¹⁷⁶.

Po latach pojawiły się publikacje oceniające postawę arcybiskupa Sawy wobec zachodzących przemian społeczno-politycznych. Wśród licznych materiałów przechowywanych w Instytucie Pamięci Narodowej do lat pobytu władzyki Sawy na terenie białostockiej katedry najwięcej danych dostarczają materiały, które zostały opublikowane w opracowaniu Mariusza Krzysztofińskiego i Krzysztofa Sychowicza pt. *W kręgu „Bizancjum”*¹⁷⁷. Badacze sugerowali, że w 1981 roku biskup Sawa postulował odsunięcia z urzędu metropolity Bazylego oraz arcybiskupa białostockiego i gdańskiego Nikanora, którego sam pragnął zastąpić na katedrze. Bez powodzenia sugerował również utworzenie odrębnej prawosławnej akademii teologicznej w miejsce sekcji tego wyznania na Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

W latach osiemdziesiątych XX wieku nastąpił dynamiczny rozwój struktur cerkiewnych na terenie diecezji zapoczątkowany ingresem biskupa Sawy na katedrę białostocką. Nowy ordynariusz cieszył się wielkim autorytetem wśród duchowieństwa i wiernych. W dużym stopniu wpłynął na rozwój życia cerkiewnego oraz podniesienie

¹⁷⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 047/2302, Uzupełnienie 01.III. do 31.III.1982 r., k. 159.

¹⁷⁶ Tamże, Uzupełnienie... za okres od 01.VII. do 31.VII.1982 r., k. 197.

¹⁷⁷ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944–1989)”, nr 1, 2008, s. 136-150.

prestż prawosławia na Białostocczyźnie. Dzięki władcyce Sawie i dziekanowi białostockiemu ks. Serafinowi Żeleźniakowiczowi doszło do budowy największej prawosławnej świątyni. Budowę cerkwi pw. Świętego Ducha w Białymstoku rozpoczęto w 1982 roku a zakończono w 1996 roku. W omawianym przedziale czasowym, w więć gdy katedrą białostocką zarządzał bp Sawa liczba parafii na terenie diecezji zwiększyła się z 45 do 57. W 1980 roku na terenie Białegostoku funkcjonowały jedynie cztery parafie, natomiast w 2000 roku już jednaście. Do istniejących parafii św. Mikołaja Cudotwórcy (katedralna), a także w Fastach, Dojlidach i Starosielcach dołączyły parafie: Świętego Ducha, św. Jerzego Zwycięzcy, św. Pantelejmona, Zmartwychwstania Pańskiego, Hagia Sophia, Wszystkich Świętych i wojskowa św. św. Piotra i Pawła. W latach osiemdziesiątych XX wieku na szerszą skalę rozwinęło się budownictwo nowych cerkwi. Należy przy tym zaznaczyć, że wiele konserwacji i remontów obiektów zabytkowych było realizowanych przy finansowym wsparciu instytucji państwowych¹⁷⁸.

Przez cały okres stanu wojennego Kościół prawosławny starał się wyjść z kryzysu, w jakim się znalazł w latach siedemdziesiątych i początku osiemdziesiątych XX wieku. Ze sprawozdania Wydziału ds. Wyznań w Białymstoku wynika, że w ocenie duchownych w tym okresie cechowała go stagnacja i nie odgrywał on w gronie mniejszości wyznaniowej należnej mu, ze względu na liczbę wiernych, roli¹⁷⁹. W roku 1982 ożywieniu uległy kontakty Cerkwi z zagranicą. 11 lutego wizytę wojewodzie Kazimierzowi Dunajowi złożył przedstawiciel Światowej Rady Kościołów w Genewie i zarazem zwierzchnik Prawosławnego Kościoła w Finlandii, Metropolita Jan. W spotkaniu udział wzięli również Metropolita Warszawski i Całej Polski Bazyli, bp Sawa oraz dyrektor Wydziału ds. Wyznań Jerzy Orłacz. Metropolita Jan podziękował serdecznie wojewodzie i przekazał najserdeczniejsze życzenia od Światowej Rady Kościołów. Stwierdził dodatkowo, iż ceni sobie otwartość i szczerłość generała Jaruzelskiego i wyraził nadzieję, „[...] że polskie sprawy zostaną zrealizowane w polski sposób.”¹⁸⁰. 28 czerwca tego samego roku wizytę w Białymstoku złożył Arcybiskup Waszyngtonu Metropolita Ameryki i Kanady Teodozjusz. Metropolita Bazyli zapewnił, iż wizyta ta ma charakter bezprecedensowy, zwłaszcza w warunkach, w jakich znajdował się kraj. Arcybiskup Teodozjusz wyraził zaskoczenie z faktu budowy nowej

¹⁷⁸ A. Mironowicz, *Kościół...*, s. 288- 289, 292.

¹⁷⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wydział do Spraw Wyznań, XXI/6 , Informacje dot. sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie woj. białostockiego, k. 15.

¹⁸⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku, KW PZPR, 55/XI/ 11-t. 1, Informacje... , k. 53.

cerkwi i pozytywnego odniesienia władz państwowych do Kościoła prawosławnego w Polsce. Natomiast wojewoda Kazimierz Dunaj stwierdził, że „[...] jakkolwiek z administracją amerykańską trudno jest się porozumieć, to do narodu amerykańskiego żyjemy dużo sympatii. Jesteśmy przekonani, że społeczeństwo nasze własną pracą przede wszystkim i przy pomocy przyjaciół poza granicami kraju pokona obecne trudności”¹⁸¹. W połowie 1982 roku duchowieństwo prawosławne negatywnie oceniało wydarzenia w kraju i Białymstoku oraz zaangażowanie polityczne młodzieży i dorosłych zrzeszonych w „Solidarności”. Ludność prawosławna była oburzona faktem dewastacji ośmiu pomników i krzyży na cmentarzu parafii Białystok Dojlidy¹⁸².

Po objęciu godności biskupa białostockiego Sawa doprowadził do ochłodzenia stosunków Kościoła prawosławnego z ruchem „Solidarności”. Hierarcha przyznał sam w jednym z wywiadów, że kierował się zasadą lojalności wobec każdej władzy państwowej, niezależnie od jej charakteru: „Przyjmuję Ojczyznę taką jaka jest. W moim działaniu zawsze miałem na myśli dobro Ojczyzny. Niezależnie od tego, czy jest komunistyczna”¹⁸³.

Pod koniec 1982 roku w środowisku duchowieństwa prawosławnego nie zaszły ważniejsze zmiany na linii Cerkiew – „Solidarność”. Biskup Sawa był całkowicie zaabsorbowany budową nowej cerkwi na Antoniuku w Białymstoku i zasadniczym jego zmartwieniem było zdobycie funduszy na ten cel oraz dalsze prace budowlane. W listopadzie 1982 roku kurię prawosławną w Białymstoku odwiedził Metropolita Warszawski i całej Polski Bazyl, w towarzystwie gości zagranicznych, arcybiskupa Smoleńska oraz zwierzchnika jednej z metropolii w Grecji. Delegacja odwiedziła parafie w Gródku, gdzie podczas przyjęcia na ich cześć omówiono sytuację polityczną w Polsce. Rozmówcy byli przekonani, że prowadzona polityka WRON była zbyt liberalna. Szczególnie metropolita Smoleńska był zdziwiony łagodnymi sankcjami wobec osób „[...] naruszających ład i porządek w okresie stanu wojennego”¹⁸⁴. Przeważająca część duchowieństwa prawosławnego, podobnie jak i wierni, widziała w ruchu „Solidarność” zagrożenie. Wśród hierarchii i księży prawosławnych nie odnotowano w tym okresie wystąpień przeciwko władzy ludowej. Według SB księża ci przekonani byli o słuszności

¹⁸¹ Tamże, 57- 58.

¹⁸² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 047/2302, Uzupełnienie... za okres od 01.IX. do 30.IX. 1982 r., k. 254.

¹⁸³ K. Sychowicz, *Kościół katolicki i Cerkiew prawosławna na Białostocczyźnie wobec powstania NSZZ „Solidarność”* [w:] *Początki „Solidarności” w Polsce północno-wschodniej (1980–1981)*, red. T. Danilecki, Białystok 2005, s. 68.

¹⁸⁴ Tamże, Uzupełnienie... za okres od 01.XI. do 30.XI. 1982 r., k. 275.

decyzji WRON dotyczącej wprowadzenia stanu wojennego. Takie stanowisko doprowadziło do szeregu sytuacji paradoksalnych. Jedną z nich wydarzyła się 8 lutego 1982 roku. Tego dnia odprawiona została Eucharystia w kościele katolickim w Siemiatyczach, w intencji prawosławnej działaczki „Solidarności” Raisy Sokołowskiej, którą aresztowano 27 stycznia. Gdy matka Raisy Sokołowskiej prosiła księdza prawosławnego o modlitwę w intencji swej córki, to odmówił on przyjęcia tej intencji¹⁸⁵.

Cerkiew prawosławna nie była monolitem i zdarzały się pewne wyjątki. Zdecydowanie jednak proporcja życzliwych dla „Solidarności” do zdystansowanych była całkowicie odmienna w porównaniu z Kościołem katolickim. Sytuację taką opisał w swych wspomnieniach Stanisław Marczuk, ukrywający się wówczas przed represjami ze strony władz. Dotyczyła ona pomocy, jakiej udzielił mu na przełomie czerwca i lipca 1982 roku prawosławny proboszcz z Żerczyc, który podobno słuchał nocami „Głosu Ameryki”¹⁸⁶.

Władze komunistyczne chwaliły biskupa białostockiego Sawę „za zainspirowanie oświadczenia duchowieństwa i pracowników kościelnych wzywającego wyznawców prawosławia do zachowania spokoju, uczciwej pracy oraz nieangażowania się w akcje polityczne sprzeczne z zasadami ustroju i współodpowiedzialności za losy Ojczyzny, przygotowanego podczas zjazdu dziekanów”¹⁸⁷.

Duży wpływ na zdystansowaną postawę Cerkwi wobec „Solidarności” w analizowanym okresie miały władze wojewódzkie. Szczególnie dotyczyło to budownictwa sakralnego. W latach 1981-1983 Urząd Wojewódzki w Białymstoku podjął szereg decyzji korzystnych dla Kościoła prawosławnego, m.in.: udzielił zgodę na budowę największej świątyni prawosławnej, renowację zabytkowej cerkwi w Supraślu, pozytywnie zaopiniował wniosek do prezesa NBP w sprawie udzielenia kredytu w wysokości 1 mln. złotych w związku z prowadzonym remontem budynku przy ul. Próchniaka w Białymstoku czy też do Urzędu Skarbowego w sprawie zwolnienia z obowiązku płacenia podatku dochodowego za produkcje świec na rzecz parafii prawosławnych z diecezji białostocko-gdańskiej¹⁸⁸. Stanowisko takie najlepiej odzwierciedla spotkanie biskupa Sawy z wojewodą białostockim w dniu 3 stycznia 1983 roku. Biskup przekazał wojewodzie życzenia noworoczne i wyraził przekonanie, że rok

¹⁸⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, KW PZPR w Białymstoku, 55/XI/11, t. 1, Informacja kierownictwa Wydziału Administracyjnego KW PZPR Piotra Dobrzyńskiego z 8 11 1982 r., k. 136.

¹⁸⁶ K. Sychowicz, *Kościół...*, s. 73.

¹⁸⁷ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 136.

¹⁸⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, KW PZPR, 55/XI/ 11, t. 1, Informacje... , k. 43, 45, 100, 152.

ten nie będzie jak miniony, rokiem napięć i niepokoju. W imieniu wszystkich wiernych Kościoła prawosławnego bp Sawa podziękował za dotychczasową pomoc, którą władze okazywały w każdej sytuacji, a szczególnie decyzję, na mocy której budowana była nowa cerkiew. W odpowiedzi wojewoda Dunaj powiedział: „[...] że w tym trudnym minionym okresie Kościół prawosławny na terenie naszego województwa, pod kierownictwem księdza biskupa Sawy wykazał postawę rozwagi i spokoju, przez co przysłużył się do tworzenia spokojnej na ogół atmosfery i fakt ten zasługuje na największe uznanie”.¹⁸⁹

Przez cały 1982 rok Cerkiew prawosławna oceniana była jako „lojalna i popierająca władze, co potwierdziła doroczna konferencja duchowieństwa i pracowników Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, mająca miejsce w dniach 24-25 maja 1982 roku w Białymstoku. W jej trakcie uchwalono rezolucję, czytaną w cerkwiach i opublikowaną w „Gazecie Współczesnej”, wzywającą do posłuszeństwa wobec władzy i nie angażowania się w działalność opozycyjną: „Prosimy was bracia, pisze apostoł Paweł, abyście uznawali tych, którzy wam przewodzą i was napominają. Szacunek i wzajemne zaufanie pomiędzy zwierzchnością i przewodzącymi są niezbędne. [...] Nade wszystko pragniemy, aby nigdy świątynie prawosławne, ani jakichkolwiek innych wyznań, nie były źródłem, ani pośrednictwem, ani środkiem dla siania zamętu”.¹⁹⁰

Władzyka zapewniał, że popierał postulaty „Solidarności”, ale do tego ruchu społecznego zniechęcił go bliski związek z Kościołem rzymskokatolickim. Między innymi z tego powodu otwarcie biskup Sawa popierał wprowadzenie stanu wojennego, co uważał za dobre rozwiązanie na Białostocczyźnie. Hierarcha odmówił przyjęcia pomocy finansowej „Solidarności” na budowę cerkwi w wysokości 50 tys. zł. W rozmowach zwracał uwagę na polityczny charakter działalności związku oraz ingerowanie jego działaczy w sprawy Kościoła prawosławnego. Tego rodzaju postawa biskupa Sawy była deklaracją polityczną, którą akceptowały zarówno władze komunistyczne, jak i aparat bezpieczeństwa. Warto odnotować, że hierarcha wzywał wiernych do nieangażowania się w działania sprzeczne z zasadami działania państwa, co motywował „współodpowiedzialnością za losy Ojczyzny”.¹⁹¹ Arcybiskup Sawa przyznał po latach, że skarżył się władzom na kontakty z Kościołem rzymskokatolickim

¹⁸⁹ Tamże, k. 83.

¹⁹⁰ Tamże, k. 139; także: *Stan wojenny w Polsce 1981- 1983*, pod red. A. Dudka, Warszawa 2003, s. 418.

¹⁹¹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 135-136.

w Białymstoku, w czasie gdy starał się o odzyskanie zrujnowanego monasteru Zwiastowania w Supraślu¹⁹².

Odmienne, w porównaniu z postawą Kościoła rzymskokatolickiego, stanowisko wobec stanu wojennego przyjęła Cerkiew prawosławna, gdyż widziała w ruchu „Solidarności” zagrożenie. Wśród hierarchii i księży prawosławnych nie odnotowano w tym okresie wystąpień skierowanych przeciwko władzy ludowej. Zdaniem SB księża ci byli przekonani o słuszności decyzji Rady Państwa i WRON w sprawie wprowadzenia stanu wojennego. Zdaniem duchownych prawosławnych zahamowało to „panoszenie się ekstremalnych ugrupowań, takich jak „Solidarność i nie doprowadziło do konfrontacji”. Do akcji internowań duchowieństwo prawosławne odniosło się ze spokojem, uważając, iż było to konieczne rozwiązanie. Księża prawosławni zdecydowanie potępiali stanowisko przywódców „Solidarności, które ich zdaniem zmierzało do przejęcia władzy w Polsce.

Powyższe informacje wyraźnie wskazują na różnicę pomiędzy Kościołem katolickim i Cerkwią prawosławną w podejściu do faktu utworzenia i działalności NSZZ „Solidarność” na terenie Białostoczczyzny. Kościół katolicki z różnym natężeniem walczył o poprawę warunków bytowych społeczeństwa i wprowadzenie ustroju demokratycznego. Jego celem nie było wzywanie do radykalnych przemian drogą rewolucji, lecz zapewnienie zaplecza moralnego i intelektualnego, które stanowić by mogło oparcie w toczących się zmaganiach z systemem komunistycznym. Prawosławni hierarchowie, w opozycji do dążeń związkowców, potraktowali NSZZ „Solidarność” jak organizację religijną, stanowiącą konkurencję dla ich Kościoła. Duże znaczenie w zajęciu nieprzychylniej pozycji odegrała lojalistyczna postawa Cerkwi wobec ówczesnej władzy. Należy jednak dodać, iż postawa ta wynikała, że słabej pozycji społecznej Kościoła prawosławnego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Podczas stanu wojennego Cerkiew otrzymała wsparcie ze strony władz państwowych, co wpłynęło również na ożywienie życia religijnego tej mniejszości wyznaniowej. Pod uwagę należy także wziąć pod uwagę, że dla prawosławia charakterystyczne jest bycie lojalnym wobec władzy świeckiej. Kościół prawosławny miał również poczucie zagrożenia ze strony Kościoła katolickiego.

¹⁹² Kwestia współpracy biskupa Sawy ze Służbą Bezpieczeństwa została obszernie opisana na łamach „Rzeczpospolitej” w 2009 r. Metropolita Sawa stwierdził, że w świetle prawosławnego nauczania każdy grzech może zostać zmażany przez pokutę i poprosił o wybaczenie grzechów popełnionych przez duchowieństwo prawosławne. R. Michalak: *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014, s. 359.

Przejawem lojalności Cerkwi wobec rządzących, było włączenie się duchowych i młodzieży w akcje organizowane przez władze państwowe. Biskup Sawa z ks. Serafinem Żeleźniakowiczem zostali zgłoszeni do Frontu Porozumienia Narodowego. Hierarcha podkreślał, że wśród wiernych Kościoła prawosławnego udało się powściągnąć przejawy nacjonalizmu białoruskiego, co zwłaszcza odnosiło się do osób skupionych w „towarzystwie białoruskim” (BTSK). W jednym z wywiadów biskup Sawa otwarcie przyznał: „Osobiście poparłem stan wojenny. Na Białostocczyźnie sytuacja była napięta. Popierałem »Solidarność« dotąd, dokąd broniła praw robotniczych. Gdy łączyła się z Kościołem katolickim, nas już w »Solidarności« nie było. Wierni, którzy należeli do »Solidarności«, przynosili krzyże, z którymi brali udział w różnych manifestacjach. Kazałem je powiesić w zakrystii. Tym niemniej nasi wierni przechowywali u siebie ukrywającego się szefa białostockiej »Solidarności« p. Marczuka, za co on niejednokrotnie dziękował mi”¹⁹³. Do tych wydarzeń po latach odniósł się również tłumacząc, dlaczego nie poparł działalności ruchu „Solidarność”: „Przychodził późniejszy szef Radia Białystok – Jerzy Muszyński, Stanisław Marczuk i wielu innych. Był także pan Wałęsa. Powiedziałem im: ‘Jesteśmy z wami dopóki, dopóty bronicie praw robotników, ludzi pracy, ale jeśli zaczynacie łączyć się z Kościołem rzymskokatolickim, to nabiera to innego wymiaru i nas tam nie będzie. Potem wynikł problem ze stawianiem krzyżyków na drzwiach naszych wiernych. W Studziankach i innych miejscowościach parafii wasilkowskiej były tego rodzaju incydenty”¹⁹⁴. W innym wystąpieniu biskup Sawa wyraził satysfakcję ze stwierdzenia wojewody, iż to, że „w województwie panuje ład, porządek oraz właściwe zrozumienie i podejście do zaleceń wynikających z dekretu o stanie wojennym. A to zawdzięczać należy wyznawcom Kościoła prawosławnego”. Z wdzięcznością wobec władz przyjął możliwość dostępu do radia i zniesienie godziny milicyjnej 7 stycznia, w prawosławne Boże Narodzenie¹⁹⁵. Dużo miejsca biskup Sawa poświęcił w swych kontaktach z władzami i służbami specjalnymi sprawom wmurowania kamienia węgielnego pod budowę cerkwi na Antoniuku i powstaniu koła Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w Białymstoku, którego członkami byli wyłącznie wierni prawosławni, a na przewodniczącego został wybrany inżynier Eugeniusz Czykwin¹⁹⁶. Hierarcha

¹⁹³ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 137.

¹⁹⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 70.

¹⁹⁵ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 138.

¹⁹⁶ Eugeniusz Czykwin, ur. 12 IX 1949 r., zarejestrowany 23 VIII 1977 r. pod nr. 21661 przez Wydział III KW MO w Białymstoku w kategorii zabezpieczenie, później zmieniono kategorię na kandydat na TW

podkreślał też, że Prawosławna Diecezja Białostocko-Gdańska włączyła się aktywnie w ruch odrodzenia narodowego. W materiałach SB w Białymstoku znalazła się informacja, że w związku z rozpoczęciem 1983 roku, a dokładnie 3 stycznia, biskup Sawa złożył wizytę wojewodzie białostockiemu Kazimierzowi Dunajowi. W jej trakcie złożył mu życzenia oraz podziękował za przychyłność wobec Cerkwi prawosławnej. Hierarcha poruszył sprawę przekazania na rzecz kurii obiektu poklasztornego w Supraślu. 12 kwietnia 1983 roku władzyka informował Służbę Bezpieczeństwa o wzroście liczebności koła UChS w Białymstoku do prawie stu osób i reprezentowaniu białostockiego środowiska prawosławnego na Krajowym Zjeździe PRON przez jednego członka tej organizacji i jednego duchownego¹⁹⁷. Władzyka Sawa tak po latach skomentował swoje zaangażowanie w ruchu Unii Chrześcijańsko-Społecznej. „Rzeczywiście. Błogosławiłem mu [Eugeniuszowi Czykwiniowi] kandydowanie na posła, a początkowo w miarę swoich możliwości pomagałem. Później to była już czysta polityka, do niej nie chciałem się mieszać”¹⁹⁸.

8 maja 1985 roku biskup białostocki i gdański Sawa doniósł Służbie Bezpieczeństwa, że od kwietnia 1985 roku jako wkładka do „Tygodnika Polskiego” w województwie białostockim ukazywał się „Tygodnik Podlaski. Prawosławie” w nakładzie 2,5 tys. egzemplarzy. Był to wynik starań bp. Sawy, który przez miejscowy Oddział UChS (90% prawosławnych) wymógł na prezesie tej organizacji zgodę na druk wkładki. Pod jego patronatem w Białymstoku powstała redakcja, w skład której wchodził ks. Jan Fiedorczuk, Ała Matreńczyk i bracia Mironowiczowie. Opracowane przez nich materiały przekazywano do Warszawy. Biskup Sawa troszczył się, aby treść artykułów zamykała się w problematyce religijno-społecznej¹⁹⁹. Hierarcha po latach wspominał powstanie pisma prawosławnego „Tygodnik Podlaski”, będącego wkładką do „Tygodnika Polskiego”, która była poświęcona prawosławiu (obecnie „Przegląd Prawosławny”): „To było z moją cichą aprobatą. Przychodził do mnie Eugeniusz

(brak dokładnej daty przekwalifikowania kategorii rejestracji). Był prowadzony przez jednostki operacyjne KW MO w Białymstoku: Wydział III A i ponownie, od 30 III 1981 r., Wydział III. 22 X 1982 r. przejęty przez Wydział IV KW MO w Białymstoku, 5 XI 1983 r. przekwalifikowany na TW „Izydora”. 5 VII 1984 r. zmieniono mu pseudonim na „Wilhelm”. Zdjęty z ewidencji operacyjnej Wydziału IV WUSW w Białymstoku 14 IX 1989 r. (AIPN Bi, 009/489, Teczka TW „Wilhelma”; „Biuletyn Informacji Publicznej IPN”). M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 139.

¹⁹⁷ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 140-141.

¹⁹⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 91.

¹⁹⁹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 144.

Czykwin z różnymi pomysłami, mówiłem więc mu: ‘Rób. Pamiętaj jednak, abyś nie mieszał polityki z życiem cerkiewnym’²⁰⁰.

UChS była głównym organizatorem białostockich obchodów 1000-lecia Chrztu Rusi w 1988 roku. Wydarzenie to zostało już zauważone w lokalnych mediach. Znamienne są słowa biskupa Sawy: „Niewykluczone, ale Cerkiew sama też organizowała obchody 1000-lecia Chrztu Rusi w sposób modlitewny. W każdej diecezji, a następnie w każdej parafii z tej okazji został postawiony pamiątkowy krzyż. Wszędzie też jeździliśmy i odprawialiśmy św. Liturgie. Były też organizowane prelekcje. W Białymstoku w uroczystościach cerkiewnych brał udział mój poprzednik – śp. metropolita Bazyli”²⁰¹. Władysław Sawa poinformował władze państwowe, że po audycji w Radiu „Wolna Europa”, w której nazwano go „czerwonym biskupem”, nastąpił bojkot jego osoby przez kręgi katolickie. Wskutek lojalności wobec władz znalazł się w sytuacji bez wyjścia, gdyż żaden profesor z uczelni wyższych nie chciał się podjąć recenzji jego dokonań naukowych²⁰².

Władysław Sawa przyczynił się do powstania prawosławnej organizacji społeczno-religijnej – bractwa cerkiewnego. Z jego inicjatywy 1987 roku doszło do powołania Stowarzyszenia „Bractwo Prawosławne”. Członkowie stowarzyszenia wystąpili do Urzędu Wojewódzkiego o zarejestrowanie organizacji prawosławnej. Jednak wniosek został odrzucony. Odmowę zarejestrowania bractwa władze motywowwały istnieniem Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego – organizacji typu prokomunistycznego czy też prorządowej Unii Chrześcijańsko-Społecznej, w których kompetencji miałyby się zawierać także reprezentowanie problemów wiernych prawosławnych. Dopiero po kilkuletnich staraniach złożony w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych przez Zarząd Tymczasowy Stowarzyszenia „Bractwo Prawosławne” wniosek został zarejestrowany. Decyzję o wpisaniu do rejestru stowarzyszeń i związków Zarząd Tymczasowy otrzymał 3 marca 1989 roku, a 24 maja tegoż roku odbył się I Walny Zjazd Bractwa Prawosławnego. Owocem zjazdu było ukonstytuowanie się władz Bractwa, przyjęcie jego statutu, nadanie nazwy, określenie celów i zadań organizacji. Bractwo za swych patronów przyjęło św. św. Cyryla i Metodego.

²⁰⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 92.

²⁰¹ Tamże, s. 91.

²⁰² M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 145.

Droga biskupa Sawy do objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej była pełna wyrzeczeń i determinacji. Rozpoczęła się od tego, że został mnichem, następnie hieromnichem, a następnie zostałznaczony na archimandrytę i wybrany na biskupa. Z woli Soboru Biskupów przez kilkanaście lat kierował jedną z dwóch najważniejszych diecezji Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich. Zarządzanie przez biskupa Sawę diecezją białostocko-gdańską było w okresie istotnych przemian społeczno-politycznych w naszym kraju. Jako ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej w sprawach politycznych miał na względzie dobro Cerkwi prawosławnej.

3. Diecezja Białostocko-Gdańska w jurysdykcji metropolity Sawy

Rozdział rozprawy omawia istotne kwestie związane ze stanem diecezji białostocko-gdańskiej w latach, kiedy jej ordynariuszem był arcybiskup Sawa. W tej części pracy wiele miejsca poświęcono strukturze organizacyjnej diecezji, strukturze dekanalnej i parafialnej. Szczególną uwagę zwrócono na siedzibę eparchii białostocko-gdańskiej wraz z cerkwi katedralną. Omówiono też najnowsze dzieje wszystkich parafii prawosławnych na terenie miasta Białegostoku. W rozdziale tym przedstawiono charakterystykę poszczególnych parafii i zmiany zachodzące w strukturze organizacyjnej diecezji w latach 1981-1998. Takie ujęcie zagadnienia pozwala na ukazanie zmian, które nastąpiły w strukturze organizacyjnej eparchii pod jurysdykcją jej ordynariusza – arcybiskupa Sawy.

3.1. Struktura organizacyjna diecezji

Charakteryzując sytuację Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku należy uwzględnić zmiany zachodzące w jej strukturze organizacyjnej. Ukazanie tych zmian zwłaszcza w strukturze dekanalnej i parafialnej pozwoli lepiej zrozumieć inne zjawiska zachodzące na terenie omawianej eparchii. W rozdziale tym omówiono też dzieje prawosławia w siedzibie diecezji – Białegostoku.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zasadniczo zmieniła się sytuacja chrześcijaństwa. Odrodzenie życia religijnego w Polsce wiązało się z procesami zachodzącymi w kraju: zwiększeniem aktywności społecznej, przewartościowaniem oficjalnej ideologii oraz radykalizacją postaw społecznych wywołaną powstaniem „Solidarności”. Wszystkie te przemiany prowadziły do poszerzenia wolności i swobód obywatelskich, z czego skorzystały również środowiska prawosławne. W samym Kościele prawosławnym pojawiło się nowe pokolenie hierarchów i duchownych, a także wzrosła aktywność młodzieży i inteligencji. W 1978 roku do godności arcybiskupa został podniesiony ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej Nikanor. W 1979 roku, po śmierci abp. wrocławskiego Jerzego, wyświęcono dwóch młodych biskupów, którzy w istotny sposób wpłynęli na najnowsze dzieje Kościoła. Szczególną rolę w tym procesie odegrał były sekretarz Kancelarii Metropolitalnej, przełożony monasteru w Jabłecznej, archimandryta Sawa (Hrycuniak).

Bp Sawa pochodzi ze wsi Śniatycze na Zamojszczyźnie. Władyka był absolwentem Belgradzkiego Fakultetu Teologicznego i pracownikiem naukowym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. W Kościele prawosławnym przeszedł całą drogę życiową od posługi hipodiakona do ordynariusza diecezji i zwierzchnika PAKP²⁰³. Bp Sawa znał problemy swego Kościoła i był merytorycznie przygotowany, ażeby dokonać w nim niezbędnych zmian. Drugim biskupem został ihumen Szymon (Romańczuk), urodzony we wsi Huszczewina koło Narewki. W 1979 roku bp Sawa został ordynariuszem diecezji łódzko-poznańskiej, zaś biskup lubelski Szymon biskupem pomocniczym metropolity.

Objęcie przez bp. Sawę diecezji łódzko-poznańskiej ożywiło działalność Kościoła prawosławnego. W opinii władz wojewódzkich w Łodzi bp Sawa „w krótkim okresie czasu spowodował zmianę stanu osobowego duchowieństwa w parafii. [...] Przez to posunięcie wprowadził porządek wśród duchowieństwa; obecnie każdy ściśle odpowiada za swój odcinek pracy. Efektem tych posunięć jest odejście od stagnacji życia parafialnego. Można była zaobserwować ożywienie wśród wiernych i nawet pewne zwiększenie ilości osób biorących udział w nabożeństwach. Wiązało to się z szerszym nawiązaniem kontaktów z wiernymi”²⁰⁴. Podobnie działalność ordynariusza diecezji łódzko-poznańskiej oceniały Wydziały ds. Wyznań Urzędów Wojewódzkich w Poznaniu, Toruniu, Bydgoszczy, Piotrkowie Trybunalskim i Kielcach.

Na podstawie obszernego materiału archiwalnego można odtworzyć stan Kościoła prawosławnego przed wielkimi przemianami społeczno-politycznymi w latach osiemdziesiątych. W 1980 roku Kościół prawosławny składał się z czterech diecezji: warszawsko-bielskiej (9 dekanatów), białostocko-gdańskiej (5), wrocławsko-szczecińskiej (4) i łódzko-poznańskiej (3). W strukturze Kościoła znajdowały się dwa ośrodki klasztorne – męski św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej z 11 mnichami i 8 nowicjuszami oraz żeński św. św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce z 15 mniszkami i 3 nowicjuszkami. Metropolia Warszawska posiadała Prawosławne Seminarium Duchowne z internatem w Warszawie oraz jego filię w Jabłecznej. Seminarium w Warszawie kształciło 36 alumnów oraz 30 w Jabłecznej. Ponadto, działalność edukacyjną prowadziła Sekcja Teologii Prawosławnej ChAT w Warszawie, kształcąc 47 studentów. Kościół prowadził Zakład Opiekuńczy w Warszawie. W

²⁰³ Szerzej o życiu i działalności metropolity Sawy w monografii pt. *Wy jesteście światłością świata*, Bielsk Podlaski 2004, s. 3-24.

²⁰⁴ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/392, k. 92.

strukturze organizacyjnej PAKP było 233 parafii i filii, w których pełniło posługę 295 duchownych czynnych i 30 w stanie spoczynku. Z tego grona 177 duchownych czynnych i 16 w stanie spoczynku przebywało na terenie województwa białostockiego. Dodatkowo w Kościele zatrudnionych było 172 pracowników świeckich na etatach psalmistów, dyrygentów, kościelnych i administratorów. Najwięcej parafii znajdowało się na terenie ówczesnych województw: białostockiego (79), nowosądeckiego (12), olsztyńskiego (11), koszalińskiego (11), wrocławskiego (11) i krośnieńskiego (10). W pozostałych województwach liczba parafii prawosławnych nie przekraczała dziesięciu. Podobnie było z rozmieszczeniem liczby cerkwi i kaplic. Spośród 301 obiektów aż 141 znajdowało się na terenie województwa białostockiego. Liczbę wiernych władze cerkiewne szacowały na 480 850 osób, z czego 332 500 miało zamieszkiwać na Białostocczyźnie. Oprócz tej liczby wiernych, według Kancelarii Metropolitalnej, ponad 100 000 osób wyznania prawosławnego pozostawało w mieszanych związkach małżeńskich²⁰⁵.

Dokładne raporty dyrektorów Wojewódzkich Wydziałów ds. Wyznań ze wszystkich ówczesnych 49 województw pochodzą z 1980 roku. W nich, poza szczegółowym omówieniem sytuacji Kościoła prawosławnego na terenie danego województwa, podkreślano „właściwą postawę moralną i obywatelsko-społeczną” duchowieństwa. W opinii władz wojewódzkich: „kler parafialny nie przejawia szczególnej aktywności religijnej, ograniczając nawet nabożeństwa liturgiczne do niezbędnych rozmiarów. Księża prawosławni nie utrzymują kontaktów z Kościołem rzymskokatolickim, ani też z innymi związkami wyznaniowymi. Prowadzą politykę tolerancji religijnej. Nie dopuszczają do sytuacji konfliktowych na tle narodowościowym i międzywyznaniowym”²⁰⁶. Administracja rządowa zwracała uwagę na niskie dochody finansowe duchownych i malejącą liczbę wyznawców, zwłaszcza wśród parafii będących w diasporze. W dokumentach podkreślano też, że zmniejszenie się liczby wyznawców prawosławia jest skutkiem powiększającego się grona małżeństw mieszanych, które powodowały odchodzenie części prawosławnych od swego Kościoła²⁰⁷.

Istotne zmiany w życiu Kościoła prawosławnego nastąpiły w 1981 roku. Zmieniająca się w kraju sytuacja społeczno-polityczna wpłynęła na zaangażowanie

²⁰⁵ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/32, k. 43-48.

²⁰⁶ Informacja Wojewódzkiego Urzędu ds. Wyznań z Gorzowa Wielkopolskiego z 13 września 1980 r., AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/392, k. 28

²⁰⁷ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/392, k. 2-155.

Kościół w sprawy publiczne. Kościół prawosławny z wielką troską o przyszłość kraju występował na forum publicznym, apelujące do swych wiernych o rozwagę i spokój. Na konferencji teologiczno-duszpasterskiej w Warszawie 12 lutego 1981 roku stwierdzono, że „wraz całym społeczeństwem dostrzegamy konieczność zmian w życiu całego Narodu, konieczność eliminacji wielu błędów i wyrzeczeń. Jednocześnie nie możemy się zgodzić z tymi wszystkimi, którzy próbują podważyć podstawy ustroju naszego socjalistycznego państwa. [...] My, prawosławni, nie możemy przemilczeć faktu, iż właśnie w Polsce Ludowej staliśmy się pełnoprawnymi Jej obywatelami, a Kościół nasz mógł się rozwijać”²⁰⁸. Podobne stanowisko zajęli dziekani prawosławni na swym zjeździe 13 kwietnia 1981 roku w Warszawie oraz duchowieństwo diecezji białostocko-gdańskiej w Białymstoku na spotkaniu 17 września 1981 roku. Ci ostatni apelowali do swych wiernych „o zaniechanie wszystkiego, co prowadzi ku jeszcze większemu rozkładowi życia, utrudnia porozumienia społeczne i wyjście z kryzysu, o kierowanie się dobrem ogółu i podejmowanie zadań mających nadrzędne znaczenie dla naszej wspólnej Ojczyzny”²⁰⁹. Wierni prawosławni w niewielkim stopniu zaangażowali się w działalność ruchu społecznego „Solidarność”, bezzasadnie obawiając się, że ruch ten uczyni z nich obywateli drugiej kategorii. Przemiany społeczno-polityczne w kraju zbiegły się z istotnymi zmianami wewnątrz Kościoła. Po odejściu na emeryturę arcybiskupa Nikanora na katedrze białostockiej nowym ordynariuszem diecezji w 1981 roku został biskup łódzko-poznański Sawa. Katedrę łódzko-poznańską objął wówczas bp Szymon. Ingres biskupa Sawy na katedrę białostocką zapoczątkował dynamiczny rozwój struktur Kościoła prawosławnego na terenie tej diecezji.

Pod koniec 1982 roku zmarł arcybiskup wrocławski i szczeciński Aleksy. Na początku 1983 roku wyświęcono dwóch nowych biskupów, którymi zostali: wieloletni proboszcz parafii w Sanoku ks. Aleksander Dubec (biskup Adam) oraz pracownik naukowy ChAT dr hab. Jan Anchimiuk (biskup Jeremiasz). Biskup Jeremiasz został ordynariuszem diecezji wrocławsko-szczecińskiej, natomiast biskup Adam stanął na czele nowo powstałej diecezji przemysko-nowosądeckiej. Bp Adam był absolwentem Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie i długoletnim dziekanem w Sanoku. Reaktywowanie po długich zabiegach jednej z najstarszych diecezji prawosławnych w Polsce – przemyskiej – było dla Kościoła prawosławnego wielkim

²⁰⁸ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/415, k. 41.

²⁰⁹ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/415, k. 165.

wydarzeniem²¹⁰. Diecezja ta objęła tereny Łemkowszczyzny, Bojkowszczyzny i województwa przemyskiego, gdzie Kościół prawosławny posiadał dwa dekanaty (przemyski i nowosądecki), trzydzieści parafii i filii. Siedzibą biskupa stał się Sanok²¹¹. Władze wojewódzkie w Rzeszowie, Nowym Sączu, Przemyślu i Krośnie ze zrozumieniem, ale też i z obawami o powstanie konfliktów wyznaniowych i narodowościowych, przyjęły decyzję o utworzeniu diecezji przemysko-nowosądeckiej²¹². Obawy władz wojewódzkich okazały się jednak nieuzasadnione.

3.2. Siedziba diecezji

Nowy ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej biskup Sawa okazał się być dobrym organizatorem i troskliwym duszpasterzem. Hierarcha, cieszący się wielkim autorytetem wśród duchowieństwa i wiernych, dokonał rozwoju życia cerkiewnego i podniósł prestiż prawosławia na Białostocczyźnie. Siedzibą diecezji pozostał Białystok. Białystok był wówczas największym ośrodkiem zamieszkałym przez wiernych prawosławnych.

Białystok jest obecnie największym ośrodkiem miejskim w Polsce północno-wschodniej. Miasto, znane niegdyś ze swej wielokulturowości, dziś jedynie w niewielkim stopniu nawiązuje do tradycji dawnej Rzeczypospolitej. Warto więc ocalić od zapomnienia to, co niegdyś nadawało mu swoisty charakter, obraz miasta położonego na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Białystok swoją nazwę otrzymał od niewielkiej rzeczki – Biały Stok (późniejsza Białka). Założycielem dworu białostockiego w II połowie XV stulecia był Jakub Raczko lub Michał Michnowicz zwany Bakalarzem z racji jego studiów na Akademii Krakowskiej. Osada Białystok w następnym stuleciu pozostawała w cieniu sąsiadujących dóbr – słynnego monasteru supraskiego i rezydencji Chodkiewiczów w Zabłudowie. Charakter miejski nadał grodowi nad Białką marszałek wielki litewski Piotr Wiesiołowski. Ufundował on, między innymi, zamek obronny według projektu Hioba Bretfusa, a w 1617 roku murowany kościół. Kościół ten, przebudowany w stylu barkowym w XVIII wieku, stał

²¹⁰ Por. Pisma metropolity Bazylego do kierownika Urzędu ds. Wyznań Adama Łopatki z 29 grudnia 1982 i 8 lipca 1983 r. ze wskazaniem znaczenia faktu powołania nowej diecezji dla Kościoła prawosławnego, AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/416, k. 57, 59-60.

²¹¹ „Cerkiewny Wiestnik” 1983, nr 7-12; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczeń*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 599.

²¹² AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/416, k. 50-52.

się miejscem pochówku fundatora i kilku innych następnych właścicieli Białegostoku. Rozbudowę zamku kontynuował Krzysztof Wiesiołowski, ożeniony z Aleksandrą Marianną Sobieską, ciotką przyszłego króla Jana III. Białystok za czasów Wiesiołowskich stał się wielokulturowym miastem prywatnym, centrum dóbr rodowych, ośrodkiem z manufakturami tkackimi.

Po 1661 roku Białystok został przekazany we władanie marszałka nadwornego Jana Klemensa Branickiego, herbu Gryf. Jego syn, Stefan Mikołaj Branicki, wojewoda podlaski, wystarał się w 1692 roku o przywilej królewski na prawa miejskie. Gryf zastąpił wówczas „Jelenia” Wiesiołowskich w herbie miasta. Przywileje miejskie i rozbudowa rezydencji Branickich przyciągały do Białegostoku okoliczną szlachtę, rzemieślników, kupców i Żydów. Przebudową zamku zajął się Tylman z Gameren, znany architekt holenderski. Rozbudowę rezydencji i miasta dokonał Jan Klemens Branicki, hetman wielki koronny, pierwszy senator Rzeczypospolitej, odznaczony polskim orderem Orła Białego, rosyjskim Świętego Andrzeja i hiszpańskim Złotego Runa. Hetman, chociaż był słabym politykiem, miał dobrą znajomość dominujących prądów kulturowych. Zafascynowany kulturą francuską, nie szczędził pieniędzy na rozbudowę swej rezydencji. Pałac Branickich, nazwany przez Józefa Kraszewskiego „Wersalem Podlaskim”, dziś jest wizytówką Białegostoku. Nad jego architekturą i wystrojem pracowali tacy wybitni artyści jak: Jan Zygmunt Deybel, Jakub Fontana, Jan Henryk Klemm, Jan Chryzostom Redler, Józef Sękowski i Ricaud de Tirregaille. Barokowy pałac został zbudowany według najlepszych wzorców epoki Ludwika XIV. Gustowne ozdobienie wnętrz pałacowych dokonali: Antoni Vogt, Samuel Contesse, Antoni Herliczka, Sylwester August Mirys, Szymon Czechowicz, Luis Mareteau i inni. Nie wiadomo, co warto bardziej podziwiać – architekturę, pełen przepychu wystrój wnętrz czy wspaniałe założenia ogrodowe, pełne altan, rzeźb, alei, stawów, kwater włoskich, francuskich i angielskich. Swój wkład do wystroju wnętrz pałacowych wniosła żona Jana Klemensa – Izabela Branicka, siostra Stanisława Augusta Poniatowskiego. Nic też dziwnego, że na uroczystościach organizowanych przez Branickich przybywali, oprócz magnaterii, ludzie pióra – Ignacy Krasicki, Franciszek Karpiński czy Jan Ursyn Niemcewicz. Miasto, z zaledwie czterdziestoma ulicami, rozwijało się w cieniu pałacu. Dookoła pałacu powstawały inne budowle. Loża Masońska (Książnica Podlaska), Dom Koniuszego (Pałac Ślubów), kamienica dworska (restauracja Astoria), szpital (klasztor Sióstr Miłosierdzia) budynek zbrojowni (Archiwum Państwowe) czy straży pożarnej (ratusz) upiększają dzisiejszy Białystok.

Nie zachowały się drewniane karczmy, kramy, wielka synagoga (1717) i budynki kahału, drewniana cerkiew i warsztaty rzemieślnicze. Okres Branickich pamięta kaplica Marii Magdaleny i wspomniany już kościół Wniebowstąpienia Pańskiego²¹³.

Po rozbiorach Białystok znalazł się w granicach Prus, a następnie od 1807 roku w Imperium Rosyjskim. Jak na ironię losu rozwojowi Białegostoku sprzyjały carskie represje po powstaniu listopadowym i budowa trasy kolejowej Warszawa – Petersburg (1862 r.). W 1834 roku rząd carski wprowadził granicę celną pomiędzy Rosją a Królestwem Polskim. Fakt ten spowodował, że wielu przemysłowców z Królestwa przeniosło się do Białegostoku. Byli to głównie spolszczeni Niemcy z okolic Łodzi. Białystok stał się ważnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego. W Białymstoku osiedli synowie przemysłowca Hermana Commichau, F. Voss Becker, w Dojlidach osiadł Elwald Hasbach, w Supraślu Adolf Buchholtz, a w Choroszczy zbudował fabrykę Chrystian August Moes. Białostocki ośrodek włókienniczy był często określany „Manchesterem Północy”.

Dynamiczny rozwój przemysłu, instytucji bankowych i oświatowych ściągał nowych przedsiębiorców niemieckiego, żydowskiego i rosyjskiego pochodzenia. Na terenie miasta ulokowano garnizony carskie, które posiadały własne świątynie wojskowe. Fakty te wpłynęły na strukturę narodowościową i wyznaniową mieszkańców miasta. W 1895 roku miasto liczyło około 63 tysięcy mieszkańców. Wyznawcy wyznania mojżeszowego stanowili 78% ogółu mieszkańców, katolicy – 9,9%, prawosławni – 6,4%, a protestanci – 5,7%. Dominowała więc ludność żydowska, ale znaczną część mieszkańców stanowili Rosjanie, Białorusini i Niemcy. Ludność polska szacowana była na ponad 10% ogółu Białostoczan²¹⁴.

Po I wojnie światowej nadal dominowała liczebnie ludność żydowska, ale wyraźnie zwiększył się w Białymstoku odsetek ludności polskiej. Zjawisko to było rezultatem migracji ludności polskiej do Białegostoku z innych regionów II Rzeczypospolitej. Spadek liczby ludności żydowskiej w Białymstoku był rezultatem jej emigracji do innych państw. W Białymstoku zmniejszył się odsetek ludności prawosławnej. Zjawisko to nastąpiło na skutek tak zwanego „bieżeństwa”, czyli wyjazdu społeczności prawosławnej w głąb Rosji w 1915 roku, i w wyniku procesów polonizacyjnych. W latach 1918-1939 odebrano społeczności prawosławnej

²¹³ Por. A. Dobroński, *Białystok - historia miasta*, Białystok 2001; tenże, *Historia Białegostoku*, Białystok 2021.

²¹⁴ A. Jesionowicz, *Struktura demograficzna Białegostoku w 20-leciu międzywojennym*, [w:] *Białystok w 80-leciu*, Białystok 1998, s. 36-37.

Białegostoku cerkwie garnizonowe i zamieniono je na kościoły katolickie. W 1919 roku w ramach akcji rewindykacyjnej zabrana została przez władze państwowe cerkiew w Starosielcach i Dojlidach (dzielnice miasta). Kościół katolicki podjął starania mające na celu przejęcie cerkwi pw. św. Marii Magdaleny. W 1937 roku rozebrano cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa, a materiał budowlany przeznaczono na budowę ogrodzenia kościoła pw. św. Rocha. W wyniku tych działań w Białymstoku pozostały jedynie dwie świątynie prawosławne, w tym sobór pw. św. Mikołaja Cudotwórcy, który został wybudowany w latach 1843-1846. Powyższe zmiany ilustrują wyniki dwóch spisów powszechnych z 1921 i 1931 roku. Według tego drugiego spisu Białystok liczył ponad 91 tysięcy mieszkańców, w tym 45,6% katolików, 43% osób wyznania mojżeszowego, 8,2% prawosławnych oraz 2,9% ewangelików. W 1931 roku Polacy stanowili około 50,0% ogółu mieszkańców, Żydzi – 43,0%, Rosjanie – 3,6%, Niemcy – 2,1% a Białorusini około 1,4%.²¹⁵

Mieszkający w Białymstoku w okresie międzywojennym Żydzi zatrudnieni byli głównie w handlu, rzemiośle i przemyśle tekstylnym. W 1921 roku na 100 białostockich przedsiębiorstw handlowych 93 znajdowały się w rękach Żydów. W rękach żydowskich znajdowały się także trzy banki: Udziałowy, Właściciele Nieruchomości i Kupiecki. Żydzi dominowali w wolnych zawodach (prawnicy, lekarze). Białorusini i Rosjanie w Białymstoku stanowili niewielki odsetek ogółu mieszkańców. Niemcy przybyli Białymstoku w związku z rozwojem przemysłu i jego upadkiem we wschodnich częściach. Białystok w okresie międzywojennym pozostawał miastem o wielonarodowościowej strukturze społeczeństwa. Różne środowiska narodowe i wyznaniowe żyły na jego terenie obok siebie nadając mu wielobarwny charakter oraz specyficzną atmosferę. Obok dominacji ludności polskiej i żydowskiej stolica województwa była miejscem, gdzie osiedlali się przedstawiciele innych mniejszości, coraz częściej demonstrujący swoją narodową i wyznaniową odrębność. W krajobrazie miasta można było zauważyć świątynie wielu wyznań (kościół, cerkiew, synagoga i kirch). Obok dawnego pałacu Branickich, kamienic w centrum miasta spotkać można było zaniedbane i brudne ulice. Białystok był miastem wojewódzkim z dynamicznie rozwijającym się przemysłem. Daleko jednak było mu do powiatowego

²¹⁵ Por. *Województwo białostockie*, Warszawa 1927, GUS. Pierwszy spis ludności RP z dnia 30 11 1921 r.; K. Goss, *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXIII, z. 1, s. 124. R. Buławski, *Projekt drugiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu z 1921 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1930, z. 1, s. 60.

Grodna czy stołecznego Wilna. Miasta te posiadały od dawna wielkomiejski charakter i stanowiły ważne centra kulturalne²¹⁶.

Po dwóch okupacjach (radzieckiej i niemieckiej) ludność Białegostoku zmieniła się całkowicie. Zniknęła z miasta ludność żydowska, która w 1943 roku wywołała antyfaszystowskie powstanie w białostockim getcie. Osłabieniu uległy międzywojenne elity i mieszczaństwo, a ich miejsce zajęła ludność z okolicznych polskich i białoruskich wsi. Miasto zachowało swoją pozycję stolicy województwa, ważnego ośrodka akademickiego i gospodarczego, ale utraciło swój pierwotny wielokulturowy charakter. Współczesna kultura ludności Białegostoku jedynie w nieznacznym stopniu nawiązuje do przeszłości. Miasto jest typowym polskim grodem, z tą wszakże różnicą, że w jego architekturze można spotkać cerkwie obok kościołów. Mit o białoruskości Białegostoku nie ma uzasadnienia. Spolonizowani Białorusini w niewielkim stopniu demonstrują swoją tożsamość, przywiązanie do swej kultury i tradycji. Pomimo różnych przeciwności losu historia Białegostoku upomina się o przywołanie w pamięci wielu znakomitych postaci, takich jak Ludwik Zamenhof (1859-1917), twórca języka esperanto. Białystok powinien być dumny również z Samuela Pissarra, wybitnego polityka, pisarza, autora światowego bestselleru pt. „Z krwi i nadziei”. Jednym z najbardziej znanych białostockich Żydów, działających w Stanach Zjednoczonych, jest Sam Solarz, a spośród Białorusinów białostocki pisarz i działacz społeczny Sokrat Janowicz. Dla wszystkich Polaków największym Białostoczanie pozostanie ostatni prezydent na uchodźstwie Ryszard Kaczorowski. Z grodem nad Białką jest związany wybitny dyrygent Jerzy Maksymiuk, rzeźbiarz Alfons Karny, sługa Boży ks. Michał Sopoćko i wiele innych znanych osób²¹⁷.

3.3. Prawosławie w Białymstoku

Pierwsza cerkiew prawosławna na terenie dzisiejszego Białegostoku została wybudowana w XVI wieku. Ufundował ją w obrębie dóbr białostockich właściciel

²¹⁶ Por. H. Mościcki, *Białystok, Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 175; A. Dobroński, *Z dziejów Żydów na Białostocczyźnie w XIX wieku*, „Studia Podlaskie”, t. II, 1989, s. 88; J. Bachrach, *Demografie fun der jidiszer bafelkerung in Białystok*, Białystok 1937, s. 14-15; *Wiadomości statystyczne Miasta Białegostoku za lata 1929-1934*, t. I, Białystok 1935, s. 9; P. Wróbel, *Na równi pochyłej. Żydzi Białegostoku w latach 1918-1939*, Studia Podlaskie”, t. II, Białystok 1989, s. 166-203; T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostocczyzna” nr 1/88, s. 28.

²¹⁷ A. Mironowicz, *Wielonarodowościowa i wielowyznaniowa struktura międzywojennego Białegostoku*, [w:] *Poszukiwanie pamięci i dialog. Białystok 65 lat później*, red. G. Olszewska-Baka, Białystok 2009, s. 35-38.

dworu dojlidzkiego i Zabłudowa, prawosławny magnat Hrehory Chodkiewicz. Hrehory Chodkiewicz, będący hetmanem wielkim litewskim 21 czerwca 1571 roku nadał duchownemu dojlidzkiemu Kuźmie Dymitrowiczu wólkę ziemi i dziesięcinę ze wsi Krywlany²¹⁸. Chodkiewicze byli fundatorami licznych cerkwi wokół dóbr białostockich: w Topilcu, Fastach, Baciutach, Zabłudowie oraz znanego monasteru supraskiego. Parafię dojlidzką powołano nie tylko do obsługi mieszkańców dworu dojlidzkiego, ale również okolicznych dóbr. W 1628 roku proboszczem parafii dojlidzkiej był Hrehory Czerniewski, który „według dawnego prawa i posesji swej przy tej cerkwi wolno trzyma zaścianek z pola od rzeki Dojlidy [...] aż do rzeczki Białegostoku, która idzie ode wsi Doynowy. Na tymże zaścianku z cerkiew z dzwonnica, budowanie jego, ogrody i sianożęć²¹⁹”. Cerkiew dojlidzka została pierwotnie poświęcona pw. Narodzenia Bogarodzicy i św. Proroka Eliasza. W tym czasie dziedzic dóbr białostockich Piotr Wiesiołowski ufundował kościół katolicki pw. Wniebowstąpienia Najświętszej Marii Panny (1617 r.). Przez cały XVII wiek prawosławni mieszkańcy dóbr białostockich byli obsługiwani przez duchowieństwo dojlidzkie, a katolickie przez proboszczów kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Zasadnicze zmiany w budownictwie sakralnym nastąpiły, gdy właścicielem Białegostoku w 1665 roku została rodzina Branickich Grafitów.

Powstanie nowych obiektów sakralnych obrządku wschodniego należy wiązać z osobą hetmana Jana Klemensa Branickiego. Hetman w 1749 roku wystarał się od króla Augusta III Sasa dla swej rodowej rezydencji prawa miejskie. Białystok od tego roku stał się największym ośrodkiem miejskim na Podlasiu i ważnym centrum życia kulturalnego. Zmiana funkcji miasta pociągnęła za sobą napływ osadnictwa, a zatem i nowe inwestycje kościelne. Jan Klemens Branicki ufundował dwie kaplice, jedną pw. św. Rocha (1750 r.) i drugą pw. św. Marii Magdaleny (1758 r.). Kaplica pw. św. Marii Magdaleny, która w późniejszym okresie została przekształcona w cerkiew, była murowana oraz pokryta dachówką z jedną białą kopułą. Wcześniej, a dokładniej 9 lutego 1727 roku, Branicy ufundowali cerkiew pw. św. Mikołaja dla mieszkającej na tym terenie ludności ruskiej, jako filię cerkwi dojlidzkiej. Proboszcz dojlidzki Piotr Łobaszewski, wzmiankowany w źródłach już w 1711 roku²²⁰, otrzymał obszerną jurysdykcję cerkiewną pomiędzy obecnymi ulicami Lipową i Sosnową oraz wólkę ziemi w

²¹⁸ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów w XV – XVIII w.*, Białystok 1994, s. 72-73.

²¹⁹ Tamże, s. 73.

²²⁰ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, т. VII, Вильно 1867, s. 471-472.

trzech polach. Dodatkowo duchowny został obdarzony gruntami pomiędzy rzeką Białą a dzisiejszymi ulicami: Lipową, Malmeda i Nowy Świat. Następnymi wikariuszami proboszcza dojlidzkiego obsługującymi cerkiew białostocką był ks. Malabrocki i Jakub Dróżbacki. W 1752 roku proboszczem cerkwi dojlidzkiej i białostockiej został ksiądz Jakub Baranowski („aktualny possessor cerkwi w mieście i we wsi Dojlidach”)²²¹. W latach 1769-1792 proboszczem cerkwi białostockiej był Wasyl Krassowski, a od 1793 do 1812 roku został nim Jan Krassowski²²². Inwentarz sporządzony po śmierci hetmana koronnego w 1772 roku wymienia po raz pierwszy cerkiew białostocką przy ulicy Choroskiej: „Cerkiew drewniana nowo reperowana na półkoszkach tynkowana, żółto z szarym malowana i kopułach blachą białą obitych a czerwono malowanych. Ta cerkiew od ulicy w oparkowaniu murowanym, ze trzech zaś stron parkan z dylów między słupami murowanymi zły”. W tym samym źródle znajdujemy opis kaplicy pw. św. Marii Magdaleny, znajdującej się na tzw. „Przedmieściu Suraskim”: „Kaplica pod tytułem św. Marii Magdaleny murowana dachówką kryta z kopułą białą blachą podbita, a po słupkach zielono malowana, wokół wapnem otynkowana, w tył której budynek dachówką kryty z kominem murowanym”²²³. W opisie wizytacji cerkwi dojlidzkiej z 1773 roku czytamy: „Cerkiew pt. św. Mikołaja, fundacji i kolacji J.O. Książąt Branickich, kasztelanów krakowskich, drewniana, wapnem tynkowana, dachówką kryta, z trzema kopułami, z krzyżami żelaznymi, gałkami połączanymi”²²⁴. Są to najstarsze znane opisy pierwszej cerkwi pw. św. Mikołaja Cudotwórcy. Cerkiew ta była wybudowana przy dawnej ulicy Choroskiej, w niewielkiej odległości na wschód od istniejącego dziś soboru. W bezpośrednim sąsiedztwie cerkwi pw. św. Mikołaja Cudotwórcy znajdowała się jurydyka w skład, której wchodziło kilkanaście placów i domów mieszkalnych. Do cerkwi tej należała również włóka gruntu i sianożęcie. Wokół cerkwi założony został cmentarz²²⁵. Decyzja o budowie nowej cerkwi w Białymstoku była podyktowana koniecznością zapewnienia opieki duchowej dla mieszkającej tu ludności białoruskiej. Z wizytacji wynika, iż „cerkiew dojlidzka pod tytułem Najświętszej Panny Narodzenia i świętego Proroka Eliasza fundacji i kolacji dawnej książąt Radziwiłłów, teraz ad prezens J. O. książąt Branickich, drewniana, gontami

²²¹ Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Teki Glinki, nr 312, s. 16.

²²² Teki Glinki, nr 258, s. 1-5, nr 316, s. 31.

²²³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Roskie 82.

²²⁴ Wizyta cerkwi Dojlidzkiej i Białostockiej w roku 1773 dnia 1 miesiąca decembra, [w:] Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego w roku 1 773 miesiąca novembra dnia 17 sporządzonej, opr. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 23.

²²⁵ A. Mironowicz, *Świątynie prawosławne na terenie miasta Białegostoku*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. VI, pod red. J. F. Nosowicza, Białystok 1998, s. 103-110.

kryta, ruinie podległa”. Kolejna wizytacja cerkwi dojlidzkiej z 1788 roku nie wspomina nic o złym stanie technicznym świątyni. Wizytacja ta jedynie wspomina, że cerkiew dojlidzka posiadała dwie włóki funduszowe we wsi Dojlidy, a jej filia w Białymstoku – jedna. „Cerkiew pod tytułem Narodzenia Panny Maryi fundacji starożytnej I.O. Radziwiłłów, w kollacyi ad praesens I.O. Xiężnej Branickiej Hetmanowej Koronnej. Przy tej Cerkwi jest aktualnym parochem Przewielebny Im. X. Bazyli Krassowski [...]. I tam Filia w Białymstoku, do której to Filii, należy włóka jedna we trzy zmiany. Parafii wsiów 14, domów 77, mężczyzn zdolnych do spowiedzi 121; niezdolnych 55, niewiast zdolnych do spowiedzi 110, niezdolnych 41”²²⁶. Ogółem w skład parafii dojlidzkiej wchodziło 14 wsi. Z powyższych informacji wynika, iż budowa cerkwi pw. św. Mikołaja Cudotwórcy nie była podyktowana złym stanem technicznym cerkwi dojlidzkiej, a potrzebami religijnymi mieszkańców Białegostoku²²⁷.

Szybki rozwój Białegostoku w pierwszej połowie XIX wieku spowodował wzrost liczby jego mieszkańców, w tym ludności prawosławnej. Liczba ludności tego wyznania zwiększyła się wraz z powrotem unitów do Cerkwi prawosławnej i przyjazdem do miasta znacznej liczby urzędników carskich. W tej sytuacji podjęto decyzję o budowie nowej cerkwi, obok istniejącej drewnianej świątyni na placu cmentarnym. Nową cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy wybudowano w latach 1843-1846. W trakcie budowy rozebrano drewnianą świątynię. Zlikwidowano przy tym cmentarz prawosławny, a pochówki przeniesiono na utworzony cmentarz wokół cerkwi pw. Marii Magdaleny. Nowa cerkiew została wybudowana w późnobizantyjskim stylu krzyżowo-kopułowym i nawiązywała do architektury cerkwi pw. św. Aleksandra Newskiego w Petersburgu. Obydwie świątynie mają podobne wieże w zachodnim korpusie nawowym, kopułę wyniesioną na wysokim bębnie i podobny podział elewacji zewnętrznej. Cerkiew została poświęcona w 1846 roku przez metropolitę litewskiego i biskupa wileńskiego Józefa Siemaszkę. Od zakończenia budowy świątynia białostocka została uznana za drugą cerkiew sonorną diecezji i wileńskiej, a od 1900 roku – władcy grodzieńskiego.

W 1865 roku, po gruntownym remoncie, adoptowano do potrzeb Cerkwi prawosławnej kaplicę pw. Marii Magdaleny. Zwiększenie się liczby wiernych i względy sanitarne spowodowały przeniesienie w 1882 roku istniejącego przy niej cmentarza do

²²⁶ A. Mironowicz, *Wykaz proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, 1994, s. 103.

²²⁷ A. Mironowicz, *Nieznane dokumenty do dziejów cerkwi białostockich z początku XIX wieku*, „Białostoczczyzna”, Białystok 1999, nr 4 (56), s. 32-40.

dzielnicy Wygoda. Na terenie nowego cmentarza wybudowano najpierw drewnianą, a później murowaną neobarokową cerkiew pw. Wszystkich Świętych. Wzniesiono ją na planie ośmioboku, z trójbocznie zakończoną częścią ołtarzową i kwadratową kruchtą. Nowa cerkiew została poświęcona w 1901 roku. Czynnikiem przyspieszającym rozwój budownictwa cerkiewnego w Białymstoku było sprowadzenie do miasta czterech pułków żołnierzy rosyjskich. W 1879 roku rozpoczęto budowę koszar włodzimierskiego pułku piechoty, w 1884 roku – kazańskiego, w 1887 roku – marianopolskiego, a w 1890 roku – charkowskiego. Dla zapewnienia posług duchowych dla przebywających w Białymstoku żołnierzy wybudowano dwie cerkwie garnizonowe: pw. Kazańskiej Ikony Matki Bożej (przy obecnej ulicy Traugutta) i pw. Serafina Sarowskiego (przy ulicy Kawaleryjskiej).

W 1900 roku wzniesiona została cerkiew pw. św. św. Cyryla i Metodego w Starosielcach. Równolegle z nią wybudowano na cmentarzu kaplicę murowaną pw. Zaśnięcia Matki Bożej. W obrębie miasta, w Fastach, w 1875 roku wybudowano cerkiew murowaną pw. Podniesienia Najświętszego Krzyża, a w latach 1893-1895 kaplicę cmentarną pw. św. Michała Archanioła. W 1898 roku z inicjatywy arcybiskupa litewskiego Josifa rozpoczęto budowę nowego soboru pw. Zmartwychwstania Chrystusa przy ulicy Sienkiewicza i Fabrycznej na tzw. Placu Wyzwolenia. Inwestycję trzynawowego soboru zakończono tuż przed wybuchem I wojny światowej. Ewakuacja ludności prawosławnej w głąb Rosji na początku 1915 roku spowodowała, że cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa nie przejęła funkcji głównej świątyni diecezjalnej.

W okresie międzywojennym nastąpiły istotne zmiany w położeniu Kościoła prawosławnego na terenie Białegostoku. Władze polskie traktowały prawosławie jako relikw zaborów. Nie brano przy tym pod uwagę faktu, że wiele obiektów cerkiewnych prawosławni posiadali jeszcze przed rozbiorem Rzeczypospolitej. W latach 1918-1939 odebrano prawosławnym cerkwie garnizonowe (Kazańską i św. Serafina Sarowskiego) i zamieniono je na kościoły katolickie. W 1919 roku odebrana została prawosławnym cerkiew pw. św. św. Cyryla i Metodego w Starosielcach wraz z należącymi do niej placami i budynkami. W tej sytuacji władze cerkiewne przemianowały w 1928 roku kaplicę cmentarną pw. Zaśnięcia Matki Bożej na świątynię parafialną. W Fastach próbowano wprowadzić wśród miejscowych parafian wyznanie neounickie. Kościół katolicki podjął starania przejęcia cerkwi pw. św. Marii Magdaleny. Katolicy zajęli również w 1919 roku cerkiew dojlidzką i przemienili ją na kościół łaciński. W 1937 roku, po długotrwałym procesie sądowym, rozebrano cerkiew pw. Zmartwychwstania

Chrystusa, a materiał budowlany przeznaczono na budowę ogrodzenia kościoła pw. św. Rocha. W wyniku tych działań na obecnym terenie miasta pozostały jedynie dwie parafie prawosławne: św. Mikołaja Cudotwórcy i Zaśnięcia Matki Bożej (Starosielce). Stan taki przetrwał do pierwszych lat powojennych.

Po zakończeniu wojny parafianie dojlidzcy wyremontowali, wybudowaną w 1914 roku, kaplicę barona Rudigera i rozpoczęli tam odprawianie nabożeństw. W 1951 roku kaplicę rozbudowano i przekształcono w cerkiew parafialną. Rozwijająca się parafia potrzebowała nowej świątyni. Wybudowano ją w latach 1963-1970 i poświęcono w cześć św. Proroka Eliasza. W tym samym czasie parafianie w Starosielcach wybudowali nową cerkiew pw. Zaśnięcia Matki Bożej. Ważnym impulsem do budowy nowych obiektów sakralnych i remontu istniejących okazało się utworzenie w 1951 roku diecezji białostocko-gdańskiej. Cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy uzyskała status świątyni katedralnej.

3.4. Cerkiew katedralna pw. św. Mikołaja Cudotwórcy

Centralną świątynią diecezji białostocko-gdańskiej w 1980 roku była cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Białymstoku. Pierwszą próbę budowy prawosławnej świątyni w granicach ówczesnego miasta Białystok podjęto już w 1818 roku. Z inicjatywy arcybiskupa mińskiego Anatola wykonano projekt nowej świątyni i wyznaczono lokalizację na placu przy ulicy Bojarskiej (obecnie Warszawska)²²⁸. Do realizacji projektu wrócono dopiero w latach czterdziestych XIX wieku. Powrót unitów do wiary przodków wymusił na prawosławnej hierarchii utworzenie nowej diecezji (litewsko-wileńskiej w 1840 roku. Wzrosła liczba wiernych prawosławnych w Białymstoku. Drewniana cerkiew przy Choroskim trakcie (fundacji Branickich) liczyła już ponad sto lat. W 1840 roku podjęto decyzję o budowie nowej murowanej cerkwi. Sobór miał stanąć na parceli placu cmentarnego, obok świątyni z 1727 roku. Bryłę budowli najprawdopodobniej zaprojektował Konstantyn Thon (1794-1881). Wiosną 1845 roku zakończono prace budowlane. Białostocką cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy poświęcono w 1846 roku. Uroczystościom przewodniczył abp Józef (Siemaszko). W 1846 roku na stanowisko proboszcza soboru mianowano ks. prot. Jana Sitkiewicza. Od tego roku cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy stała się centralną

²²⁸ K. A. Jabłoński, *Koncepcje architektoniczne świątyń wschodnich w Białymstoku w pierwszej połowie XIX wieku*, „Biuletyn Historii Pogranicza”, 2004, nr 5, s. 63-76.

świętynią Białegostoku, a po utworzeniu eparchii białostocko-gdańskiej w 1951 roku cerkwią soborną²²⁹.

Prawosławni biskupi białostoccy mieli trudne warunki lokalowe. Arcybiskup Nikanor mieszkał w domu parafialnym z niewielką kancelarią, a wiele pomieszczeń administracyjnych wraz z mieszkaniami dla duchownych, znajdowało się w budynku gospodarczym. Władysław Sawa decyzją synodu biskupów 31 lipca 1981 roku został przeniesiony na stanowisko ordynariusza Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Po przybyciu do Białymstoku przyszło mu mieszkać w bardzo trudnych warunkach, które opisał następująco: „W domu biskupim nie było nawet gazu, a ja zamieszkałem w kancelarii, bez toalety. Zbudowano ją naprędce. Moje rzeczy przyjął do swojego mieszkania ks. Serafin Żeleźniakowicz. Zawaliliśmy nimi cały jego pokój. Około pół roku mieszkałem praktycznie na walizkach”²³⁰. Dopiero po dwóch latach posługi w Białymstoku rozpoczęto budowę nowej siedziby ordynariusza diecezji. Do powstania prawosławnego centrum diecezjalnego doszło po odzyskaniu budynku przy obecnej ul. św. Mikołaja, w którym mieścił się wcześniej szpital przeciw gruźlicy.

3.5. Struktura dekanalna

W 1981 roku diecezja białostocko-gdańska składała się z pięciu dekanatów: białostocki z 15 parafiami, gródecki z 8 parafiami, sokólski z 9 parafiami, olsztyński z 12 parafiami i gdański z 6 parafiami²³¹. Siedziby dekanatów prawosławnych mieściły się w stolicach województw (Białystok, Olsztyn, Gdańsk) lub głównych ośrodkach miejskich z zamieszkałą tam ludnością prawosławną. Powstanie nowych dekanatów na terenie Warmii i Mazur oraz Pojezierzu Gdańskim wiązało się z dążeniem władz cerkiewnych do zapewnienia opieki duszpasterskiej mieszkającej tam ludności. Z wyjątkiem parafii w Wojnowie ośrodki parafialne na tamtym terenie powstały w okresie powojennym wraz z przesiedleniem prawosławnej ludności ze wschodnich terenów naszego państwa na ziemie odzyskane i migracji.

²²⁹ Por. A. Mironowicz, *Parafie prawosławne w Białymstoku*, w: *Sobór św. Mikołaja w Białymstoku. W 150 rocznicę konsekracji*, Bractwo cerkiewne św. Mikołaja, Białystok, 1996, s. 4-7; tenże, *Parafie prawosławne w Białymstoku*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok, 1998, s. 22-23; S. Borowik, *Jak w Białymstoku budowano sobór św. Mikołaja*, "Przegląd Prawosławny", 2009, nr 4 (286), s. 26.

²³⁰ Rozmowy o życiu i Cerkwi, s. 65-66.

²³¹ *Diecezja białostocko-gdańska*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok 1985, s. 9.

W okresie od 1 maja do 16 sierpnia 1947 roku z Łemkowszczyzny, województwa rzeszowskiego i lubelskiego przesiedlono około 140 660 osób. Wysiedlona ludność trafiła do ówczesnych województw: olsztyńskiego – 55 651, koszalińskiego – 31 169, wrocławskiego – 15 491, szczecińskiego – 15 058, zielonogórskiego – 11 768, gdańskiego – 5 280, opolskiego – 2 542, poznańskiego – 1 437 i białostockiego – 995 osób²³². Nie wszyscy z przesiedlonej ludności byli wiernymi prawosławnymi. Uważa się, że tylko 18 150 osób z osiedlonych na terenie województwa olsztyńskiego należała do Kościoła prawosławnego. Z tego zestawienia wynika, że ludność wysiedlona, w znacznej części wyznania prawosławnego, została rozmieszczona głównie w województwach zachodnich i północnych. W ten sposób przybyła z ZSRR na tereny Ziemi Odzyskanych ludność wyznania prawosławnego powiększyła się o wysiedleńców z terenów południowo-wschodniej Polski. Powołanie nowych struktur cerkiewnych na tych terenach stało się koniecznością.

Po licznych konfliktach z administracją lokalną w latach 1947-1948 władze państwowe ostatecznie wyraziły zgodę na funkcjonowanie już istniejących lub utworzenie nowych placówek duszpasterskich we Wrocławiu, Jeleniej Górze, Stodołowicach (Studziankach), Zimnej Wodzie z filią w Michałowie, Zielonej Górze, Kożuchowie, Legnicy z filią w Jaworze, Kwidzynie, Pile, Łobzie, Słupsku, Wałczu, Szczecinie, Barlinku z filią w Dolicach, Gdańsku, Nowym Dworze Gdańskim, Olsztynie, Braniewie, Ornece, Giżycku, Mrągowie, Górowie Iławeckim, Baniach Mazurskich, Prabutach, Biskupiej Woli, Sępopolu i Ełku. W 1949 roku powstały kolejne parafie w Elblągu, Młynarach, Pasłęku, Kętrzynie, Lidzbarku Warmińskim, a w 1950 roku – w Węgorzewie i Prabutach²³³.

Większość wiernych na terenie eparchii białostocko-gdańskiej zamieszkuje na terenie Białostocczyzny. Ośrodki dekanalne są wyjątkiem, gdyż skupiają największą liczbę prawosławnych w mieście. Wierni Kościoła prawosławnego w 1981 roku zamieszkiwali głównie tereny wiejskie. Duże zmiany w strukturze dekanalnej i

²³² Por. S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 118-119. Por. również prace: R. Drozd, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997, s. 14, załącznik 14; K. Pudło, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej*, s. 354-360; I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Warszawa 2002, s. 36; *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. Dokumenty*, red. E. Misiły, t. I, Warszawa 1996, t. II, Warszawa 1999; *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946*, red. J. Tucholskiego i J. Szapowała, Warszawa – Kijów 2000; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 115.

²³³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.

parafialnej nastąpiły w trakcie sprawowania godności ordynariusza diecezji przez biskupa Sawę. W 1998 roku składała się z pięciu dekanatów. W skład dekanatu białostockiego wchodziło 21 parafii, gdańskiego 5 parafii, gródeckiego 8 parafii, olsztyńskiego 13 parafii i sokólskiego 11 parafii²³⁴. W porównaniu z 1981 rokiem liczba parafii wzrosła w dekanacie białostockim z 15 do 21, sokólskim z 9 do 11 i olsztyńskim z 12 do 13. Jedynie w dekanacie gdańskim liczba parafii zmniejszyła się z 6 do 5. Liczba parafii w dekanacie gródeckim pozostała bez zmian. Takie zmiany w strukturze dekanalnej wynikały z liczby wiernych, polityki władz cerkiewnych oraz możliwości ekonomicznych utrzymania parafii na terenach województwa gdańskiego i olsztyńskiego.

Dekanat białostocki obejmował następujące parafie w Białymstoku: katedralną św. Mikołaja oraz Świętego Ducha, Wszystkich Świętych, Hagia Sophia – Mądrości Bożej, Proroka Eliasza, Zmartwychwstania Pańskiego, Zaśnięcia Matki Bożej, św. Pantelejmona i św. Jerzego. Ponadto w skład dekanatu wchodziły parafie: Podwyższenia Krzyża Świętego w Fastach, św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Wasilkowie, Zwiastowania Bogarodzicy w Supraślu, Podwyższenia Krzyża Świętego w Kożanach, Opieki Matki Boskiej w Choroszczu, Niewiast Miro Niosących w Czarnej Białostockiej, Zaśnięcia Matki Bożej w Zabłudowie, św. Mikołaja Cudotwórcy w Topilcu, Wszystkich Świętych w Suwałkach, Wniebowstąpienia Pańskiego w Augustowie i św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Ełku²³⁵. Na terenie dekanatu

²³⁴ *Diecezja białostocko-gdańska*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, s. 26-126.

²³⁵ *Diecezja białostocko-gdańska*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, s. 21. Obecnie w skład dekanatu białostockiego diecezji białostocko-gdańskiej wchodzi: parafia Świętego Ducha w Białymstoku, cerkiew Świętego Ducha w Białymstoku; parafia św. Jana Teologa w Białymstoku, cerkiew św. Jana Teologa w Białymstoku, kaplica – baptysterium św. Mikołaja Serbskiego w Białymstoku; parafia św. Jerzego w Białymstoku, cerkiew św. Jerzego w Białymstoku; parafia św. Mikołaja w Białymstoku, sobór św. Mikołaja w Białymstoku; cerkiew św. Eufrozyny Połockiej w Białymstoku, cerkiew św. Marii Magdaleny w Białymstoku, kaplica Świętych Cyryla i Metodego w Niepublicznej Szkole Podstawowej im. Świętych Cyryla i Metodego w Białymstoku; parafia św. Proroka Eliasza w Białymstoku, cerkiew św. Proroka Eliasza w Białymstoku, cerkiew św. Grzegorza Peradze w Białymstoku; parafia św. Sofii Mądrości Bożej w Białymstoku, cerkiew Mądrości Bożej w Białymstoku; parafia Wszystkich Świętych w Białymstoku, cerkiew Wszystkich Świętych w Białymstoku; parafia Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku, cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku; parafia Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku, cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku; parafia Opieki Matki Bożej w Choroszczu, cerkiew Opieki Matki Bożej w Choroszczu; parafia Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej, cerkiew Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej; parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Ełku, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Ełku; Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Fastach, cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Fastach, cerkiew św. Michała Archanioła w Fastach; parafia Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Kożanach, cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Kożanach, kaplica Kazańskiej Ikony Matki Bożej w Kożanach, kaplica Kazańskiej Ikony Matki Bożej w Zajączkach, kaplica św. Jana Chrzciciela w

białostockiego znajdowały się niegdyś dwa monastera Zwiastowania Matki Bożej w Supraślu²³⁶ i Zaśnięcia Matki Bożej w Zabłudowie²³⁷. W 1998 roku funkcjonowały dwa

Złotnikach; parafia Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i św. Jana Teologa w Supraślu, cerkiew Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu, cerkiew św. Antoniego Supraskiego w Supraślu, cerkiew św. Jana Teologa w Supraślu, cerkiew Ikony Matki Bożej „Życiodajne Źródło” w Karakulach (w budowie), cerkiew św. Łukasza Biskupa Krymu w Łażniach, kaplica św. Jerzego Zwycięzcy w Supraślu; parafia Wszystkich Świętych w Suwałkach, cerkiew Wszystkich Świętych w Suwałkach; parafia św. Mikołaja Cudotwórcy w Topilcu, cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy w Topilcu, kaplica św. Jerzego w Topilcu, kaplica św. Barbary w Baciutach; parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Wasilkowie, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Wasilkowie, kaplica św. Tomasza w Wasilkowie (w budowie); parafia Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Zabłudowie, cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Zabłudowie; parafia św. Męczennika Pantelejmona w Zaściankach, cerkiew św. Męczennika Pantelejmona w Zaściankach. *Kalendarz Prawosławny 2018*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, s. 192–196.

²³⁶ Por. Por. Na temat dziejów monasteru supraskiego: S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XIX, Warszawa 1971, z. 1, s. 3-29; A. Белецкий, *Митрополитъ Иосифъ II Солтанъ и отношение его къ Супрасльскому монастырю*, Вильна 1899; В. А. Чантуря, *История архитектуры Белоруссии*, Минск 1969; М. Сubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695-1803*, Warszawa 1993; Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно 1867; Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882, s. XXVII-XXXIII; М. Hajduk, *Sanktuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 511-536; И. И. Иодковский, *Церкви приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*, „Древности”, т. VI, Москва 1915; М. С. Кацэр, *Белорусская архитектура*, Минск 1969; W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, 1963, s. 355-395; Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968; J. Maroszek, *Kalendarium klasztoru Ojców Bazylianów w Supraślu – czasy Aleksandra Chodkiewicza*, „Białostoczczyzna”, nr 2(34), 1994; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna”, nr 1(9), 1988, s. 1-3; tenże, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 537-542; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Tożsamość i tolerancja w rozumieniu prawosławnych zakonników supraskich w XVI wieku*, „Rocznik Teologiczny”, R. XL, z. 1-2, 1998, s. 338-346; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003; tenże, *Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, Białystok 2009; tenże, *Sumariusz dokumentów dóbr supraskich*, vol. II, Białystok 2011; tenże, *Powstanie monasteru supraskiego*, „Białostockie Teki Historyczne”, nr 10, Białystok 2012; tenże, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwina*, Wilno 1939; М. А. Оболенский, *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи*, Москва 1836; С. Петкович, *Нектарие Србин, сликар XV в.*, „Зборник за ликовне уметности”, nr. VIII, Нови Сад 1972; Н. И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, „Виленский календарь на 1896 год”, Вильно 1895; П. П. Покрышкин, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, [в:] *Сборник археографических статей поднесенный графу А. А. Бобринскому*, Санкт-Петербург 1911; А. И. Рогов, *Литературные связи Белоруссии с балканскими странами в XV-XVI вв.*, [в:] *Славянские литературы. VIII Международный съезд славистов, Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации*, Москва 1978; tenże, *Фрески Супраśla*, [в:] *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI-XVII вв.*, Москва 1980; St. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?* „Biuletyn Historii Sztuki”, 1972, R. XXXIV, nr 1, s. 30-35; *Супрасльски или Ретков сборник*, Й. Заимов, увод и коментар на старобългарски текст, М. Капалдо, подбор и коментар на гръцкия текст, т. I, София 1982, т. II, София 1983; *Супрасльская летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980; S. Szumański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972, s. 161-182; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, т. IX, z. 3-4, Kraków 1914, 331-376; *500 lat monasteru w*

monastery: monaster męski w Supraślu i żeński w Białymstoku Dojlidach. Na terenie dekanatu znajdowało się 27 czynnych świątyń i kaplic, w których posługę duszpasterską pełniło: 44 kapłanów i 15 diakonów. W budowie pozostawały dwie cerkwie w Białymstoku, a mianowicie cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego i cerkiew pw. św. Pantelejmona oraz cerkiew pw. św. Gabriela w Zwierkach. Trwały prace wykończeniowe w cerkwiach pw. Świętego Ducha i Hagia Sophia w Białymstoku²³⁸.

Dekanat gdański został utworzony dopiero w 1950 roku. Obejmował pięć parafii: św. Mikołaja w Gdańsku, św. Marii Magdaleny w Elblągu, Przemienienia Pańskiego w Braniewie, św. Mikołaja Cudotwórcy w Orniecie z filią św. Włodzimierza w Morągu i św. Onufrego Wielkiego w Pasłęku²³⁹. Parafie te zlokalizowane są w najbardziej odległych od siedziby diecezji miejscowościach na terenie Pomorza Gdańskiego i Warmii. Na terenie dekanatu pełniło posługę 12 duchownych. Większość świątyń na terenie dekanatu została zaadaptowana do potrzeb Cerkwi prawosławnej ze świątyń poewangelickich. Wyjątkiem stanowi tu cerkiew w Gdańsku, która funkcjonowała jeszcze przed II wojną światową i była obsługiwana przez prawosławne duchowieństwo z Torunia. Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie wskazywał na napięcia w relacjach pomiędzy duchownymi prawosławnymi a klerem rzymskokatolickim odprawiającym nabożeństwa w obrządku wschodnim, „którzy za wszelką cenę starają się odciągnąć od Kościoła prawosławnego jak największą liczbę jego wiernych. Kuria Biskupia Diecezji Warmińskiej w Olsztynie próbowała tworzyć

Supraślu, Supraśl 1998. O roli monasteru supraskiego w dziejach Kościoła prawosławnego por. Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, s. 70-81; А. И. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [в:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, s. 321-334; А. МIRONOWICZ, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984.

²³⁷ Por. А. МIRONOWICZ, *Nieznany dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Rocznik Teologiczny”, 1994, R. XXXVI, z. 1-2, s. 215-232; tenże, *Monaster Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 28, s. 5-22.

²³⁸ *Diecezja białostocko-gdańska*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, s. 21.

²³⁹ *Diecezja białostocko-gdańska*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, s. 71. Obecnie na terenie dekanatu gdańskiego znajdują się pięć parafii: W skład dekanatu wchodzi 5 parafii: parafia Przemienienia Pańskiego w Braniewie, cerkiew Przemienienia Pańskiego w Braniewie; parafia św. Marii Magdaleny w Elblągu, cerkiew św. Marii Magdaleny w Elblągu; parafia św. Mikołaja w Gdańsku, cerkiew św. Mikołaja w Gdańsku; parafia św. Mikołaja w Orniecie, cerkiew św. Mikołaja w Orniecie, cerkiew św. Włodzimierza w Morągu; parafia św. Onufrego w Pasłęku, cerkiew św. Onufrego w Pasłęku. *Kalendarz Prawosławny 2018*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, s. 222–223.

parafie birtualne, z tego powodu Kościół prawosławny odczuwa negatywne skutki działalności Kościoła rzymskokatolickiego”²⁴⁰.

Dekanat gródecki obejmował w 1998 roku osiem parafii: Narodzenia Matki Bożej w Gródku, Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, Narodzenia Matki Bożej w Juszkowym Grodzie, św. Anny w Królowym Moście, św. Mikołaja Cudotwórcy w Michałowie, św. Jana Teologa w Mostowlanach, Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Nowej Woli i Przemienienia Pańskiego w Topolanach²⁴¹. Parafie prawosławne na terenie dekanatu gródeckiego powstały w końcu XV i w pierwszej połowie XVI wieku. 14 świątyń i kaplic obsługiwało w 1998 roku 10 kapłanów i 1 diakon.

Dekanat olsztyński diecezji białostocko-gdańskiej składał się z dwunastu parafii: Opieki Matki Bożej w Olsztynie, Zaśnięcia Matki Bożej w Górowie Iławeckim, Narodzenia Matki Bożej w Kętrzynie, św. Anny w Giżycku, Zaśnięcia Matki Bożej w Wojnowie, św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim, św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Węgorzewie, Przemienienia Pańskiego w Mrągowie, Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Orłowie, św. Jerzego Zwycięzcy w Orzyszu²⁴².

²⁴⁰ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/32, k. 65.

²⁴¹ *Diecezja białostocko-gdańska, w: Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, s. 79.* Obecnie dekanat składa się z 8 parafii: W skład dekanatu wchodzi: parafia Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Gródku, cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Gródku, kaplica Opieki Matki Bożej w Gródku; parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, kaplica Świętych Równych Apostołów Konstantyna i Heleny w Jałówce, kaplica św. Mikołaja w Bachurach; parafia Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Juszkowym Grodzie, cerkiew Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Juszkowym Grodzie; parafia św. Anny w Królowym Moście, cerkiew św. Anny w Królowym Moście; parafia św. Mikołaja w Michałowie, cerkiew św. Mikołaja w Michałowie; parafia św. Apostoła Jana Teologa w Mostowlanach, cerkiew św. Apostoła Jana Teologa w Mostowlanach; cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Bobrownikach, kaplica Świętych Kosmy i Damiana w Mostowlanach; parafia Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Nowej Woli, cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Nowej Woli, kaplica Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Nowej Woli; parafia Przemienienia Pańskiego w Topolanach, cerkiew Przemienienia Pańskiego w Topolanach, cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w uroczysku Piatienka, kaplica św. Paraskiewy w uroczysku Piatienka, kaplica św. Anny w Potoce. *Kalendarz Prawosławny 2018*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, s. 222–223.

²⁴² *Diecezja białostocko-gdańska, w: Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, s. 94.* W skład dekanatu wchodzi: parafia św. Anny w Giżycku, cerkiew św. Anny w Giżycku; parafia Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Górowie Iławeckim, cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Górowie Iławeckim, kaplica św. Barbary w Kamińsku; parafia Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Kętrzynie, cerkiew Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Kętrzynie; parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Korszach, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Korszach; parafia św. Dymitra w Kruklankach, cerkiew św. Dymitra w Kruklankach; parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim; parafia Przemienienia Pańskiego w Mrągowie, cerkiew Przemienienia Pańskiego w Mrągowie; parafia Opieki Matki Bożej w Olsztynie, cerkiew Opieki Matki Bożej w Olsztynie; parafia Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Orłowie, cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Orłowie; parafia św. Jerzego w Orzyszu, cerkiew św. Jerzego w Orzyszu; parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Węgorzewie, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Węgorzewie; parafia Zaśnięcia Matki Bożej w Wojnowie, cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej w Wojnowie, cerkiew św.

Wszystkie parafie dekanatu znajdują się na terenie województwa olsztyńskiego i Suwalszczyźnie. Większość parafii powstała w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku, z wyjątkiem parafii w Wojnowie, która istniała od 1922 roku.

Dekanat sokółski w 1998 roku obejmował 11 parafii: św. Aleksandra Newskiego w Sokółce, św. Proroka Eliasza w Jacznie, św. Jerzego Zwycięzcy w Jurowlanach, Narodzenia Matki Bożej w Krynkach, św. Anny w Kruszynianach, Podwyższenia Krzyża Świętego w Kuźnicy Białostockiej, św. Mikołaja Cudotwórcy w Nowym Dworze, Zaśnięcia Matki Bożej w Ostrowiu, św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Samogródzie, św. Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej i św. Jerzego Zwycięzcy w Wierzchlesiu²⁴³. Parafie prawosławne na terenie dekanatu sokólskiego funkcjonowały już od końca XV stulecia²⁴⁴. W 1998 roku na jego terenie funkcjonowało 16 cerkwi i kaplic, które były obsługiwane przez 12 duchownych.

3.6. Rozwój struktury parafialnej

W czasie pobytu władcyki Sawy na katedrze białostockiej liczba parafii na terenie diecezji zwiększyła się z 45 do 57.²⁴⁵ W 1980 roku na terenie Białegostoku funkcjonowały jedynie cztery parafie, a w 2000 roku było ich jedenaście. Do istniejących parafii: św. Mikołaja Cudotwórcy (katedralna), w Starosielcach, Fastach i

Ambrożego z Optyny i Soboru Świętych Starców Optyńskich w Wojnowie. *Kalendarz Prawosławny 2018*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, s. 192-193.

²⁴³ *Diecezja białostocko-gdańska, w: Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, s. 109. Obecnie dekanat sokółski składał się z 12 parafii: parafia Wniebowstąpienia Pańskiego w Augustowie, cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego w Augustowie; parafia św. Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej, cerkiew św. Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej; parafia Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie, cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie, cerkiew Świętych Niewiast Niosących Wonności w Jacznie, kaplica Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Siderce; parafia św. Jerzego w Jurowlanach, cerkiew św. Jerzego w Jurowlanach kaplica Świętych Męczenników Borysa i Gleba w Jurowlanach; parafia św. Anny w Kruszynianach, cerkiew św. Anny w Kruszynianach; parafia Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Krynkach, cerkiew Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Krynkach kaplica św. Antoniego Wielkiego w Krynkach, kaplica Położenia Rzyzy Matki Bożej w Ozieranach Wielkich; parafia Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Kuźnicy, cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Kuźnicy; parafia św. Mikołaja w Nowym Dworze, cerkiew św. Mikołaja w Nowym Dworze; parafia Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Ostrowiu Północnym, cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Ostrowiu Północnym, cerkiew św. Włodzimierza Wielkiego w Ostrowiu, Południowym cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Starej Grzybowszczyźnie parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Samogródzie, cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Samogródzie; parafia św. Aleksandra Newskiego w Sokółce, cerkiew św. Aleksandra Newskiego w Sokółce, kaplica św. Pawły w Sokółce, kaplica Wszystkich Świętych w Nowowoli; parafia św. Jerzego w Wierzchlesiu, cerkiew św. Jerzego w Wierzchlesiu. *Kalendarz Prawosławny 2018*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, s. 225–226.

²⁴⁴ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.

²⁴⁵ W. Kołbuk, *Formowanie się sieci cerkiewnej na przestrzeni dziejów w granicach współczesnego województwa podlaskiego*, „Studia Białorutenistyczne”, 12/2018, s. 9-19.

Dojlidach dołączyły nowe: Świętego Ducha, Zmartwychwstania Pańskiego, św. Pantelejmona, św. Jerzego, Wszystkich Świętych, Hagia Sophia – Mądrości Bożej i wojskowa św. św. Piotra i Pawła. Na terenie diecezji powstały nowe świątynie parafialne: Zwiastowania NMP w Supraślu, św. Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej i Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej. Odbudowano spalone cerkwie w Jacznie i Kruszynianach.

Od lat siedemdziesiątych XX wieku prawosławna diecezja białostocko-gdańska starała się o zgodę na budowę nowej cerkwi w Białymstoku, wskazując, że już istniejące czynne obiekty sakralne (m.in. sobór pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w centrum miasta, cerkiew pw. Wszystkich Świętych na Wygodzie, cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Starosielcach oraz cerkiew pw. św. Eliasza w Dojlidach) nie wystarczały na potrzeby zwiększającej się liczby wiernych, emigrujących do miasta ze wsi. Jednak prośby arcybiskupa białostockiego Nikanora oraz proboszcza parafii św. Mikołaja, ks. Serafima Żeleźniakowicza, o uwzględnienie cerkwi w planach budownictwa sakralnego były odrzucane kolejno przez Urząd Wojewódzki w listopadzie 1972, marcu 1974, grudniu 1976, grudniu 1977 i maju 1980 roku. Starania o budowę świątyni kontynuował od 1981 nowy biskup białostocki Sawa. Zażądał on od władz Białegostoku wyznaczenia miejsca dla cerkwi, a w razie niespełnienia jego żądania ogłosił, że zacznie starać się o odzyskanie działki przy ul. Sienkiewicza, gdzie znajdował się dawniej sobór Zmartwychwstania Pańskiego, a gdzie po jego rozbiórce powstał gmach Komendy Policji. W lutym 1981 biskup Sawa otrzymał informację, że plan wzniesienia cerkwi został włączony do planu budownictwa sakralnego i kościelnego na rok następny. Nowa świątynia nie miała jednak posiadać statusu parafii, lecz być filią katedralnego soboru. W Białymstoku do 1981 roku Prawosławna Diecezja Białostocko-Gdańska starała się o zgodę na budowę nowej cerkwi. Na terenie miasta były zaledwie cztery parafie z cerkwiami: sobór pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w centrum, cerkiew pw. Wszystkich Świętych na Wygodzie, cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Starosielcach oraz cerkiew pw. św. Eliasza w Dojlidach. Świątynie te nie były w stanie odpowiedzieć w pełni na potrzeby duszpasterskie zwiększającej się liczby wiernych. Zdając doskonale sprawę z istniejącej sytuacji władzyka Sawa podjął działania na rzecz ożywienia życia parafialnego, tworząc trzynaście nowych placówek duszpasterskich, w tym jednaście z nich powstało w samym Białymstoku.

Biskup Sawa wraz z ks. Serafinem Żeleźniakowiczem oraz architektem Janem Kabacem rozpoczął następnie poszukiwania najodpowiedniejszego miejsca dla wzniesienia nowej świątyni. Wśród wiernych i duchowieństwa istniały w tym zakresie podzielone opinie, rozważano trzy lokalizacje – na Antoniuku, Wygodzie i przy ul. Kopernika. O wyborze pierwszego miejsca zdecydował osobiście biskup białostocki. W grudniu 1981 zakupiono działkę przy ul. Antoniuk Fabryczny. Ponieważ okazało się, że na jej terenie mieszkają ludzie, parafia opłaciła dla nich nowe mieszkania. W pierwszym etapie prac budowa nie została dobrze przyjęta przez okolicznych mieszkańców. Do wojewody białostockiego wpłynęła ich skarga, w której stwierdzano, że cerkiew prawosławna „stanie się przyczyną nadmiernego hałasu” i będzie wywoływała zbędne zamieszanie. W trakcie budowy cerkiew ta była trzykrotnie podpalana. Kamień węgielny, w którym umieszczono obok aktu erekcyjnego kamienie z Grobu Pańskiego, Jordanu i Athosu, pod budowę cerkwi poświęcił biskup Sawa w dniu 1 sierpnia 1982. On też powierzył obowiązki nadzorującego budowę ks. Serafinowi Żeleźniakowiczowi. W czasie prac budowlanych w sąsiedztwie przyszłej świątyni działała tymczasowa kaplica. Jeszcze przed położeniem kamienia węgielnego biskup Sawa uzyskał zgodę władz lokalnych na to, by wznoszona cerkiew stała się świątynią parafialną, a nie tylko filią. Parafia została erygowana 16 czerwca 1982 roku i objęła osiedla: Antoniuk, Białostoczek, Dziesięciny, Sady Antoniukowskie, Przyjaźń, Wysoki Stoczek, Marczuk oraz Słoneczny Stok. Z uwagi na liczbę wiernych zamieszkujących ten obszar, planowano wznieść cerkiew o znacznych rozmiarach. Z inicjatywy władzyki Sawy doszło do budowy największej w Polsce cerkwi prawosławnej – cerkwi pw. Świętego Ducha w Białymstoku²⁴⁶.

Motywy swoich działań ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej referował następująco: „Szybko zorientowałem się, że wszystkie cerkwie, które są, to zbyt mało na takie miasto jak Białystok. Przed soborem pw. św. Mikołaja Cudotwórcy ludzie cały czas musieli stać na zewnątrz. Warunki pogodowe sprawiały, że niektórzy przestawali

²⁴⁶ Starania o budowę świątyni rozpoczął biskup Sawa w 1981 roku. Władzyka z ks. Serafinem Żeleźniakowiczem w grudniu 1981 roku kupili działkę przy ul. Antoniuk Fabryczny. Kamień węgielny, z aktem erekcyjnym i kamieniami z Grobu Pańskiego, Jordanu i Athosu, pod budowę cerkwi poświęcił biskup białostocki i gdański Sawa 1 sierpnia 1982 roku. Biskup powierzył obowiązki nadzorującego budowę ks. Serafinowi Żeleźniakowiczowi. Parafia została erygowana 16 czerwca 1982 roku. Wielkim wyzwaniem dla parafii było wyposażenie wnętrza głównej cerkwi. Autorem projektu ikonostasu był Jan Kabac. Prace nad ikonostasem rozpoczęły się w 1995 roku i trwały ponad dziesięć lat. Przy rzeźbie całości pracowało czterech artystów z Mińska i czterech z Poczajowa. Ikony do ikonostasu wykonali Wiktor Downar i Aleksander Łoś. *M. Ławreszuk, Parafia Świętego Ducha w Białymstoku. 30 lat 1982–2012, Białystok 2012.*

chodzić na nabożeństwa. Był to impuls, aby rozpocząć starania o budowę nowej świątyni. W tym czasie wojewodą białostockim był Kazimierz Dunaj. Cały czas mu dokuczałem, ale on zgadzał się tylko na to, aby budować ją na cmentarzu. Zdecydowałem się więc na postawienie sprawy ostro i powiedziałem, że w takim razie wystąpię oficjalnie o zwrot nieruchomości, która stoi na miejscu byłej cerkwi pw. Zmartwychwstania Pańskiego, która została rozebrana w latach międzywojennych. Obecnie na tej działce znajduje się budynek Komendy Wojewódzkiej Policji. Odpowiedział mi, że „być może prawnie to i macie rację, ale praktycznie nie da się tego załatwić”, ale przypierany do muru powiedział: „W takim razie szukajcie”. Pojechałem wraz z ks. Serafinem Żeleźniakowiczem na Antoniuk i znaleźliśmy. [...] Rozpoczęliśmy budowę. Na początku kupiliśmy w Choroszczy deski i ogrodziliśmy teren. Zaczęliśmy robić wykopy. Ale zaczęto rzucać „zapiski”, że zezwolenie na budowę należy nam cofnąć, bo dzwony będą przeszkadzać okolicznym mieszkańcom. Zastanawiałem się, co zrobić z tym problemem i na uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego zaprosiłem biskupa Edwarda Kisiela. Osobiście nie przyszedł, ale przysłał ks. Zygmunta Lewickiego i dwóch innych prałatów.

Wcześniej jednak powołaliśmy komitet budowlany, składający się z 50 osób. Zebrałem wszystkich i wyjaśniłem, jak wygląda sprawa. Mówiłem też, że skoro tak, to my powinniśmy pójść z procesją z soboru na miejsce budowy, aby tym samym pokazać, ilu nas jest i że ta budowa jest rzeczywiście potrzebna. Ludzie tak się bali, że żaden się nie odezwał. Dlatego też sam wyznaczyłem uroczystość na konkretny dzień. Przyjechałem tego dnia na uroczystość i niemal się rozplakałem. W myślach z żalem mówiłem do samego siebie: „Tyle się staram, tyle jest trudności, a was jest tak mało. To komu ja to robię?”. [...] Ale zaraz przybyli księża rzymskokatolicki. Zaczęli też schodzić się nasi wierni. Przyszło ich ze 2-3 tysiące. Jak na tamte czasy, to było dużo. Najwyraźniej obserwowali z dala, co się dzieje. Tak jak u nas na Chełmszczyźnie: ludzie wyglądali zza węgła i jak było dobrze, to wychodzili, a jak coś nie tak, to dalej się skrywali. Zszedłem do wykopu i poświęciłem kamień węgielny. Ale przy poświęceniu stawia się też krzyż. Więc następnie poświęciłem krzyż, który stoi tam do dziś, pocałowałem go i wskazałem księżom, żeby zrobili to samo. Podeszli, ucałowali. Od tego momentu przestali na nas rzucać ‘zapiski’. [...] Raz, w środku budującej się świątyni, podpalono nam styropian. Potem był problem z wybudowaniem kopuły. Politechnika Białostocka nie mogła obliczyć nośności. Podobnie Politechnika Gdańska. Wówczas „życzliwi” puścili plotkę, że prawosławni nie stawiają kopuły, bo pękają

fundamenty cerkwi. W tym czasie byłem z wizytą u prezydenta miasta i powiedziałem mu o naszym problemie. „Księżę biskupie – mówi mi – my mieliśmy podobny problem z mostem kolejowym. Też politechnika nie mogła obliczyć. Jest tu taki stary inżynier, nazwiskiem Szymulski. Proszę go wziąć, on nam wszystko wyliczył i było dobrze”. Poprosiłem, więc pana inż. Szymulskiego. A on czarnym, zwykłym ołówkiem zaczął liczyć. Potem pojechał do Warszawy, obejrzał, jak zbudowany został kościół pw. Świętej Trójcy. Powyliczał wszystko, a jego wyliczenia wprowadzono do komputera i wszystko się zgadzało. I tak postawiliśmy kopułę. [...] Początkowo budowę kierował ks. protoprezbiter Serafin Żeleźniakowicz, ale potem, jak budowa już ruszyła, jego – starszego człowieka – odciążylem i obowiązki te powierzyłem ks. prot. Jerzemu Boreczko. On szybko wrósł w tę budowę i bardzo dużo zrobił, aby cerkiew wyglądała tak, jak dziś wygląda”²⁴⁷.

Dzięki inicjatywie bp. Sawy i dziekana białostockiego ks. Serafina Żelaźniakowicza doszło do budowy cerkwi pw. Świętego Ducha w Białymstoku. Budowę największej prawosławnej świątyni pw. Świętego Ducha rozpoczęto w 1982 roku, a zakończono w 1996 roku. Zasadnicze zmiany w strukturze organizacyjnej Kościoła prawosławnego na terenie miasta nastąpiły po 1981 roku, kiedy ordynariuszem diecezji został arcybiskup Sawa. Decyzją nowego władcy utworzono w 1982 roku nową parafię Świętego Ducha dla dzielnic: Antoniuk, Dziesięciny, Bacieczki, Białystoczek. Nowo wybudowana cerkiew była dwupoziomowa. 15 lipca 1982 roku erygowana została parafia Wszystkich Świętych dla dzielnic Wygoda, Pietrasze i Pieczurki. Na terenie tej parafii w 1987 roku rozpoczęto budowę cerkwi pw. Hagia Sophia (Mądrości Bożej) nawiązującej do monumentalnej świątyni bizantyjskiej wzniesionej w VI wieku przez cesarza Justyniana I. Kamień węgielny pod budowę świątyni poświęcił przebywający wówczas patriarcha ekumeniczny Dymitros I. W 1995 roku, po wybudowaniu głównego korpusu budowli, z parafii Wszystkich Świętych wyłoniono nową parafię – Hagia Sophia.

Bp Sawa podjął starania o wybudowanie nowych świątyń i rozbudowy istniejących w tym cerkwi Hagia Sophia w Białymstoku²⁴⁸ oraz budynku kurii biskupiej

²⁴⁷ Rozmowy o życiu i Cerkwi, s. 68-70.

²⁴⁸ 18 czerwca 1982 roku, biskup Sawa utworzył nową parafię Wszystkich Świętych w Białymstoku. Kamień węgielny pod budowę cerkwi Hagia Sophia w Białymstoku położono 20 listopada 1987 roku. Władze administracyjne wydały 23 grudnia 1986 roku zgodę na budowę nowej cerkwi i ustanowienie nowej parafii przy ulicy Trawiastej w Białymstoku. 20 listopada 1987 roku patriarcha Konstantynopola Dymitrios I poświęcił kamień węgielny pod budowę cerkwi Hagia Sophia. 6 września 1988 roku, arcybiskup Sawa erygował samodzielną parafię – Hagia Sophia. W 1991 roku, podczas święta

przy soborze pw. św. Mikołaja. Po latach władcy wspominał: „Pomysł [budowy] był mój. Pamiętać trzeba, że było to jeszcze, przy komunistach, kiedy obowiązywała zasada, że można budować jedną cerkiew w okresie pięciu lat. Ale ja rozpocząłem budowę tej cerkwi jeszcze zanim upłynęło te pięć lat. Byłem wtedy z metropolitą Bazylim z oficjalną wizytą w Konstantynopolu. Byliśmy wtedy również w Hagii Sophii, która pełni rolę muzeum. Wracając, w samolocie, w głowie pojawiła mi się myśl, że jak będę budował kolejną cerkiew, to, dlaczego by nie zbudować Hagii Sophii. „Niechby żyła, bo ta w Konstantynopolu nie żyje” – myślałem wówczas. Obecnie już nowogrodzka Hagia Sophia żyje, ale kijowska i połocka nie żyją, nie odbywają się tam regularne nabożeństwa. Po powrocie do Białegostoku poszedłem do dyrektora Wydziału ds. Wyznań Jerzego Orlacza i zacząłem opowiadać o tym, jak byłem w Konstantynopolu. Mówiłem też o Hagii Sophii i że w Białymstoku chciałbym zbudować cerkiew pod takim samym wezwaniem. „A jaka to architektura?” – zapytał. „Bizantyjska” – odparłem. I to mu się spodobało. A o lokalizację nie musiałem władz prosić, bo kupiliśmy już ziemię od rolnika. Ale cerkiew mogła mieć maksymalnie 350 m². Na początku zajmował się budową ks. prot. Aleksander Chilimoniuk²⁴⁹.

Z późniejszych rozmów w metropolitą Sawą wyłaniają się okoliczności początków budowy tej białostockiej świątyni. „Złożyło się tak, że akurat w Polsce był wówczas patriarcha Dymitrios. Więc poprosiłem go o wmurowanie kamienia węgielnego. To było 20 listopada. Pamiętam, że było zimno, padał śnieg. Mimo to było bardzo uroczyście. Ale wcześniej też rzucano nam kłody pod nogi – nie chciano patriarchy puścić do Białegostoku. Sekretarzem patriarchy Dymitriosa był obecny patriarcha Konstantynopola Bartłomiej. On również był w składzie tej delegacji. Wypytywał mnie, co patriarcha ma powiedzieć podczas tej uroczystości²⁵⁰. Ostatecznie kamień węgielny pod budowę nowej cerkwi został uroczyście poświęcony 20 listopada 1987 roku.

Władcy Sawa 18 kwietnia 1987 roku otrzymał godność arcybiskupa²⁵¹. Jako arcybiskup białostocko-gdański kontynuował następne inwestycje w rozbudowie struktur cerkiewnych. Sam hierarcha po latach wspominał: „A po Hagii Sophii były

Narodzenia NMP, arcybiskup Sawa poświęcił krzyż na głównej kopule cerkwi. 21 września 1994 roku odprawiono pierwszą liturgię. Por.: A. Radziukiewicz, ks. A. Konach, *Parafia Prawosławna Hagia Sophia - Mądrości Bożej w Białymstoku*, Białystok 2014.

²⁴⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 71-72.

²⁵⁰ Tamże, s. 72.

²⁵¹ S. Dudra, *Kościół Prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 31.

kolejne budowy: kaplica cmentarna pw. św. Eufrozyny Połockiej, cerkwie pw. Zmartwychwstania Pańskiego, pw. św. Pantelejmona, pw. św. Jerzego Zwycięzcy. Ale z budową tych cerkwi było źle, bowiem już nie było komunistów przy władzy. Komuniści wszystko wstrzymywali. Naturalnie, później też wstrzymywali, ale już inaczej”²⁵².

Niektóre budowle sakralne były konieczne z uwagi na niespodziewane straty powstałe w wyniku pożaru. Tak było w przypadku cerkwi w Jacznie w 1987 roku²⁵³. Metropolita po latach napisał: „Wydarzenie to zapamiętałem bardzo boleśnie. Odprawiałem nabożeństwo w tej cerkwi na świętych pw. Kosmy i Damiana. Udzielałem święceń kapłańskich dla ks. Anatola Konacha. Tylko wróciłem do domu, a tu dzwoni telefon, że cerkiew się pali. Drewniana świątynia spłonęła doszczętnie. Były w niej piękne ikony. Było to wielkie doświadczenie. Szybko zaczęliśmy budować nową cerkiew, już murowaną. I powoli ją wybudowaliśmy... Potem był jeszcze pożar cerkwi w Kruszynianach²⁵⁴, ale i tam zbudowaliśmy nową, murowaną cerkiew”²⁵⁵.

W latach 1990-1993 wybudowano więc cerkiew pw. Eufrozyny Połockiej na nowym cmentarzu parafii św. Mikołaja. W 1991 roku rozpoczęto budowę cerkwi pw. Zmartwychwstania Chrystusa w dzielnicy Słoneczny Stok. Wokół tej świątyni powstała nowa parafia - Woskriesieńska, w skład, której weszła część parafii Świętego Ducha. W 1993 roku na terenie parafii dojlidzkiej powstał żeński dom zakonny. W budynku klasztorным urządzono cerkiew poświęconą Narodzenia NMP. W tym samym roku w dzielnicy Zaścianki poświęcono nowo wybudowaną cerkiew pw. św. Pantelejmona, która dała początek parafii pod tym samym wezwaniem. Najnowszą inwestycją cerkiewną na terenie Białegostoku było rozpoczęcie budowy w 1995 roku cerkwi pw. św. Jerzego Zwycięzcy dla dzielnic Nowe Miasto i Kleosin. Obecnie Kościół prawosławny w Białymstoku posiada dziesięć parafii. Centralne miejsc wśród nich

²⁵² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 73.

²⁵³ Parafia prawosławna w Jacznie powstała na początku XVI wieku. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991, s. W 1846 roku w Jacznie wzniesiono kolejną drewnianą cerkiew pod wezwaniem św. Proroka Eliasza, w której umieszczono cudowną *Jaczniańską Ikonę Matki Bożej*. Ikona została napisaną na zamówienie parafian w 1624 roku w Lipsku. Cerkiew spaliła się podczas pożaru 14 listopada 1985 roku, wraz z całym wyposażeniem. A. Mironowicz, *Bezpowrotne straty w podlaskiej architekturze cerkiewnej*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku*, red. A. Marek, B. Tondos, J. Tur i K. Tur-Marciszuk, Rzeszów 1997, s. 169-173. W tym samym miejscu na początku lat dziewięćdziesiątych wzniesiono murowaną cerkiew pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego, konsekrowaną 2 sierpnia 1993.

²⁵⁴ Cerkiew św. Anny została wzniesiona na cmentarzu prawosławnym w XVIII wieku. W 1983 roku świątynia uległa całkowitemu zniszczeniu w wyniku pożaru. Odbudowano ją w latach 1984-1985 na miejscu poprzedniej. A. Mironowicz, *Bezpowrotne straty w podlaskiej architekturze cerkiewnej*, s. 170-171.

²⁵⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 73.

zajmuje parafia św. Mikołaja, przy której w 1983 roku wybudowano centrum diecezjalne. Sobór ten jest miejscem przechowywania relikwii św. Gabriela Zabłudowskiego i Cudownej Ikony Matki Bożej Białostockiej. Świątynia pw. św. Mikołaja pozostała katedrą prawosławnego arcybiskupa diecezji białostocko-gdańskiej.

Największe zasługi abp. Sawa wniósł w rozwój życia monastycznego. Z jego inspiracji doszło do reaktywowania życia monastycznego w męskim monasterze Zwiastowania NMP w Supraślu²⁵⁶, które ulokowane zostało w 1992 roku po odzyskaniu pierwszych budynków monasterskich w Supraślu. We wspomnieniach metropolita Sawa tak to opisuje: „Po moim przyjeździe do Białegostoku, naturalnie, odwiedziłem Supraśl i odprawiałem tam nabożeństwa. Do cerkwi pw. św. Jana Teologa nie wchodziło się tak jak teraz, a od strony domu studenta, który przylegał do cerkwi. W oknach tego budynku powywieszana była susząca się bielizna. Pomyślałem wówczas sobie: „dlaczego nie mamy walczyć, aby zwrócono nam naszą świątynię i budynki?” i od razu wystąpiłem o przekazanie nam kompleksu monasterskiego, a na samym początku ruin soboru pw. Zwiastowania Bogarodzicy, aby go odbudować. Cerkiew nie była wówczas właścicielem żadnych budynków. Nawet cerkiew pw. św. Jana Teologa wynajmowaliśmy.

Odbudowa monasteru wraz z cerkwią obronną pw. Zwiastowania NMP w Supraślu okazało się zadaniem niezwykle trudnym do zrealizowania. „Największe problemy były z cegłą. Chodziło o cegłę klinkierową i taką czerwoną, niewymiarową. Produkowały ją tylko jedyne zakłady w Zielonej Górze. Pomógł nam wtedy Mikołaj Stepaniuk. Cegłę do wnętrza wykorzystaliśmy z innych budów. I tak powoli budowaliśmy [...] Potem do Supraśla z Jabłecznej przyjąłem ihumena Mirona (Chodakowskiego) i on stopniowo zaczął włączać się do prac. Z czasem to jemu przekazałem kierownictwo budowy. Ale i tak raz lub dwa razy w tygodniu

²⁵⁶ O dziejach monasteru supraskiego por.: Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно 1867; М. Hajduk, *Sanktuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 511-536; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003, s. 529-550; tenże, *Powstanie monasteru supraskiego*, „Białostockie Teki Historyczne”, nr 10, 2012, s. 11-36; tenże, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; *500 lat monasteru w Supraślu*, Supraśl 1998; Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, s. 70-81; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984.

przyjeżdżałem do Supraśla, żeby zapoznać się ze stanem prac. I tak stopniowo budowaliśmy i zbudowaliśmy”²⁵⁷. Ze zwrotem pozostały budynków monasterskich był o wiele większe problemy. Na przeszkodzie starań o ich odzyskanie stanęli duchowni Kościoła rzymskokatolickiego i unicy. Ostatecznie budynki klasztorne przekazał premier Marian Rokita w 1993 roku. Równocześnie, jak odbudowywano sobór pw. Zwiastowania NMP, odradzało się też w Supraślu życie monastyczne.

Arcybiskup Sawa znacząco przyczynił się do powołania żeńskiego monasteru Narodzenia Matki Bożej w Białymstoku–Dojlidach, który został przeniesiony do pobliskiej miejscowości – Zwierki. „Zanim zbudowano monaster w Zwierkach, jak tylko zaistniała taka możliwość, to przeniosłem je do domu parafialnego w Dojlidach. W jednym pomieszczeniu zorganizowaliśmy kaplicę, w której później mieściła się cela ihumeni, gdy cerkiewkę zorganizowaliśmy już na parterze tego budynku. Tam rozrastały się i „pączkowały”, przy czym i dla parafii było to z korzyścią. I mieszkańcy Białegostoku zaczęli je dostrzegać. A później budowały monaster w Zwierkach”²⁵⁸. Monaster ten kultuwyje tradycje monasteru krasnostockiego. Będąc biskupem w Białymstoku, byłem też w obecnym Różanymstoku, zastanawiając się nad możliwością jego odzyskania. Serce mnie bolało, jak zobaczyłem, co tam zostało z prawosławia. Można było jednak chociaż duchowo połączyć monaster krasnostocki z tym nowo powstałym w Białymstoku”²⁵⁹. W klasztorze tym znalazły się sprowadzone przez hierarchę do Polski relikwie św. Gabriela Zabłudowskiego. Odroczenie się kultu św. Gabriela, który niemal całkowicie zanikł w latach po II wojnie światowej, nastąpiło

²⁵⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 76-77.

²⁵⁸ Monaster św. męczennika Gabriela w Zwierkach jest kontynuatorem klasztoru w Karsnymstoku. Krasnostocki monaster powstał w 1901 roku i funkcjonował do 1915 roku. Na terenie monasteru była cerkiew Zaśnięcia NMP, pensjonat dla dziewcząt, przytułek dla sierot, internaty, szpital, aptekę, dom pielgrzyma, stołówka. W 1915 roku monaster został ewakuowany do pustelni św. Katarzyny, koło Moskwy wraz cudowną Krasnostocką Ikonę Matki Bożej, pochodzącą z XVI wieku. W 1918 roku Niemcy przekazali budynki klasztorne Kościołowi rzymskokatolickiemu. W 1921 roku igumena Helena z kilkoma siostrami wróciła do Różanegostoku, ale wobec braku możliwości tam pobytu udały się do Grodna, a następnie do Żyrowic i Połocka. Dekretem arcybiskupa Sawy z 25 stycznia 1993 roku został powołany Prawosławny Żeński Dom Zakonny Narodzenia NMP a 7 maja 1993 roku arcybiskup Sawa wraz z arcybiskupem grodzieńskim i wołkowyskim Walentym dokonali otwarcia żeńskiego Monasteru Narodzenia NMP w nowo wzniesionym budynku przy cerkwi św. Proroka Eliasza w Białymstoku. Siostry w Dojlidach przebywały do 2008 roku. 28 kwietnia 1996 arcybiskup Sawa dokonał poświęcił kamień węgielny pod cerkiew św. męczennika Gabriela we wsi Zwierki, a 10 października 1999 roku nowy ordynariusz diecezji, biskup Jakub poświęcił wybudowaną cerkiew. Pierwszą liturgię w cerkwi odprawiono 3 maja 2003 roku, a po nabożeństwie wmurowano akt erekcyjny pod budowę żeńskiego monasteru Narodzenia NMP. 24 lipca 2003 roku metropolita mińskiego Filaret przekazał monasterowi kopię Ikony Matki Bożej Krasnostockiej, której oryginał znajduje się w monasterze św. Eufrozyny w Połocku. W 2008 roku monaster Narodzenia NMP w Białymstoku został przeniesiony do Zwierek.

²⁵⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 84-85.

dzięki determinacji i działalności abp. Sawy²⁶⁰. Okoliczności powstania monasteru opisał on kilkanaście lat później: „Dzień 22 września [1992 r.], kiedy relikwie św. Gabriela przybyły do Białegostoku, ustanowiłem świętem młodzieży. Był to wtorek. Od tej pory we wtorki odprawiane są akatysty do św. Gabriela. Ustanowiłem też św. Gabriela patronem naszej młodzieży. W tym samym czasie trwały jeszcze zabiegi, aby pozyskać lokalizację pod budowę cerkwi ku czci św. Gabriela w jego rodzinnej miejscowości – Zwierkach”²⁶¹.

W 1993 roku abp Sawa erygował Żeński Dom Zakonny pod wezwaniem Narodzenia NMP w Białymstoku-Dojlidach. Jego przełożoną została siostra Anastazja (Anna Charkiewicz). Wraz z siostrą Atanazją (Anną Dziemiach) opiekowały się one relikwiami św. Gabriela. W 1993 roku dokonano otwarcia nowego domu zakonnego przy parafii św. Eliasza. Abp Sawa dokonał pierwszych postrzyżyn czterech nowicjuszek, zwiększając liczbę mniszek do sześciu. Siostry z Domu Zakonnego Narodzenia NMP kontynuowały tradycje krasnostockiego monasteru, który prowadził szeroką działalność oświatową i charytatywną wśród okolicznej ludności. Siostry zajmowały się szyciem szat liturgicznych, katechezą, pisaniem ikon. Jedna z sióstr prowadziła gabinet stomatologiczny. W 1996 roku poświęcono kamień węgielny pod budowę klasztoru w Zwierkach. Po zakończeniu budowy cerkwi i budynków monasterskich w Zwierkach mniszki przeprowadziły się do rodzinnej wsi św. Gabriela. W monasterze w Zwierkach mają być przechowywane relikwie świętego. Obecnie wspólnota zakonna w Dojlidach liczy 22 sióstr²⁶².

Dwa lata później, w 1995 roku, abp Sawa powołał do życia jeszcze jeden żeński monaster, w Wojnowie²⁶³. Powołanie nowego ośrodka zakonnego okazało się

²⁶⁰ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 14; A. Matreńczyk, *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 9 (339), s. 12-14.

²⁶¹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 88.

²⁶² *Historia Żeńskiego Monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białymstoku*, „Kalendarz Prawosławny 2001”, Warszawa 2001, s. 155-156; A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne...*, s. 267-268.

²⁶³ Żeńska wspólnota monastyczna powstała w Wojnowie w latach trzydziestych XX wieku z inspiracji Aleksandra Awajewa. Ostatnia mniszka, siostra Lidia, w 1956 roku przeniosła się do klasztoru na Świętej Górze Grabarce. Organizatorem reaktywowanego klasztoru był proboszcz parafii wojnowskiej, ks. Bazyli Omieljańczyk. Reaktywacja życia monastycznego nastąpiła 15 kwietnia 1995 roku na mocy dekretu arcybiskupa Sawy. Przełożoną monasteru została ihumenia Ludmiła (Polakowska). Razem z ihumenią do Wojnowa przybyło kilka mniszek. 1 września 1996 roku arcybiskup Sawa dokonał rekonsekracji odnowionej cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej. W monasterze znajduje się cerkiew św. Ambrożego i Soboru Świętych Starców z Pustelni Optyńskiej. W latach 2008–2012 wzniesiono nowy budynek mieszkalny a monaster zmienił wezwanie na Zaśnięcia Matki Bożej. Por.:

Agnia (Cicha), *Monaster Usypienia w Wojnowie*, *Przegląd Prawosławny*, nr 10 (304), s. 22; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w Polsce powojennej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2005, nr 24, s. 220-228.

niezwykle trudne. „A w Wojnowie był problem, że po podpisaniu porozumienia Polski z Niemcami powyjeżdżali stamtąd *jedinowiercy* do Niemiec. Nie chciałem dopuścić, aby ten ośrodek upadł. Wszelkimi drogami szukałem możliwości utrzymania go. Były problemy z mniszkami, które tam posyłałem. Ktoś komuś się nie podobał. A mnich czy mniszka nie mogą w ten sposób postępować. Mnich musi z pokorą przyjąć wszystko, co Bóg posyła mu na jego drodze. Należy swoim usposobieniem, swoją świętością wpływać na innych. Siostra Agnia zmieniła atmosferę, dzięki której monaster w Wojnowie się rozwija”²⁶⁴. W Wojnowie na Mazurach powstał nowym monaster Opieki Matki Bożej Klasztor erygowano decyzją abp. białostocko-gdańskiego Sawy 15 kwietnia 1995 roku. W 1996 roku abp Sawa poświęcił cerkiew i dokonał pierwszych w nowej wspólnocie postrzyżyn. Przełożoną monasteru została w grudniu 1996 roku siostra Agnia (Cicha)²⁶⁵.

Podsumowując posługę arcypasterską abp. Sawy w Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, warto przytoczyć liczby. W ciągu osiemnastu lat liczba parafii wzrosła na terenie eparchii z 44 do 57, a w samym Białymstoku z 4 do 11. Dwukrotnie zwiększyła się też liczba duchownych diecezji. To był sukces wielu osób, który nie byłby możliwy bez inicjatywy, inspiracji i kierownictwa władcy Sawy.

W czasie choroby metropolity warszawskiego Bazylego, od 28 stycznia 1998, abp Sawa pełnił funkcję strażnika tronu metropolitalnego (*locum tenens*) metropolii warszawskiej²⁶⁶. Po jego śmierci, 12 maja 1998 został wybrany przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego na kolejnego zwierzchnika Cerkwi w Polsce z tytułem: Jego Eminencja Wielce Błogosławiony Ksiądz Arcybiskup Sawa, Prawosławny Metropolita Warszawski i całej Polski. Uroczysta intronizacja miała miejsce 31 maja tego samego roku w soborze pw. św. Marii Magdaleny w Warszawie²⁶⁷.

Jeszcze w czasie choroby metropolity Bazylego Sobór Biskupów 20 stycznia 1998 roku strażnikiem tronu metropolitalnego wybrał najstarszego godnością hierarchę – abp. Sawę, który przejął obowiązki zwierzchnika Kościoła. 26 marca 1998 roku uzupełniono skład osobowy Soboru Biskupów i na władcykę hajnowskiego wybrano archimandrytę supraskiego Mirona (Mirośława Chodakowskiego), na władcykę

²⁶⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 85-86.

²⁶⁵ *Historia Domu Zakonnego w Wojnowie*, w: „Kalendarz Prawosławny 2001”, Warszawa 2001, s. 157; A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne...*, s. 270-272.

²⁶⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 303.

²⁶⁷ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 15.

supraskiego – ihumena Jakuba (Jakuba Kostiućzuka), a na władkę bielskiego – ihumena Grzegorza (Jerzego Charkiewicza). 12 sierpnia 1998 Sobór Biskupów zgodnie ze statutem wewnętrznym z 1995 roku wybrał abp. Sawę na zwierzchnika PAKP. Uroczysty ingres metropolity do katedry warszawskiej odbył się 31 maja 1998 roku. Po objęciu godności metropolity warszawskiego, abp Sawa zwierzchnictwo nad prawosławną diecezją wojskową przekazał wikariuszowi bp. Mironowi, a katedrę białostocko-gdańską bp. Jakubowi. Biskupem wikarym metropolity został władka bielski Grzegorz²⁶⁸. Wybór abp. Sawy na metropolitę warszawskiego zapoczątkował nowy okres w dziejach Kościoła prawosławnego w Polsce.

W czasie zasiadania biskupa Sawy na katedrze białostockiej liczba parafii na terenie diecezji zwiększyła się z 45 do 57. Rozwój struktury parafialnej najlepiej ilustruje sytuacja w Białymstoku. W 1980 roku na terenie miasta funkcjonowały jedynie cztery parafie, a w 2000 roku było ich jedenaście. W tym okresie doszło do wielu tragicznych wydarzeń w Kościele prawosławnym. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy na katedrze białostocko-gdańskiej przebywał abp Sawa doszło do kilku niewyjaśnionych pożarów świątyń prawosławnych na Białostocczyźnie. Spłonęły wówczas cerkwie w Jacznie, Kruszynianach, Czyżach i Klejnikach²⁶⁹. Najbardziej bolesnym było podpalenie cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego na Świętej Górze Grabarce w lipcu 1990 roku. W 1982 roku w niejasnych okolicznościach zginął ks. Piotr Popławski, proboszcz parafii prawosławnej w Narwi. W 2000 roku miejscowy fanatyk podpalił XVIII-wieczną cerkiew Matki Bożej Kazańskiej w Narwi²⁷⁰.

Proces kształtowania się struktury parafialnej na terenie eparchii białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998 był tematem wielu opracowań²⁷¹. Najbardziej dynamiczne zmiany zachodziły na terenie dekanatu białostockiego i gródeckiego. W

²⁶⁸ „Wiadomości PAKP”, 1999, nr 2, s. 13-14.

²⁶⁹ A. Mironowicz, *Bezpowrotne straty w podlaskiej architekturze cerkiewnej*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku*, red. A. Marek, B. Tondos, J. Tur i K. Tur-Maciszuk, Rzeszów 1997, s. 169-176.

²⁷⁰ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/420, k. 25-30; 131/392, k. 109, 133-146; 132/218, k. 23-28, 91-93, 301-310; 132/224, k. 2-3.

²⁷¹ Por. A. Mironowicz, *Świątynie prawosławne na terenie miasta Białegostoku*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. VI, pod red. J. F. Nosowicza, 1998, s. 103-110; tenże, *Parafie prawosławne w Białymstoku*, w: *Sobór św. Mikołaja w Białymstoku. W 150 rocznicę konsekracji, Bractwo cerkiewne św. Mikołaja*, Białystok, 1996, s. 4-7; tenże, *Parafie prawosławne w Białymstoku*, w: *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok, 1998, s. 22-23; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*.

pozostałych dekanatach zmiany te nie były tak głębokie i nie wpłynęły na ogólny obraz Cerkwi.

Z najnowszych badań wynika, że liczba duchownych obsługujących parafie prawosławne wzrosła dopiero w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku, a dopiero w latach dziewięćdziesiątych obserwuje się wyraźną tendencję do zwiększenia się liczby powołań wśród społeczności prawosławnej. Około 90% mieszkających na terenie diecezji Białorusinów deklaruje wyznanie prawosławne. Tematyka związana z Kościołem prawosławnym jest popularna na łamach pism i czasopism wydawanych przez organizacje mniejszości białoruskiej („Niwa”, „Czasopis”, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”). Drugą najliczniejszą grupą są osoby narodowości polskiej. Ta część wiernych ciągle się powiększa wraz z asymilacją mniejszości narodowych. Trzecią grupą narodowościową deklarującą wyznanie prawosławne są Ukraińcy i przebywający w Polsce Rosjanie, Grecy, Serbowie, Rumuni, Romowie i inni²⁷².

W najnowszej monografii na temat województwa białostockiego ogólną liczbę wyznawców prawosławia szacuję się jedynie na niewiele ponad 120 tys. Według autorów opracowania w Białymstoku na ogólną liczbę 282 530 mieszkańców miasta w 1999 roku prawosławni stanowili zaledwie 9%, co stanowi 25 340 osób. W powiecie białostockim prawosławni stanowili 10,3% (14 317) ogółu mieszkańców, w bielsko-podlaskim 33,4% (21 533), w hajnowskim 60,6% (32 929), siemiatyckim 26,1% (4 039), sokólskim 6,8% (6 584)²⁷³. Powyższe dane nie są wiarygodne i są wyraźnie zaniżone. Inna analiza struktury wyznaniowej mieszkańców Polski północno-wschodniej wskazywała, że na terenie dawnego województwa białostockiego w 1985 roku mieszkało około 250 000 wyznawców prawosławia, a na obszarze suwalskiego – 4 900, łomżyńskiego – 400, olsztyńskiego – 15 900 wiernych²⁷⁴. Niestety, ta analiza struktury wyznaniowej została ograniczona tylko do tego regionu kraju. Wszystkie analizy tego typu należy traktować szacunkowo. W odniesieniu do centralnych i zachodnich regionów Polski liczba wiernych jest trudna do ustalenia zwłaszcza, że część z nich jest niepraktykująca lub ukrywająca swoją przynależność religijną. Otwartą

²⁷² Por. A. Sadowski, *Świadomość religijna wyznawców Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie*, „ΕΛΠΙΣ” R. I (XII), z. 1 (14), 1999, s. 164; K. Pudło, *Grecy i Macedończycy w Polsce 1948-1993. Imigracja, przemiany i zanikanie grupy*, „Sprawy Narodowościowe” 1995, t. IV, z. 1, s. 187-190; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 135-137.

²⁷³ *Województwo Podlaskie u progu XXI wieku*, red. R. Horodeński, C. Sadowska-Snarska, Białystok 2001, s. 110.

²⁷⁴ A. Sadowski, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, pod red. Z. Kurcza, Wrocław 1997, s. 20.

sprawą pozostaje liczba małżeństw mieszanych, które pozostały przy prawosławiu. Pewną pomocą dla danych liczbowych w tym zakresie są statystyki cerkiewne.

W latach lat osiemdziesiątych XX wieku władze lokalne utrudniały prowadzenie działalności Kościoła prawosławnego na Warmii i Mazur, a na Białostocczyźnie dążyły do ograniczenia jego oddziaływania. Procesy migracyjne ze wsi do miast spowodowały zmniejszenie się liczby wiernych w parafiach wiejskich na Białostocczyźnie. Pogłębiły je wyjazdy ludności prawosławnej w poszukiwaniu pracy do Warszawy i na Pomorze Gdańskie. To spowodowało, że parafie w dekanacie gdańskim i olsztyńskim zasilone zostały nowymi wiernymi. Natomiast parafie miejskie na Białostocczyźnie zwiększały się liczebnie, chociaż proces ten nie był tak dynamiczny, jak w następnych okresach. Księgi metrykalne od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku wykazują wyraźny spadek liczby chrztów i ślubów w parafiach wiejskich i wyraźny wzrost liczby zgonów. Dane z ksiąg metrykalnych potwierdzają proces powolnego starzenia się wsi na terenie parafii dekanatu gródeckiego i sokólskiego (Białostocczyźnie), zamieszkałych głównie przez ludność narodowości białoruskiej. Odmienne zjawiska demograficzne zachodziły w parafiach miejskich województwa białostockiego. Uwidocznił się w nich liczebny przyrost wiernych, będących efektem nie tyle wyżu demograficznego, co migracją ludności ze wsi do miasta. Potwierdzeniem tego zjawiska jest wyraźny wzrost liczby usług religijnych (chrztów, ślubów i zgonów) w omawianym okresie na terenie prawosławnych parafii miejskich²⁷⁵. Następował proces powolnej dezintegracji tradycyjnych białoruskich społeczności lokalnych, tak silnie związanych z wyznaniem prawosławnym. Procesy latynizacji młodego pokolenia i osób wykształconych doprowadziły do zmniejszenia się liczby inteligencji prawosławnej²⁷⁶. Z kolei wierni żyjący w diasporze integrowali się z dominującym otoczeniem. W życiu religijnym tego okresu niewiele też można było zaobserwować elementów białoruskich, mimo że podstawową grupę społeczną Kościoła prawosławnego byli wierni tej narodowości zamieszkali na Białostocczyźnie. Laicyzacja życia Białorusinów nie zmieniła ich stosunku do prawosławia. Postawa taka jest szczególnie warta podkreślenia zważywszy,

²⁷⁵ Por. G. Sosna, *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostocczyźnie. Część demograficzna*, Ryboły 1992; tenże, *Aneks statystyczny z parafialnych ksiąg metrykalnych Białostocczyzny XVIII, XIX i XX wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 34-38; A. Mironowicz, *Księgi metrykalne w badaniach demograficznych wiernych Kościoła prawosławnego*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w świetle statystyk XIX i XX wieku*, pod red. J. Skarbek, Lublin 1995, s. 62-67; por.: tabela 1-2 i wykresy I-II.

²⁷⁶ Por. W. Pawluczuk, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972, s. 128-129.

że większość duchowieństwa prawosławnego była pochodzenia białoruskiego, a w periodykach cerkiewnych trudno było znaleźć teksty w języku białoruskim. Duchowieństwo jedynie w życiu prywatnym posługiwało się językiem narodowym. Władze cerkiewne minimalizowały udział języka białoruskiego w działalności duszpasterskiej, odrzucając wszelkie postulaty białorutenizacji życia religijnego²⁷⁷.

W okresie pobytu władzy Sawy na katedrze białostocko-gdańskiej wyraźnie nastąpił rozwój struktur cerkiewnych dekanalnych i parafialnych. Biskup doprowadził do zwiększenia liczby parafii i odrodzenia życia religijnego. Dzięki jego zaangażowaniu Białystok stał się autentycznym centrum Kościoła prawosławnego w diecezji białostocko-gdańskiej.

²⁷⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 306-308.

4. Życie monastyczne na terenie diecezji

Szczególną rolę w Cerkwi prawosławnej na terenie diecezji białostocko-gdańskiej odgrywały i odgrywają monastery. Mnisi cieszyli się niekwestionowanym autorytetem wśród panujących i wiernych. Czynnikiem przyspieszającym rozwój instytucji cerkiewnych były monastery, których założyciele często byli określani mianem „oświecicieli”. Klasztory na ziemiach eparchii zawsze były głównymi centrami życia religijnego, fundamentem struktury cerkiewnej. Spośród zakonników powoływana była hierarchia cerkiewna. Monastery pełniły ważną rolę kulturotwórczą i oświatową, kształtując postawy moralne wiernych. Na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998 powstały lub odrodziły się trzy ośrodki życia monastycznego: w Supraślu, Dojlidach i Wojnowie. W rozdziale tym zostaną przedstawione okoliczności odrodzenia życia zakonnego w Supraślu oraz zapoczątkowania żeńskich wspólnot monastycznych w Zwierkach i Wojnowie.

4.1. Monaster Zwiastowania NMP w Supraślu

Monaster Zwiastowania NMP w Supraślu wniósł największe zasługi w rozwój życia monastycznego. Z inspiracji władcyki Sawy doszło do reaktywowania życia monastycznego w męskim monasterze Zwiastowania NMP²⁷⁸, które ulokowane zostało w 1992 roku po odzyskaniu pierwszych budynków monasterskich w Supraślu. Ażeby zrozumieć problem odbudowy życia monastycznego w Supraślu należy wrócić do lat powojennych. W czasie okupacji hitlerowskiej do Supraśla przybyło kilku mnichów, którzy zamieszkali w budynku klasztornym. W 1944, przed wycofaniem się z Supraśla, wojska niemieckie zburzyły cerkiew Zwiastowania NMP a mnichów zmusiły do opuszczenia monasteru. Po II wojnie światowej nowe władze zgodziły się na dalsze

²⁷⁸ O dziejach monasteru supraskiego por.: Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно 1867; М. Hajduk, *Sanktuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989, s. 511-536; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003, s. 529-550; tenże, *Powstanie monasteru supraskiego*, „Białostockie Teki Historyczne”, nr 10, 2012, s. 11-36; tenże, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; *500 lat monasteru w Supraślu*, Supraśl 1998; Николай (Далматов), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльскій Благовеценскій монастырь*, s. 70-81; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984.

użytkowanie przez prawosławnych cerkwi. Wywołało to protesty miejscowej ludności katolickiej. W budynkach dawnego klasztoru powstał Ośrodek Szkolenia Mechanizacji Kadr Rolnictwa. W 1954 roku placówka ta zwróciła się do Wojewódzkiej Rady Narodowej z prośbą o zgodę na przejęcie cerkwi na własne potrzeby. Władze przekazały cerkiew pw. św. Jana Teologa na potrzeby szkoły.

„Niezbadane wyroki Opatrzności Bożej sprawiły, że odradza się to, co zostało zniszczone i rodzi się nadzieja tam, gdzie jej nie było” — powiedział władzyka Sawa 4 czerwca 1984 roku, podczas uroczystości poświęcenia kamienia węgielnego pod odbudowę i rekonstrukcję świątyni pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku, w zmienionej sytuacji politycznej, Kościół prawosławny wystąpił o zwrot całości pomonasterskich budynków. Decyzja taka zapadła w 1993 roku. Na skutek odwołania strony katolickiej, przejął wszystkie zabudowania dopiero trzy lata później. Od lat osiemdziesiątych XX wieku Kościół prawosławny odzyskiwał budynki klasztorne i prowadził prace konserwatorskie i remontowe. Inicjatorem odbudowy kompleksu był arcybiskup białostocki i gdański Sawa²⁷⁹. 15 czerwca 1984 roku do pracy duszpasterskiej w Supraślu został skierowany hieromnich Miron (Chodakowski), który 25 listopada otrzymał godność ihumena reaktywowanej wspólnoty monastycznej. Pod jego kierunkiem w klasztorze przeprowadzono gruntowną renowację cerkwi pw. św. Jana Teologa, zabudowań mieszkalnych i gospodarczych oraz podjęto odbudowę zrujnowanej cerkwi Zwiastowania. Jego następcą – archimandryta Gabriel (Giba), pełniący jednocześnie obowiązki proboszcza przyklasztornej parafii, kontynuował dzieło odbudowy zniszczonej w 1944 roku cerkwi obronnej. 26 sierpnia 1999 roku w południowym skrzydle monasteru otwarto drukarnię, nawiązującą do drukarni istniejącej w latach 1693–1803. Przez osiem lat, począwszy od roku 1997, trwał konflikt o zwrot zdewastowanych w XX wieku monasterskich katakumb pomiędzy Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym i zakonem bazylianów. Władze Supraśla, pomimo powstania początkowo planu konserwacji katakumb w ramach odbudowy monasteru, utrudniały wspólnocie monastycznej ich przejęcie. Konflikt zakończyła decyzja Komisji Regulacyjnej do Spraw Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 22 czerwca 2005 roku, na mocy której właścicielem terytorium katakumb został ponownie prawosławny klasztor. Wtedy to została podjęta decyzja o

²⁷⁹ M. Bołtryk, *Blask monasteru*, „Przegląd Prawosławny”. 8 (242), sierpień 2005, s. 12-14.

odbudowie cerkwi pw. Zmartwychwstania Pańskiego²⁸⁰. Zakonnicy zamieszkali w zachodniej części skrzydła budynków przylegającej do cerkwi pw. św. Jana Teologa. Stopniowo odradzało się życie monastyczne i kult cudownej ikony Matki Bożej Supraskiej²⁸¹. Abp Sawa tak to wspominał: „Trwało to długo. Wydeptywałem ścieżki do decydentów. Rozmawiałem o tym w ministerstwie. Chodziłem nawet do partii. Sprawa dojrzewała. Pierwszy sekretarz partii powiedział: ‘Gdyby były inne czasy, to sam podjąłbym w tej kwestii decyzję, ale teraz tego uczynić nie mogę. Mogę tylko pomóc tak, że zorganizujemy spotkanie wszystkich zainteresowanych stron: i wojewody, i szkoły, która zajmowała budynek, i was’. [...] Katolicy nie mieli nic do tego, bo budynki te należały do Skarbu Państwa. Rzeczywiście, pierwszy sekretarz zorganizował to spotkanie. Z Warszawy z ministerstwa przyjechał Tadeusz Dusik. W sumie było 25 osób. Zaczęliśmy dyskusję. Dyrektor wojewódzki ds. rolnictwa mówi: ‘Proszę państwa, co my tu będziemy dyskutować. Przecież to jest nasze, Skarbu Państwa’. Bardzo mnie to zdenerwowało. ‘Skoro tak’ – powiedziałem – ‘to ja wychodzę. Zlikwidujcie Cerkiew prawosławną w Polsce, a wszystko, co do niej należy, zróbcie własnością Skarbu Państwa. Dopóki Cerkiew prawosławną istnieje, to Supraśl nie jest Skarbu Państwa, tylko nasz. Nie chcę dalej o tym rozmawiać’. Pan Dusik wszystkich uspokoił i powiedział, że wolą ministra jest, żeby tę sprawę polubownie załatwić. W międzyczasie wyszła jeszcze jedna sprawa. Oto, jak Bóg daje. Szkoła chciała budować stołówkę, była potrzebna im zgoda sąsiada, a nasza cerkiew pw. św. Jana Teologa sąsiadowała z tą budowlą. Zaprotestowałem. Jeśli już ma być ona budowana, to musi architekturą nawiązywać do całości kompleksu. I tutaj panie z ministerstwa poparły mnie, mówiąc, że biskup ma rację. Pozycja szkoły zaczęła słabnąć. Wtedy wojewoda zapytał mnie: ‘Czy zgodzicie się na budowę stołówki?’. ‘Tak’ – powiedziałem – ‘ale jak do końca stycznia otrzymamy zgodę na odbudowę soboru’. I rzeczywiście, do końca stycznia taką decyzję otrzymaliśmy. Zaczęliśmy więc przygotowania do odbudowy cerkwi. Był to rok 1984. Cerkwi nie było, a tylko zarośnięte fundamenty. Zaczęliśmy tam organizować międzynarodowe obozy ekumeniczne, których uczestnicy pomagali w odgruzowaniu. Gdy nadeszła chwila, że można było już położyć fundamenty, to wyznaczaliśmy termin uroczystości. Ale ja, wracając samochodem z Warszawy, miałem wypadek i złamałem prawą rękę. Minister

²⁸⁰ Tamże, s. 14.

²⁸¹ 500 lat monasteru w Supraślu, Supraśl 1998, s. 15-16. Por. A. Mironowicz, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013, s. 50n.

Adam Łopatko zastanawiał się, jak poradzę sobie z wmurowaniem kamienia węgielnego, powiedziałem: „Poradzę sobie, lewą ręką”. Uroczystość odbyła się. Wierni czekali na nią od lat... Były to jeszcze czasy, że nasi ludzie bali się tej całej sytuacji. Władze też najwyraźniej się jej obawiały. Przyjechałem do Supraśla. Było to 4 czerwca 1984 roku, a tam było około dwóch tysięcy osób. Bóg sprawił też, że akurat w Polsce na jakiejś konferencji był wówczas Władysław Nestor z Rumunii. Poprosiłem Władysława Jeremiasza, który niedawno został biskupem, by go przywiózł do Supraśla, abyśmy mogli służyć we trzech. Metropolity Bazylego nie było. Był właśnie w Ameryce. Wszystko odbyło się bardzo uroczystie, spokojnie, elegancko”²⁸².

Odbudowa monasteru oraz cerkwi obronnej pw. Zwiastowania NMP w Supraślu była niezwykle trudnym przedsięwzięciem. Odzyskanie pozostałych budynków monasterskich też nie było łatwym zadaniem. Odzyskanie tych budowli utrudniali przede wszystkim duchowni Kościoła rzymskokatolickiego i unicy. „Pierwszym problemem była budowa cerkwi pw. Zwiastowania, kolejnym, że upomnieliśmy się o ten budynek bezpośrednio przylegający do cerkwi pw. św. Jana Teologa, a jeszcze później była kwestia odzyskania całego kompleksu, przekazywanie jego budynków. Budynek przylegający do cerkwi pw. św. Jana Teologa nazywał się „Żak” i użytkowany był przez szkołę. Mieszkali w nim uczniowie, którzy hałasując, często przeszkadzali nawet w odprawianiu nabożeństw. Katolicy zaprotestowali. Starłem się różnymi kanałami doprowadzić do załatwienia tej sprawy. Rozmawiałem nawet z katolickim kardynałem Henrykiem Gulbinowiczem, który, zanim odszedł do Wrocławia, był arcybiskupem w Białymstoku. Był on u mnie, ale nic to nie dało. Pomagał mi arcybiskup Alfons Nossol, który rozmawiał o sprawie supraskiej z papieżem. Arcybiskup Nossol to człowiek życzliwy. Kiedyś poprosiłem go, aby w Gliwicach udostępnił nam pomieszczenia w kościele i zrobił to. Ale właśnie w tym czasie wyszła też kwestia przyjazdu papieża do Polski. Zaczęto na mnie nalegać, żeby przyjąć w naszym soborze papieża. ‘Nie widzę problemu’ – odparłem – ‘ale pomóżcie mi załatwić „Żaka”’ [...] Gdzieś zapadła decyzja i „Żaka” nam przekazano. Odremontowaniem „Żaka”. Zajmował się tym już archimandryta Miron. [...] O tak, bo pozostawała jeszcze kwestia reszty budynków. I tu poruszyłem wszystkich, kogo mogłem, m.in. marszałka Senatu Andrzeja Stelmachowskiego. Przeciwny przekazaniu był arcybiskup Stanisław Szymecki, którego popierał ówczesny wicepremier Waldemar

²⁸² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 74-76.

Pawlak. O tej kwestii wspomina Jan Rokita w swojej książce „ABC”, że w kurii rzymskokatolickiej mówiono o tej sprawie: ‘Nam to nie jest potrzebne, ale i prawosławnym nie oddawajcie’. Równolegle wystąpiłem też o zwrot kompleksu w Różanymstoku, gdzie przed I wojną światową znajdował się prawosławny monaster żeński. Oczywiście, bardziej zależało mi na odzyskaniu Supraśla, ale chodziło o to, żeby pokazać też, że jesteśmy w stanie iść na pewien kompromis, że z czegoś możemy zrezygnować. Do Supraśla przyjechał minister Jan Rokita, aby zobaczyć na miejscu, jak wygląda sprawa. Powiedział mi wtedy: ‘To wy spotkajcie się z miejscowym arcybiskupem katolickim Szymeckim i porozmawiajcie’. Zgodziłem się, ale pod warunkiem, że rozmowa będzie odbywać się w cztery oczy i na neutralnym terenie. Wówczas wojewoda zaproponował, aby spotkanie odbyło się u niego. Przystałem na to. Arcybiskup Szymecki przyszedł z biskupem Edwardem Ozorowskim. Mogłem wtedy powiedzieć: ‘Dziękuję, zgadzałem się na spotkanie w cztery oczy’, ale pomyślałem ‘jakoś to przecierpię’. Wojewoda zagał i wyszedł. Zostaliśmy sami. Rozpoczęliśmy spotkanie. Arcybiskup zaczął mnie wysyłać do Mińska, do Moskwy. Uniosłem się wówczas i powiedziałem: ‘Wiesz co, bracie, w Moskwie to ja byłem pierwszy raz w wieku trzydziestu kilku lat. Ja tu pracuję od urodzenia i wszędzie zostawiam po sobie widzialne ślady. A ty, przyjechałeś 15 lat temu z Francji, będzie lepiej, jeśli wrócisz do Paryża’. Tak to mniej więcej się odbywało. Nie dogadaliśmy się wówczas. [...] Tak, wkrótce władze podjęły decyzję o przekazaniu zabudowań prawosławnych. Było to w 1993 roku. Pomógł w tym minister Jan Rokita, który był szefem Urzędu Rady Ministrów. Wiadomość o tym otrzymałem w dniu śmierci emerytowanego arcybiskupa katolickiego Edwarda Kisiele. Arcybiskup Szymecki zaś następnego dnia wysłał do ministra Rokity telegram informujący o śmierci abp. Kisiele, w którym była też myśl, że zmarł on, bowiem władze zdecydowały o przekazaniu prawosławnym budynków monasterskich w Supraślu. Arcybiskup Kisiel chorował. Miał raka kości. Chyba z pięć razy odwiedzałem go w szpitalu. Utrzymywaliśmy dobre kontakty. Mówili, że przed śmiercią powiedział zakonniczy: ‘Przełączcie Supraśl prawosławnym, bo ja najwyraźniej z tego tytułu cierpię’”²⁸³.

Ostatecznie budynki klasztorne przekazał diecezji białostocko-gdańskiej premier Marian Rokita w 1993 roku. Wraz z odbudową soboru pw. Zwiastowania NMP, odradzało się też w Supraślu życie monastyczne. Metropolita wspominał: „Zacząło się

²⁸³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 77-79.

od wspomnianego ojca Mirona. Przeniosłem ks. Aleksandra Makala z Supraśla do Wasilkowa, a o. Mirona mianowałem nowym proboszczem. Początkowo mieszkał w jakimś wynajętym pokoju. Tak powstała parafia przyklasztorna. Ale położenie kamienia węgielnego pod odbudowę cerkwi Zwiastowania w Supraślu miało miejsce jeszcze za ks. Makala. Wkrótce do o. Mirona dołączył o. Gabriel (Giba), obecny archimandryta. [...] Potem byli następnymi: Jan Piruta, Jakub Kostiuczuk, Jerzy Pańkowski, Andrzej Borkowski, Jerzy Charkiewicz”²⁸⁴. W 1998 roku namiestnikiem monasteru został bp Jakub (Kościuczuk). Zakonnikami w klasztorze Zwiastowania NMP w Supraślu byli: ks. archimandryta Gabriel (Giba), ks. ihumen Ignacy (Pytel), ks. hieromnich Jewsiewij (Vaillant), ks. hieromnich German (Trofimiuk), ks. hieromnich Hiob (Siwierski), ks. hieromnich (Andrzej Borkowski), ks. hieromnich Jerzy Pańkowski, ks. diakon Marek (Ostapczuk), mnich Andrzej (Głuchowski) oraz ks. Jarosław Makal²⁸⁵.

W 1998 roku uroczystość obchodzono 500-lecie monasteru. Z tej okazji został wybity pamiątkowy medal i przypomniano znaczenie Ławry Supraskiej w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Monaster na powrót stał się jednym z najważniejszych ośrodków religijno-kulturalnych w Polsce. Mnisi reaktywowali drukarnię supraską. W murach klasztornych odbywają się konferencje naukowe i spotkania młodzieży. W 2005 roku powstała Akademia Supraska, która za cel stawia sobie promowanie teologii, historii i kultury Kościoła prawosławnego. Mnisi sprawują opiekę duszpasterską nad mieszkańcami Supraśla i okolic oraz tysiącami pątników. Ojcowie monasteru otaczają duchową opieką siostry zakonne w Wojnowie. Obecnie w monasterze przebywa 12 mnichów²⁸⁶.

4.2. Monaster Narodzenia NMP w Zwierkach

Arcybiskup Sawa przyczynił się do powołania do istnienia żeńskiego monasteru Narodzenia Matki Bożej w Białymstoku–Dojlidach, który po kilkunastu latach został przeniesiony do miejscowości Zwierki. Monaster św. męczennika Gabriela w Zwierkach jest kontynuatorem klasztoru w Krasnymstoku. Krasnostocki monaster powstał w 1901 roku i funkcjonował do 1915 roku. Na terenie monasteru była cerkiew pw. Zaśnięcia Matki Bożej, pensjonat dla dziewcząt, przytułek dla sierot, internaty,

²⁸⁴ Tamże, s. 80.

²⁸⁵ *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok 1998, s. 45.

²⁸⁶ *Klasztor Zwiastowania NMP w Supraślu*, www.orthodox.pl. [dostęp 2021-03-03].

szpital, aptekę, dom pielgrzyma, stołówka. W 1915 roku monaster został ewakuowany do pustelni św. Katarzyny, koło Moskwy wraz cudowną Krasnostocką Ikoną Matki Bożej, pochodzącą z XVI wieku. W 1918 roku Niemcy przekazali budynki klasztorne Kościołowi rzymskokatolickiemu. W 1921 roku igumena Helena z kilkoma siostrami wróciła do Różanogostoku, ale wobec braku możliwości tam pobytu udały się do Grodna, a następnie do Żyrowic i Połocka²⁸⁷. Dekretem arcybiskupa Sawy z 25 stycznia 1993 roku został powołany Prawosławny Żeński Dom Zakonny Narodzenia NMP a 7 maja 1993 roku arcybiskup Sawa wraz z arcybiskupem grodzieńskim i wołkowyskim Walentym dokonali otwarcia żeńskiego Monasteru Narodzenia NMP w nowo wzniesionym budynku przy cerkwi pw. św. Proroka Eliasza w Białymstoku. Siostry w Dojlidach przebywały do 2008 roku.

Decyzją Soboru Biskupów Dom Zakonny w Białymstoku został podniesiony do rangi monasteru a 13 kwietnia 1995 roku jego przełożona została siostra Anastazja podniesiona do godności ihumeni²⁸⁸. 28 kwietnia 1996 abp Sawa dokonał poświęcenia kamienia węgielnego pod cerkiew pw. św. męczennika Gabriela we wsi Zwierki, a 10 października 1999 roku nowy ordynariusz diecezji, biskup Jakub poświęcił wybudowaną cerkiew. Pierwszą Boską Liturgię w cerkwi odprawiono 3 maja 2003 roku, a po nabożeństwie wmurowano akt erekcyjny pod budowę żeńskiego monasteru Narodzenia NMP. 24 lipca 2003 roku metropolita miński Filaret przekazał monasterowi kopię Ikony Matki Bożej Krasnostockiej, której oryginał znajduje się w monasterze św. Eufrozyny w Połocku. W 2008 roku monaster Narodzenia NMP w Białymstoku został przeniesiony do Zwierek²⁸⁹. Metropolita Sawa w następujący sposób opisuje swe zasługi: „Monaster w Zwierkach przyciąga kandydatki do życia monastycznego swą atmosferą. Poza modlitwą, siostry zajmują się tam głównie rękodziełem: szyją, piszą ikony, cały czas są czymś zajęte. Natomiast w monasterze na Grabarce mniszki muszą mieć dużo samozaparcia. Tam jest i gospodarstwo, i ciągle przybywający pielgrzymi”²⁹⁰. W klasztorze tym znalazły się sprowadzone przez hierarchę do Polski relikwie św. Gabriela Zabłudowskiego. Odroczenie się kultu św. Gabriela, który niemal

²⁸⁷ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Monografia żeńskiego monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy. Krasnostok-Białystok*, Białystok 2003, s. 11-73.

²⁸⁸ Tamże, s. 85.

²⁸⁹ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*. Białystok 2006, s. 141-143; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 436-437.

²⁹⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 84-85. Por. A. Mironowicz, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi [w:] Wilno i Kresy Północno-Wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14-17 IX 1994 r. w czterech tomach*, t. I, Białystok 1996, s. 90.

całkowicie zanikł w latach po II wojnie światowej, nastąpiło dzięki determinacji i działalności arcybiskupa²⁹¹. Okoliczności powstania monasteru sam hierarcha opisał kilkanaście lat później: „Dzień 22 września [1992], kiedy relikwie św. Gabriela przybyły do Białegostoku, ustanowiłem świętem młodzieży. Był to wtorek. Od tej pory we wtorki odprawiane są akatysty do św. Gabriela. Ustanowiłem też św. Gabriela patronem naszej młodzieży. W tym samym czasie trwały jeszcze zabiegi, aby pozyskać lokalizację pod budowę cerkwi ku czci św. Gabriela w jego rodzinnej miejscowości – Zwierkach”²⁹².

W 1993 roku abp Sawa erygował Żeński Dom Zakonny pod wezwaniem Narodzenia NMP w Białymstoku-Dojlidach. Jego przełożoną została siostra Anastazja (Anna Charkiewicz). Wraz z siostrą Atanazją (Anną Dziemiach) opiekowały się one relikwiami św. Gabriela. W 1993 roku dokonano otwarcia nowego domu zakonnego przy parafii św. Eliasza. Abp Sawa dokonał pierwszych postrzyżyn czterech nowicjuszek, a przez to zwiększyła się wspólnota sióstr do sześciu. Siostry z Domu Zakonnego Narodzenia NMP kontynuowały tradycje krasnostockiego monasteru, który prowadził szeroką działalność oświatową i charytatywną wśród okolicznej ludności. Siostry zajmowały się szyciem szat liturgicznych, katechezą, pisaniem ikon. Jedną z sióstr prowadziła gabinet stomatologiczny. W 1996 roku poświęcono kamień węgielny pod budowę klasztoru w Zwierkach. Po zakończeniu budowy cerkwi i budynków monasterskich w Zwierkach mniszki przeprowadzą się do rodzinnej wsi św. Gabriela²⁹³. Na czele klasztoru stoi ihumenia Anastazja (Charkiewicz). Do monasteru przybyły zakonnice: mniszka Atanazja (Dziemiach), mniszka Ludmiła (Charkiewicz), mniszka Daria (Matwiejuk), mniszka Chrystoduła (Sosna), mniszka Charitina (Świętochowska), mniszka Gabriela (Kojło), mniszka Irena (Sosna), mniszka Głafira (Nesteruk), mniszka Elżbieta (Paruk), mniszka Agata (Makuła), mniszka Serafina (Aktiriakowa), mniszka Eutymia (Knyciuk), mniszka Aleksandra (Adamczyk), mniszka Tabita (Muraszko), mniszka Julianna (Ostapczuk), mniszka Estera (Sawicka), mniszka Dorota (Iwaniuk), mniszka Ksenia (Rabaja), mniszka Makryna (Derpa), mniszka Margaryta (Wiszniewska), mniszka Apolinaria (Sacharczuk), siostra Eugenia (Glinka), siostra Katarzyna (Dacewicz), siostra Zuzanna (Sterlingow), siostra Anna (Kurza),

²⁹¹ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 14. Por. A. Matreńczyk, *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 9 (339), s. 14.

²⁹² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 88.

²⁹³ *Historia Żeńskiego Monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białymstoku*, w: *Kalendarz Prawosławny 2001*, Warszawa 2001, s. 155-156. Por. A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne...*, s. 267-268.

siostra Katarzyna (Wróblewska), siostra Magdalena (Ruks), siostra Daria (Nikołajuk), siostra Natalia (Popławska), siostra Marta (Całpińska)²⁹⁴.

4.3. Monaster Zaśnięcia NMP w Wojnowie

Żeńska wspólnota monastyczna powstała w Wojnowie w latach trzydziestych XX wieku z inspiracji Aleksandra Awajewa. Ostatnia mniszka, siostra Lidia, w 1956 roku przeniosła się do klasztoru na św. Górze Grabarce. Organizatorem reaktywowanego klasztoru był proboszcz parafii wojnowskiej, ks. Bazyli Omieljańczyk. Reaktywacja życia monastycznego w Wojnowie nastąpiła 15 kwietnia 1995 roku na mocy dekretu arcybiskupa Sawy²⁹⁵.

Kolejna wspólnota zakonna powstała w Wojnowie na Mazurach. Monaster Opieki Matki Bożej decyzją ówczesnego abp. białostocko-gdańskiego Sawy został erygowany 15 kwietnia 1995 roku. Parafię w Wojnowie w 1921 roku założył o. Aleksander Awajew, który sam kilka lat spędził w Optynskiej Pustyni, i skupił wokół siebie około dziesięciu mniszek. W latach dziewięćdziesiątych w Wojnowie pozostała siostra Nina, uczennica o. Awajewa. Do niej w 1995 roku dołączyła ihumenia Ludmiła Polakowska, która uprzednio była przełożoną monasteru na Św. Górze Grabarce. Ihumenia Ludmiła została mianowana przełożoną nowo założonego domu zakonnego w Wojnowie. Do Wojnowa zaczęły przybywać kierowane ze Świętej Góry Grabarki i Białegostoku młode zakonnice, ażeby pomóc nowemu zgromadzeniu. W 1996 roku, ze względów zdrowotnych, Wojnowo opuściła, ihumenia Ludmiła, a jej obowiązki przejęła siostra Elżbieta (Niczyporuk). W 1996 roku arcybiskup Sawa poświęcił cerkiew i dokonał pierwszych w nowej wspólnocie postrzyżyn. W grudniu 1996 roku przełożoną została siostra Agnia (Cicha)²⁹⁶. W latach 1996-1998 zakonnice tegoż monasteru zostały siostry: mniszka Eudocja (Lewczuk), mniszka Marta (Dawidziuk),

²⁹⁴ *Klasztor Narodzenia NMP w Zwierkach*, www.orthodox.pl. [dostęp 2021-03-03].

²⁹⁵ Przełożoną monasteru została ihumenia Ludmiła (Polakowska). Razem z ihumenią do Wojnowa przybyło kilka mniszek. 1 września 1996 roku arcybiskup Sawa dokonał rekonsekracji odnowionej cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej. W monasterze znajduje się cerkiew św. Ambrożego i Soboru Świętych Starców z Pustelni Optyńskiej. W latach 2008–2012 wzniesiono nowy budynek mieszkalny a monaster zmienił wezwanie na Zaśnięcia Matki Bożej. Por.

Agnia (Cicha), *Monaster Usypienia w Wojnowie*, Przegląd Prawosławny, nr 10 (304), s. 22; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w Polsce powojennej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2005, nr 24, s. 220-228.

²⁹⁶ *Historia Domu Zakonnego w Wojnowie*, „Kalendarz Prawosławny 2001”, Warszawa 2001, s. 157; A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym* [w:] red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 261, 270-272.

mniszka Maria (Lewczuk), mniszka Irena (Pacewicz), siostra Joanna (Misiukiewicz), siostra Marta (Gałaszewicz)²⁹⁷.

W 1997 roku wyremontowano dom zakonny oraz cerkiew domową św. Ambrożego i Soboru św. Starców z Optiny. Obecnie dom zakonny zamieszkiwany jest przez cztery siostry. W sierpniu 1999 roku wspólnota otrzymała z Optinskiej Pustyni cząsteczki relikwii świętych Starców. Opiekę duchową nad zakonnicami w Wojnowie sprawują mnisi z monasteru w Supraślu. Monaster w Wojnowie stał się obiektem pielgrzymowania wiernych z Mazur i Białostocczyzny.

Życie monastyczne na terenie eparchii białostocko-gdańskiej odgrywało i odgrywa ważną rolę w życiu społeczności prawosławnej. Szczególnego znaczenia nabierały te ośrodki zakonne, w których znajdowały się cudowne ikony lub relikwie świętych. Monastery były i są centrami życia kulturowego i oświatowego. Monastery prawosławne są niewyczerpanym źródłem duchowości i kultury. Mnisi zgromadzeń zakonnych na terenie diecezji białostocko-gdańskiej kontynuują wielką tradycję wschodniego życia monastycznego²⁹⁸. W okresie pobytu władky Sawy na katerze białostocko-gdańskiej nastąpił rozwój życia monastycznego. Biskup doprowadził do powstania żeńskich monasterów w Zwierkach i Wojnowie i odrodzenia życia zakonnego w Supraślu.

²⁹⁷ *Klasztor Zaśnięcia NMP w Wojnowie*, www.orthodox.pl. [dostęp 2021-03-03].

²⁹⁸ Na temat tradycji życia monastycznego w Europie Wschodniej A. Mironowicz, *Specyfika życia monastycznego w Europie Wschodniej*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, nr 1, Olsztyn 2010, s. 225-241.

5. Instytucje diecezjalne i ich działalność

Charakteryzując sytuację Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku należy uwzględnić działalność instytucji diecezjalnych, w tym bractw cerkiewnych. Ukazanie ich roli i form działalności pozwoli lepiej zrozumieć aktywność pastoralną na terenie eparchii białostocko-gdańskiej.

5.1. Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku

W rozwoju życia duchowego wiernych diecezji białostocko-gdańskiej ważną rolę odgrywa Centrum Kultury Prawosławnej, które zostało wybudowane z inicjatywy arcybiskupa Sawy w latach 1995-1998. Budowę Centrum rozpoczęto od poświęcenia kamienia węgielnego w dniu 7 maja 1995 roku. Wydarzenie to było obszernie relacjonowane na łamach „Wiadomości Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej” wraz z apelem o wsparcie inicjatywy przez wiernych²⁹⁹. W Centrum Kultury Prawosławnej znalazły swoją siedzibę bractwa cerkiewne, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku i inne organizacje cerkiewne. Ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej doprowadził do powstania w Białymstoku Centrum Kultury Prawosławnej, którego działalność przyczyniła się do promocji kultury prawosławnej. Do powstania Centrum Kultury Prawosławnej doszło po odzyskaniu budynku przy obecnej ul. św. Mikołaja, w którym mieścił się wcześniej szpital gruźliczy. Hierarcha wspominał: „Była to rudera. Wcześniej był w niej szpital. Po zwolnieniu go przez szpital budynek chylił się ku upadkowi. Oglądałem go, spacerowałem i zacząłem interesować się nim. Poprosiłem też budowlańców z Naczelnej Organizacji Technicznej (NOT), żeby sprawdzili ten budynek. Orzekli, że budynek stoi bez fundamentów, tak jak się to kiedyś stawiało, ale jak się go odpowiednio wzmocni, to postoi jeszcze ze sto lat. ‘Jeśli możecie, to odzyskujcie ten budynek’ – mówili mi. A moi z kolei, wskazując na dłoń, mówili: ‘Tu nam kaktus wyrośnie, jak to odzyskacie’. Ale ja byłem młody, pełen energii, nie padałem duchem. Poszedłem do władz miejskich. Powiedziałem, że chciałbym kupić tę ruinę... Gdyby to były późniejsze czasy, to byśmy ten budynek odzyskali na mocy prawa, ale kupiliśmy go za 1 mln 700 tys. zł, według wartości ówczesnych pieniędzy. Wziąłem na to pożyczkę w banku.

²⁹⁹ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 3(4), 1995, s. 2.

Prezydent powiedział mi, że nie sprzeciwi się sprzedaży, bo budynek i tak się zawali, ale ponieważ stoi on vis-à-vis budynku partii, to trzeba ich zapytać, czy nie będą mieli nic przeciwko. Poszedłem więc do pierwszego sekretarza partii, co mi później zarzucano. I on wyraził zgodę. Odremontowaliśmy ten budynek w ciągu 14 miesięcy. Sufity były drewniane, więc je rozebraliśmy, wymieniliśmy na stalowe. Zrobiliśmy też nowy rozkład pomieszczeń. Robił to inżynier Jan Matwiejuk. I tak w 1983 roku, w dniu święta Kosmy i Damiana, poświęciliśmy³⁰⁰. „Wkrótce ośrodek kulturowy został poszerzony o nowy budynek. W tym budynku początkowo byli rzemieślnicy. To była rudera. A za nią, w miejscu, gdzie teraz jest budynek, w którym m.in. mieści się „Eleos”, był Pewex. Stopniowo udało się odzyskać i ten budynek, zdaje się, że w ramach rekompensaty za staw położony w Białegostoku przy ul. Mickiewicza, a zabrany Cerkwi przez „władzę ludową”. Takie rozwiązanie uzgodniliśmy z ówczesnym prezydentem Białegostoku Krzysztofem Jurgielem. W tym miejscu, po rozbiórce ruder, zbudowaliśmy nowy budynek, aktualne Centrum Kultury Prawosławnej³⁰¹.

Bractwo Świętych Cyryla i Metodego zajęło się m.in. organizacją wykładów związanych z prawosławiem, które odbywały się na Politechnice Białostockiej. Takie wykłady odbywały się i na uniwersytecie oraz w Klubie Inteligencji Katolickiej i w innych miejscach. Władyka Sawa zorganizował Wszechnicę Kultury Prawosławnej odbywająca się powołanym do życia Centrum Kultury Prawosławnej: „To była zmodyfikowana kontynuacja tych odbywających się, co dwa tygodnie spotkań w starym baraku. Otwierałem je, prowadziłem odczyty³⁰². Obecnie podobne centra, jako Dekanalne Instytuty Kultury Prawosławnej, powołaliście wcześniej do życia w kilku innych miejscach na Białostocczyźnie. W Dekanalne Instytuty Kultury Prawosławnej koncentruje się różnorodna działalność Cerkwi. Są w nich kaplice, gdzie można się modlić. Czasem jest muzeum, które pomaga poznawać naszą przeszłość. Centra mają biblioteki, która może być pomocna w kształceniu się i sale konferencyjne, w których mogą odbywać się spotkania, gdzie również można poznawać swoją przeszłość, ale też edukować się. Centra mają zaplecze gospodarcze, w którym można spożyć posiłek. Dekanalne Instytuty Kultury Prawosławnej mają charakter oświatowo-wychowawczy. W nich są prowadzone odczyty, spotkania, koncerty i konferencje. Cele działalności Dekanalnych Instytutów Kultury Prawosławnej skoncentrowane zostały na

³⁰⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 66-67.

³⁰¹ Tamże, s. 67.

³⁰² Tamże, s. 90.

uformowaniu świadomości religijnej i kulturowej wiernych. Głównym zadaniem Dekanalnych Instytutów Kultury Prawosławnej była więc działalność oświatowo-kulturalna poprzez organizowanie różnego rodzaju imprez artystycznych (koncertów, przeglądów, festiwali) o charakterze religijnym, a także spotkań, sympozjów, wystaw artystycznych itp. Drugim celem było pielęgnowanie i promowanie tradycji i kultury prawosławnej oraz przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom społecznym. Biskup Sawa uzasadniał swoją działalność zmianami społeczno-kulturowymi, które zachodziły na Białostocczyźnie w latach osiemdziesiątych XX wieku: „Wszystkim tym, co dotyczy życia Cerkwi: w życiu parafii i w takiego rodzaju działalności, która zarażałaby ludzi mniej aktywnych czy zupełnie nieaktywnych, a nawet nieprawosławnych. We wszystkim tym wierni powinni zachowywać czujność. Laikat powinien pomagać Cerkwi pracować nad świadomością naszych wiernych. Ubolewam, że w Polsce często tracimy swoją tożsamość. Dlatego też świadomy laikat powinien głośno mówić, a nawet krzyczeć, gdzie się da, o swojej tożsamości, kulturze, języku, obyczajach itd. Powinniśmy być dumni z własnej kultury czy języka. Jesteśmy na tych ziemiach od wieków. Nikt nas w Polsce ze spadochronem nie zrzucił. Laikat powinien więc propagować wszystko to, co pozytywne, co wyniósł ze swojego domu rodzinnego, co przekazali młodemu pokoleniu ojciec i matka. To jest nasze bogactwo. Niestety, w większości, nawet inteligencja, tego nie ceni. Bez tej świadomości my, w środowisku, które obecnie jest w Polsce, zatracamy się. To jest zadanie numer 1 dla laikatu, duchownych i episkopatu. Nie możemy się porównywać ani z Rosją, ani z Ukrainą, czy jeszcze jakąś inną Cerkwią, mamy bowiem bardzo specyficzne uwarunkowania. Nasze życie cerkiewne zostało wypracowane męczarnią i prześladowaniami. W nim są nabożeństwa, zwyczaje, śpiewy, modlitwa i kultura. Wszystko to wypracowaliśmy u siebie. Często w naszych zwyczajach są naleciałości nieprawosławne, ale są one już uduchowione Prawosławiem. Trzeba i je cenić i szanować. Tak wygląda specyfika Prawosławia w Polsce”³⁰³.

Cel powołania Centrum Kultury Prawosławnej władcyka Sawa przedstawił następująco: „Wszystkim tym, co dotyczy życia Cerkwi: w życiu parafii i w takiego rodzaju działalności, która zarażałaby ludzi mniej aktywnych czy zupełnie nieaktywnych, a nawet nieprawosławnych. We wszystkim tym wierni powinni zachowywać czujność. Laikat powinien pomagać Cerkwi pracować nad świadomością

³⁰³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 142-143.

naszych wiernych. Ubolewam, że w Polsce często tracimy swoją tożsamość. Dlatego też świadomy laikat powinien głośno mówić, a nawet krzyczeć, gdzie się da, o swojej tożsamości, kulturze, języku, obyczajach itd. Powinniśmy być dumni z własnej kultury czy języka. Jesteśmy na tych ziemiach od wieków. Nikt nas w Polsce ze spadochronem nie zrzucił. Laikat powinien więc propagować wszystko to, co pozytywne, co wyniósł ze swojego domu rodzinnego, co przekazali młodemu pokoleniu ojciec i matka. To jest nasze bogactwo. Niestety, w większości, nawet inteligencja, tego nie ceni. Bez tej świadomości my, w środowisku, które obecnie jest w Polsce, zatracamy się. To jest zadanie numer 1 dla laikatu, duchownych i episkopatu. Nie możemy się porównywać ani z Rosją, ani z Ukrainą, czy jeszcze jakąś inną Cerkwią, mamy bowiem bardzo specyficzne uwarunkowania. Nasze życie cerkiewne zostało wypracowane męczarnią i prześladowaniami. W nim są nabożeństwa, zwyczaje, śpiewy, modlitwa i kultura. Wszystko to wypracowaliśmy u siebie. Często w naszych zwyczajach są naleciałości nieprawosławne, ale są one już uduchowione Prawosławiem. Trzeba i je cenić i szanować. Tak wygląda specyfika Prawosławia w Polsce”³⁰⁴.

Z inicjatywy władzyki Sawy prowadzone był cykliczne koncerty muzyki cerkiewnej w Białymstoku. Białostockie Dni Muzyki Cerkiewnej zostały zorganizowane ażeby uczcić przeniesienie relikwii św. Gabriela z Grodna do Białegostoku 22 września. „W związku z tym, że dzień św. Gabriela był też dniem młodzieży prawosławnej, to zainicjowałem, aby w tym czasie odbywały się również występy młodzieżowych chórów. Żeby wieczorem młodzież śpiewała w soborze przy relikwiach swojego patrona. To stąd wynikło. A później występy te zaczęły ewaluować: zaczęły w nich brać udział nie tylko chóry młodzieżowe, ale różne, i zaczęły one śpiewać w to święto nie tylko w soborze, ale w różnych białostockich cerkwiach”³⁰⁵. W czasie swego pobytu w Białymstoku władzyka Sawy wspierał również festiwal „Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej”, organizując dodatkowe koncerty dla chórów w parafiach białostockich. Dwa lata po przybyciu władzyki Sawy do Białegostoku, w 1983 roku, odbył się pierwszy w historii „Białostocki Wieczór Prawosławnej Kolędy”. Na początku wystąpił tylko jeden chór, ale w kolejnych latach było ich coraz więcej. Z czasem to wydarzenie kulturalne rozrosło się bardzo i trwale wpisało się w krajobraz imprez kulturalnych Białegostoku.

³⁰⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 142-143.

³⁰⁵ Tamże, s. 89.

Centrum Kultury Prawosławnej mieści się przy ul. św. Mikołaja 5 w Białymstoku. Swoją siedzibę w Centrum w 1998 roku miały: Wydział Katechetyczny Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej ELEOS, Bractwo Trzech świętych Hierarchów, Fundacja OIKONOMOS oraz Biuro Radnych Forum Mniejszości Podlasia. W budynku mieściła się też biblioteka, czytelnia i archiwum diecezjalne. Centrum Kultury Prawosławnej współpracowało z Bractwem św. Mikołaja oraz Bractwem Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Bractwem Młodzieżowym Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Tradycją Centrum Kultury Prawosławnej były wspólne wigilie przed świętami Bożego Narodzenia i śniadania Wielkanocne. Ponadto, Centrum Kultury Prawosławnej prowadzi szeroką działalność kulturalną i edukacyjną. W minionych latach w budynku odbywały się próby chórów, koncerty, wystawy, prelekcje. Centrum Kultury Prawosławnej dysponuje salami konferencyjno-wykładowymi na 100 i 30 osób, wyposażonymi w sprzęt audiowizualny, co pozwala na organizację konferencji, szkoleń, warsztatów, wykładów, prezentacji itp. Centrum Kultury Prawosławnej oferuje także 30 miejsc noclegowych o różnym standardzie w pokojach gościnnych i części mieszkalnej budynku³⁰⁶.

5.2. Ordynariat wojskowy

Kolejną sferą działalności białostockiego arcybiskupa było objęcie kierownictwa w reaktywowanym Prawosławnym Ordynariacie Wojska Polskiego. Arcybiskup Sawa w 1996 roku otrzymał nominację na generała brygady z rąk prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego³⁰⁷. Okres władzy ludowej w Polsce uniemożliwił kontynuowanie działalności prawosławnych kapelanów z okresu międzywojennego. W tym to okresie wykształciły się formalne struktury prawosławnego duszpasterstwa wojskowego wzmocnione w czasie II wojny światowej. Prawosławni duchowni byli razem ze swoim żołnierzom, rozrzuconymi po wszystkich frontach świata. Wielu z nich straciło życie walcząc w obronie Polski. Warto tu przypomnieć zamordowanego ks. pułkownika Bazylego Martysza, zaliczonego w 2004 roku do grona świętych Cerkwi prawosławnej. Nie należy zapominać o zamordowanym w Katyniu ks. pułkowniku Szymonie Fedorenko. Wielokrotne próby wskrzeszenia działalności prawosławnego ordynariatu

³⁰⁶ www.ckp.bialystok.pl.

³⁰⁷ *Nominacja generalska dla Jego Ekscelencji Arcybiskupa Sawy*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, nr 3(8), lipiec-sierpień-wrzesień 1996, s. 3.

po zakończeniu II wojny światowej, podejmowane przez metropolitę warszawskiego Dionizego, nie odnosiły skutku, gdyż władze państwowe nie wyrażały na to zgody. Odrodzenie ordynariatu stało się możliwe dopiero w wyniku przemian demokratycznych, zachodzących w naszym kraju po 1989 roku.

Powołanie Prawosławnego Ordynariatu Polowego umożliwiła „Ustawa o stosunku Państwa do PAKP”, którą Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił 4 lipca 1991 roku. W ustawie znalazły się zapisy, które regulowały sprawy duszpasterstwa wojskowego. 13 listopada 1991 roku Minister Obrony Narodowej spotkał się ze zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego metropolitą warszawskim Bazylim. W czasie tego spotkania omówiono podstawowe warunki, które miały być stworzone do powołania Ordynariatu Wojskowego. Ważnym etapem, który doprowadził do utworzenia Ordynariatu było obwieszczenie przez Ministra Obrony Narodowej Statutu Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. Treść Statutu Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego została zatwierdzona w końcu grudnia 1992 roku, przez Synod Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³⁰⁸. Na mocy ustawy z 1991 roku „O Stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” Minister Obrony Narodowej wydał w dniu 30 grudnia 1993 roku zarządzenie, które wznawiało działalność Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. Minister Obrony Narodowej Piotr Kołodziejczyk decyzją z dnia 1 stycznia 1994 roku powołał Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego³⁰⁹.

Synod Biskupów w lipcu 1993 roku przedstawił Ministrowi Obrony Narodowej kandydaturę Jego Ekscelencji Sawy arcybiskupa białostocko-gdańskiego na stanowisko Ordynariusza Polowego. Minister powołał arcybiskupa Sawę na tę funkcję 1 maja 1994 r.³¹⁰. W tym dniu powołani zostali również pierwsi w Polsce powojennej kapelani prawosławni Wojska Polskiego. Każda diecezja otrzymała przydział jednego kapelana. Kapelanem diecezji warszawsko-bielskiej został ks. Michał Dudicz, a diecezji białostocko-gdańskiej ks. Aleksander Szełomow. Z kolei, ks. Sergiusz Dziewiatowski został kapelanem wojskowym diecezji łódzko-poznańskiej a ks. Eugeniusz Bójko diecezji wrocławsko-szczecińskiej. Nominację na kapelana do diecezji przemysko-nowosądeckiej otrzymał ks. Bazyl Gańczyk, a ks. Aleksy Andrejuk do diecezji lubelsko-chełmskiej. Arcybiskup Sawa przyjął 18 kwietnia 1993 roku pierwszych

³⁰⁸ Por. Strona internetowa Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego.

³⁰⁹ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 6.

³¹⁰ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, 1994, s. 8.

psalmistów. W tym dniu pierwsi kapelani złożyli swoją przysięgę wojskową³¹¹. Według władzyki Sawy: „Powołanie do życia Prawosławnego Ordynariatu w Wojsku Polskim było praktyczną realizacją jednego z zapisów Ustawy o stosunku Państwa do naszej Cerkwi. Panowie wojskowi, którzy byli członkami tej komisji, sugerowali, aby pozwolić prawosławnym mieć duszpasterstwo wojskowe, ale w randze dekanatu. Natomiast nasza Cerkiew w okresie międzywojennym miała duszpasterstwo w randze biskupiej, a nasz biskup przeszedł z II Korpusem Armii Andersa cały szlak bojowy. Jako współprzewodniczący tej komisji ze strony cerkiewnej nie wyraziłem na to zgody, mówiąc, że skoro nie chcecie się zgodzić na diecezję wojskową, to nie bierzcie prawosławnych chłopców do wojska. W ciągu trzech tygodni przyszła odpowiedź, że się zgadzają. Skoro zaistniała możliwość powołania, a lepiej mówić wznowienia prawosławnego duszpasterstwa wojskowego, to uczyniliśmy to. Początkowo Sobór Biskupów powierzył obowiązki kierującego tym duszpasterstwem arcybiskupowi łódzkiemu i poznańskiemu Szymonowi, ponieważ kierował on diecezją z najmniejszą liczbą parafii, miał też najmniej pracy. Po kilku miesiącach władzyka Szymon zrezygnował z tej posługi duszpasterskiej. Wówczas przyjechało kilku wojskowych do mnie do Białegostoku i mówią: „Ekscelencjo, jeśli wy nie podejmiecie się kierowania Ordynariatem Wojskowym, to mało z tego wyjdzie”. Chcąc nie chcąc, zgodziłem się. No i się zaczęło...”³¹². Na temat etatów w wojsku arcybiskup Sawa napisał: „Ostatniego bądź przedostatniego dnia 1993 roku powołano mnie na ordynariusza, naturalnie jako cywilnego. Na samym początku chciałem znaleźć człowieka, który kierowałby Ordynariatem jako wojskowy i znalazłem takiego. Znalazłem również Jana Kondrusika, który pracuje do dziś. Trzeba było ruszyć z miejsca, ale w Warszawie nie było żadnego lokum, więc przywozłem ich ze sobą do Białegostoku, do jednego pokoju. Tak pracowaliśmy około roku. [...] Ale równolegle starałem się o etaty duszpasterskie. To była długa walka. Jeździłem do Warszawy, ludzie ze stolicy przyjeżdżali do mnie. W końcu zgodzili się na 13 etatów”³¹³.

Uroczysta inauguracja działalności Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego rozpoczęła się w dniu 12 czerwca 1994 roku odprawieniem Boskiej Liturgii w katedrze pw. św. Mikołaja w Białymstoku. W liturgicznej celebracji wzięli udział: metropolita Bazyli, arcybiskup Szymon, biskup Abel, biskup rzymskokatolicki połowy

³¹¹ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, 1994, s. 4, 10-11.

³¹² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 110-111.

³¹³ Tamże, s. 112.

gen. dyw. Leszek Sławoj Głódź, wicepremier i minister sprawiedliwości Włodzimierz Cimoszewicz, wicemarszałek Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Małachowski, sekretarz stanu kancelarii prezydenta Jerzy Milewski. Na uroczystości dotarli również przedstawiciele Sztabu Generalnego, władz miejskich i wojewódzkich, policji i wojska. Boską Liturgię celebrował metropolita Bazyli, któremu asystował Prawosławny Ordynariusz Wojskowy arcybiskup Sawa, arcybiskup Szymon, biskup Abel, kapelani oraz duchowieństwo parafialne³¹⁴.

Warto odnotować, że w krótkim czasie nastąpił rozwój struktur ordynariatu. „W czerwcu 1994 roku utworzono Sekretariat Prawosławnego Ordynariatu. 1 kwietnia 1995 roku abp Sawa erygował parafie wojskowe w Warszawie pw. św. Mikołaja, Białymstoku pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła, a w Gdańsku pw. św. Jerzego Zwycięzcy. Zmianie uległy również dotychczasowe stanowiska kapelanów diecezjalnych, którzy od tego momentu zostali dziekanami okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych. Ks. ppłk Michał Dudicz został dziekanem Warszawskiego Okręgu Wojskowego, ks. mjr Sergiusz Dziewiatowski dziekanem Pomorskiego Okręgu Wojskowego, ks. mjr Bazyli Gałczyk dziekanem Krakowskiego Okręgu Wojskowego, ks. kpt. Eugeniusz Bójko dziekanem Śląskiego Okręgu Wojskowego, ks. kmdr ppor. Aleksander Szełomow dziekanem Marynarki Wojennej, a ks. mjr Aleksy Andrejuk dziekanem Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej”³¹⁵.

W następnych latach wyświęcono i oddano do użytku kolejne świątynie wojskowe: pw. św. Archaniola Michała w Ciechocinku na Mazowszu oraz pw. św. Marka Apostoła i Jana Ewangelisty w Białej Podlaskiej. Jeszcze w tym samym roku powołano do życia parafię wojskową Podwyższenia Krzyża Świętego we Wrocławiu. Zwierzchnik Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego powołał do służby nowych kapelanów, psalmistów i pracowników cywilnych.

Zarządzeniem Ministra Obrony Narodowej w sprawie tworzenia Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego z 12 czerwca 1994 roku w katedrze pw. św. Mikołaja w Białymstoku odbyła się uroczysta inauguracja działalności. Organem kierującym działalnością duszpasterstwa prawosławnego w wojsku jest Prawosławny Ordynariusz Wojska Polskiego, któremu podlega obecnie 16 kapelanów, w tym 6 w randze dziekanów okręgów wojskowych i formacji takich jak Wojska Lądowe i Marynarka

³¹⁴ *Prawosławny Ordynariat rozpoczął pracę*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, 1994, s. 4-7.

³¹⁵ Por. Strona internetowa Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego – www.ordynariat.republika.pl/historia.htm.

Wojenna oraz Wojska Lotnicze i Obrony Powietrznej. Ponadto w skład ordynariatu wchodzi 5 parafii. Parafie wojskowe znajdują się w Warszawie, w Białymstoku, w Gdańsku, we Wrocławiu, w Ciechocinku i Białej Podlaskiej. Wielkim wsparciem kapelanów wojskowych są psalmiści, którzy pomagają przy odprawianiu nabożeństw oraz wszelkich kontaktach w poszczególnych jednostkach. Prawosławnemu Ordynariuszowi podlegają kapelani prawosławni jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Straży Granicznej. Prawosławny Ordynariusz zarządza i kieruje działalnością duszpasterską za pośrednictwem Sekretariatu, w którym pracuje 4 osoby³¹⁶. Do Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego, stanowiącego samodzielną diecezję, należą: prawosławni żołnierze zawodowi, ich rodziny, żołnierze zasadniczej służby wojskowej, pracownicy cywilni jednostek wojskowych, emeryci, weterani wojenni.

Zadaniem ordynariatu stała się duchowa opieka nad swoimi wiernymi, zaspokajanie ich religijnych potrzeb. Kapelani zajmują się wychowaniem religijnym żołnierzy, prowadzą dla nich wykłady, zapoznają z prawami wiary chrześcijańskiej. Poprzez kontakty osobiste z kadrą zawodową i żołnierzami służby zasadniczej rozwija się współpraca, ludzie bardziej się poznają i szanują. Najwięcej żołnierzy wyznania prawosławnego było w jednostkach wojskowych rozlokowanych na wschodzie kraju, gdzie stanowią blisko 15% wszystkich żołnierzy. Mają oni zagwarantowaną możliwość odbywania praktyk religijnych w ogólnodostępnych cerkwiach, które spełniają niekiedy rolę świątyń garnizonowych. Każdy poborowy wyznania prawosławnego ma prawo być skierowany do służby w garnizonie, na którego terenie znajduje się świątynia prawosławna³¹⁷.

Od powołania Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego prawosławne duszpasterstwo objęło swoją opieką żołnierzy zawodowych wraz z ich rodzinami, żołnierzy zasadniczej służby wojskowej (niezawodowych), uczniów i studentów szkół wojskowych, jak również cywilnych pracowników wojska. Duchową opiekę Ordynariat rozciągnął również nad funkcjonariuszami Straży Granicznej i Straży Pożarnej. Szacunkowo do Prawosławnej Diecezji Wojskowej należy około 12-15 tys. wiernych.

Podstawowe zadania dotyczące roli duchownego we współczesnym w wojsku sprecyzował arcybiskup Sawa: „Kapelan powinien być zawsze blisko

³¹⁶ Bp Miron, *Z dziejów prawosławnego ordynariatu wojskowego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Chrześcijaństwo – Kościół – Prawosławie*, Białystok 2003, s. 40-41; „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, s. 4.

³¹⁷ Por. Strona internetowa Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego.

żołnierza, być mu duszpasterzem, ojcem, bratem, kimś bliskim i służyć mu z oddaniem i zrozumieniem. Żołnierz to przecież obywatel w mundurze, któremu przysługują wszystkie prawa i obowiązki, ale nieobce są mu słabości, przy tym jest on młodym człowiekiem podatnym na różnego rodzaju wpływy”³¹⁸. W innym wywiadzie hierarcha dodał: „[Obowiązki] takie jak każdego innego człowieka, tj. być mu pomocnym w trudnych chwilach. Człowiek w wojsku, a szczególnie młody, rozstaje się z rodziną i często potrzebuje kontaktu z kimś bardzo bliskim. Wówczas duchowny może mu bardzo pomóc, tym bardziej że w tym czasie, gdy byłem ordynariuszem, miała miejsce tzw. ‘fala’. W tych warunkach młodzi ludzie są zagubieni, zwłaszcza prawosławni, którzy zawsze stanowią w wojsku mniejszość. Z tym związane też były obawy o własne bezpieczeństwo. Nie wszyscy nasi młodzi ludzie przyznawali się do swojego wyznania. W wojsku, tak jak i w więzieniu, kapelan jest jak najbardziej potrzebny”³¹⁹.

Po 1989 roku, czyli po tzw. transformacji społeczno-politycznej, pojawiły się nowe zjawiska natury ideologicznej, gospodarczej i religijnej. Okres ten był trudny dla społeczeństwa, wojska i Kościoła. Zrodziło się zatem wiele problemów natury duszpasterskiej, psychologicznej, obyczajowej itp. Wielki niepokój budziły szczególnie te elementy obyczajowości, które powodowały poniżanie godności osobistej. Żołnierze często zmagają się z różnego rodzaju dylematami, zarówno w sferze psychicznej, jak i fizycznej. Zauważa się wyraźny wzrost wśród młodzieży brutalności oraz różnych wypaczonych postaw w zachowaniu. Młodzież taka jest potencjalnym zapleczem rezerw osobowych wojska. Przemoc pojawia się już w szkołach podstawowych. Cechujące się agresją postawy intensyfikują się w internatach oraz bursach. W wojsku zauważalne jest funkcjonowanie szeregu nieformalnych obrzędów żołnierskich, swoisty język, piosenki, wiersze. Z analizy aktualnej sytuacji społecznej i politycznej wielu krajów można przewidywać wzrost tego rodzaju praktyk. W koszarach doświadczenia te jeszcze bardziej rozwijają się i rozszerzają. Zdarza się, że młody człowiek nie wytrzymuje psychicznie. Trudno mu jest dostosować się do zasad dyscypliny. Jest to przyczyna buntów i różnego rodzaju przemocy.

„W obliczu tych zjawisk stoi każdy kapelan duszpasterz, w tym kapelan prawosławny. Znajomość tej problematyki jest nieodzowna i niezbędna w pracy

³¹⁸ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 1(2), 1995, s. 13.

³¹⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 115.

kapelanów. Osoby, które służą w Siłach Zbrojnych, żyjąc w specyficznych warunkach wojskowych, wymagają szczególnej troski duszpasterskiej i zrozumienia. Pełniąc swe trudne obowiązki wymagają zgłębionej refleksji nad problemami moralnymi. Potrzebna jest im pomoc duszpasterska, szczególnie w dobie przewartościowań, w odkrywaniu Chrystusa i Jego Kościoła, odnawianiu duchowości, modlitwy, refleksji na temat wiary, wypracowania braterskiego wzajemnego klimatu, wzajemnej wrażliwości i sprawiedliwości, a w naszych warunkach wypracowaniu i rozwijaniu także kontaktów ekumenicznych. Wojsko powinno być nie tylko szkołą sztuki wojennej, ale szkołą kultury. Wojsko skupia młodzież z całego kraju i ona powinna nauczyć się nie tylko władania bronią, ale także zapoznawać się z wielkimi osiągnięciami umysłu ludzkiego, doskonalić się moralnie i duchowo. Jest to najważniejsze bogactwo dla każdego człowieka, w tym szczególnie dla żołnierza, skoro ma on służyć Ojczyźnie jako dobry obywatel i patriota. W tym wzniosłym celu służą dowódcy i cały program wychowawczy. Powstaje pytanie: jakie wartości dzisiaj należy zaszczerpieć w prawdziwym wojskowym wychowaniu. Niezbędna jest w tym względzie dyskusja i szukanie prawidłowych odpowiedzi”³²⁰.

Pierwszy zwierzchnik Ordynariatu Prawosławnego w Wojsku Polskim abp gen. Sawa w opracowaniu programu dla podległych mu kapelanów wskazał na wartości ewangeliczne i naukę Kościoła, która stała się pomocna w pracy duszpasterskiej. Zdaniem władcyki Sawy „do prawidłowej oceny sytuacji potrzebne są:

- stała analiza i ocena nastrojów w określonym środowisku wojskowym,
- poznawanie i kształtowanie odpowiedniego klimatu i zasad dobrego postępowania koleżeńkiego i uczenia się prawidłowego pojmowania godności osobistej innych ludzi,
- ocena poziomu duchowego, intelektualnego i psychofizycznej kondycji żołnierza,
- zainteresowanie się problemami rodziny żołnierskiej,
- informowanie rodziców o problemach wychowawczych,
- współpraca kapelanów z wychowawcami, lekarzami i psychologami”³²¹.

W opinii hierarchy największą trudnością w pracy kapelana prawosławnego w Wojsku Polskim jest rozproszenie. W środowisku wyznaniowo mieszanym, o

³²⁰ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 1(2), 1995, s. 13.

³²¹ Abp Sawa, *Kapelani w Wojsku Polskim*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 1(2), 1995, s. 13.

dominacji żołnierzy wyznania rzymskokatolickiego, młodzi żołnierze często czują się zagubieni i lękają się przyznawać do swojego Kościoła. Z tego powodu obowiązkiem wszystkich kapłanów jest propagowanie tolerancji, wzajemnego szacunku i życzliwego nastawienia. W wojsku nie może być nienawiści wobec kolegów, gdyż prowadzi to do wypaczeń. Tylko wzajemny szacunek dowódcy i podwładnych umożliwi wypracowanie w wojsku ducha jedności i szacunku. Potwierdzeniem opinii generała arcybiskupa Sawy jest wypowiedź jednego z polskich kapelanów prawosławnych – ks. Aleksandra Szełomowa: „Nigdzie i nigdy ze strony kapelanów katolickich nie spotkałem się z jakimś, choćby najmniejszym afrontem. Niejednokrotnie razem występujemy przed żołnierzami, świadczymy posługi religijne. Na przykład, wspólnie poświęciliśmy w Olsztynie cmentarz żołnierzy byłej armii sowieckiej, razem uczestniczyliśmy w licznych przysięgach wojskowych. Doświadczenia te rozumiem jako wyraz rzeczywistej ewangelicznej postawy. W tej jedności upatruję też jedno z głównych źródeł przewyciężenia wielorakich trudności praktycznych, piętrzących się na wdzięcznej aczkolwiek mało dotąd przetartej drodze duszpasterstwa wojskowego”³²².

Generał arcybiskup Sawa już w 1995 roku określił główne kierunki pracy duszpasterskiej w Wojsku Polskim, które powinny charakteryzować istotę posługi kapłanów wojskowych. Był on przekonany, że: „zasadniczym obowiązkiem kapłana prawosławnego i każdego innego kapłana wyznania chrześcijańskiego jest głoszenie Słowa Bożego. Głosząc Słowo Boże kapłan powinien uwzględniać specyfikę problemów, z którymi spotykają się żołnierze, zapoznając ich z zasadami życia chrześcijańskiego. Główna zasada żołnierza polskiego: „Bóg, Honor, Ojczyzna” ma głębokie uzasadnienie w Piśmie Świętym. Swą naukę duszpasterz powinien potwierdzać przykładem osobistym. Wartości te służą rozwojowi pozytywnych cech takich jak: uczciwość, prawdomówność, poświęcenie, rzetelność, obowiązkowość. One z kolei wiążą się z prawidłowym rozwijaniem podejścia do kultu pieniądza, nacjonalizmu, narkomanii, tolerancji, przestępczości, egoizmu itp. W żołnierzu kapłan musi wypracować chęć dbania o swoją godność ludzką i obraz Boży pamiętając, że jest on nie tylko człowiekiem, ale i chrześcijaninem. Działalność sakramentalna. Jest to bardzo ważny moment w pracy duszpasterskiej i życiu żołnierskim. Szczególnie dotyczy to sakramentu spowiedzi i

³²² A. Szełomow, *Z moich doświadczeń duszpasterskich jako kapłana wojskowego*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 3(4), 1995, s. 16.

Eucharystii. Udzielamy je zgodnie z potrzebą, a szczególnie przed wielkimi świętami, uroczystościami, jak np. przysięga, odejście do cywila. Jest to okazja by można było przywrócić równowagę duchową szczególnie wśród żołnierzy, którzy borykają się z problemami natury psychicznej. Odwiedzanie szkół wojskowych i kontakt osobisty. Podczas spotkań należy rozwijać uczucia patriotyczne. Uczyc cenić i kochać swą Ojczyznę, a służba wojskowa jest tego przejawem. Patriotyzm to nie tylko cecha pozytywna, ale i przywilej. Uczyc należy żołnierza być gotowym w razie potrzeby, złożyć ofiarę na ołtarzu Ojczyzny. Kontakt bezpośredni z żołnierzami przebywającymi w areszcie. Sakrament, nauka, osobisty przyjacielski kontakt z uwięzionym wzmacnia żołnierza psychicznie, duchowo i wpaja w niego pewność swego bytu. Wskazany jest także odwiedzenie rodziny więźnia. Kapelani powinni pamiętać o chorych i odwiedzać ich w szpitalach niosąc przy pomocy Słowa Bożego ulgę w ich cierpieniach. Pomocne są tutaj sakramenty i modlitwa w intencji chorego. W okresie odpoczynku żołnierzy i ich rodzin kapelan nie może ich pozostawić samym sobie. Odwiedza letniska, odprawia nabożeństwa, kontaktuje się osobiście z odpoczywającymi. On musi zawsze być aktywnym, o czasie i poza czasem. Działalność charytatywna. Kapelani wojskowi winni otaczać opieką biedne rodziny, członkowie, których odbywają służbę wojskową. Jest to bardzo ważne w okresie dorocznych świąt. Osobistym przykładem i zaangażowaniem czynią wszystko by utrwalić harmonijne współżycie i jedność tych rodzin, pamiętając, że bieda i niedostatek prowadzą ludzi do różnych wypaczeń. Wojna sama w sobie jest złem. Ma jednak miejsce i dlatego podczas jej trwania kapelan znajduje się u boku żołnierza. Uspokaja jego sumienie, dodaje otuchy i zapału do walki. Ponadto troszczy się, aby polegli byli grzebani zgodnie z nauką Kościoła”³²³.

W jednym z wywiadów prasowych metropolita Sawa podkreślał, że „najważniejszą rzeczą w posłudze kapłańskiej powinien być bezpośredni kontakt z poszczególnym żołnierzem. Kapelan powinien wykonywać swoją funkcję nie tylko za biurka, ale przede wszystkim powinien być ciągle z żołnierzami, w okopie, w lesie, żyć ich problemami”³²⁴. Zaprezentowany przez zwierzchnika Prawosławnego Ordynariatu Polowego program opiera się na wartościach chrześcijańskich, Słowie

³²³ Abp Sawa, *Kapelani w Wojsku Polskim*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 1(2), 1995, s. 14.

³²⁴ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 6.

Bożym i nauce Kościoła prawosławnego. Wartości chrześcijańskie przyczyniają się ukształtowania w wojsku silnych, zdrowych i odpowiedzialnych ludzi.

Ważny elementem funkcjonowania Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego było powstanie i działalność chóru prawosławnego. Zgodnie z rozkazem Ministra Obrony Narodowej z dniem 30 grudnia 1993 roku powołany został Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego. Odbyła się również nominacja księży kapelanów i powołano do ich pomocy psalmistów. Jeszcze przed powołaniem księży kapelanów i psalmistów arcybiskup Sawa podczas wieczoru kolęd na scenie Filharmonii w Białymstoku wypowiedział prorocze słowa, że w następnym roku do kolędników występujących w wieczorach kolęd dołączy chór wojskowy. Jego słowa wypełniły się w kolejnym roku i wśród chórów z powodzeniem wystąpił również Chór Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego³²⁵. Chór kierowany przez Eugeniusza Skowrońskiego zaproponował słuchaczom dobrze przygotowany i ciekawy program. Męskie żołnierskie głosy cechowały się harmonią i precyzyjnym wykonaniem utworów. Chór wojskowy sprawiał wrażenie chóru posiadającego bogatą tradycję wykonawczą. Inspiratorem powstania tego chóru był abp Sawa. Z Jego to polecenia psalmista Eugeniusz Skowroński przy pomocy psalmistów: ks. diakona Igora Siegienia i Andrzeja Minko rozpoczął pracę nad założeniem chóru. Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego od czasu wznowienia swojej duszpasterskiej działalności organizował wiele uroczystości religijno-patriotycznych. Korzystał przy tym z bogatego doświadczenia duchowego i pomocy parafii prawosławnych, na terenie, których odbywały się te uroczystości. W miarę administracyjnego usamodzielniania się Ordynariatu, pojawiła się również potrzeba posiadania własnego chóru. Inicjatywę arcybiskupa Sawy poparł Dowódca Wojewódzkiego Sztabu Wojskowego w Białymstoku – płk Stanisław Bryndza. Wielką pomoc okazał również Dyrektor Reprezentacyjnego Zespołu Wojska Polskiego płk Józef Trzciniński, który także wyraził zgodę na udział śpiewaków swojego zespołu w chórze Ordynariatu. 18 września 1994 roku Chór Ordynariatu mógł samodzielnie uczestniczyć podczas uroczystości zorganizowanych z okazji święta lotnictwa w Białej Podlaskiej. Jego donośny śpiew ubogacił uroczystości poświęcenia pomieszczeń biura Ordynariatu w Warszawie 12 stycznia 1995 roku³²⁶.

Chór Ordynariatu przybliżał żołnierzom piękno muzyki cerkiewnej. Dla wielu członków chóru śpiewanie tego rodzaju muzyki dostarcza wielu przeżyć i satysfakcji

³²⁵ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II, nr 1(2), 1995, s. 8.

³²⁶ Tamże, s. 8.

artystycznych. W Kościele prawosławnym jest wiele melodii, które powstały w wyniku głębokich przeżyć religijnych ich kompozytorów. W połączeniu z tekstami hymnograficznymi są wymownym świadectwem duchowego arcyzmu. Skład chóru ma charakter ekumeniczny. Obok prawosławnych żołnierzy śpiewają katolicy i protestanci.

Kapelani wojskowi podejmują również wiele innych działań. Oprócz zapewnienia opieki duszpasterskiej żołnierzom i ich rodzinom, prawosławni duchowni odprawiają nabożeństwa w intencji ojczyzny i wojska. Kapelani uczestniczą w uroczystościach wojskowych, państwowych i samorządowych. Święcą sztandary jednostek wojskowych, budynki wojskowe oraz przyjmują delegacje z innych państw. Na przykład, 25 lipca 2002 roku Prawosławny Ordynariat Wojskowy odwiedził attaché ambasady Grecji pułkownik Georgios Kaliviotis³²⁷. Generał Miron przyjmował również wizyty zwierzchników prawosławnych Kościołów lokalnych, m.in. patriarchę Rumunii Teoktysta³²⁸.

Szczególne znaczenie mają modlitwy za zmarłych żołnierzy. Przedstawiciele Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego celebrowali nabożeństwa żałobne na grobach żołnierzy w Katyniu, Bolonii, Monte Cassino, Tobruku, Miednoje, Lenino, Fales i wielu innych miejscowościach. Każdy numer kwartalnika „Polski Żołnierz Prawosławny” zawiera liczne informacje o tych nabożeństwach i spotkaniach modlitewnych.

Jeszcze inną formą działalności Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego są spotkania kapelanów z młodzieżą szkolną i studentami. Podczas spotkań omawia się wiele problemów z przyszłymi potencjalnymi rekrutami, ukazuje się cele i zadania wojska, a także kształtuje się postawy patriotyczne. Zajęcia są takie szczególnie popularne wśród młodzieży szkół o profilu wojskowym³²⁹. Prawosławne pojmowanie patriotyzmu jest ściśle związane z pojęciem narodu i Ojczyzny³³⁰.

Do zadań Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego przynależą wizytacje wojskowe placówek wojskowych, straży granicznej, straży pożarnej i milicji, a więc wszędzie tam, gdzie służbę odbywają żołnierze prawosławni. Wizytacje te często są łączone z uroczystym ślubowaniem młodych żołnierzy, które zawiera również elementy religijne. Żołnierze podczas tych wizytacji mogą podzielić się swoimi problemami, uzyskać pomoc duszpasterską oraz uzyskać pomoc duchową. Problem ten jest

³²⁷ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 18.

³²⁸ Tamże, s. 17.

³²⁹ Tamże, s. 19.

³³⁰ P. Chomik, *Prawosławne pojmowanie patriotyzmu*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 15-16.

szczególne istotny w placówkach wojskowych znajdujących się za granicą i w Polsce, gdzie nie ma zwartych skupisk ludności prawosławnej. Duży zasięg terytorialny nie ułatwia żołnierzom służby. Żołnierz zmuszony jest często do bycia poza domem i środowiskiem, w którym się wychował. Żołnierz prawosławny trafia do środowiska często obcego, ukształtowanego przez osoby z innych regionów kraju. Bycie w nowych stresujących sytuacjach powoduje, że jego udziałem staje się zamęt duchowy i światopoglądowy. W takich warunkach kapelan prawosławny powinien być gotów do poświęcenia i cierpliwości. Kapłan, będący kapelanem wojskowym musi pamiętać, że dla żołnierzy pozostaje czasem jedynym przyjacielem i opiekunem duchowym³³¹.

Arcybiskup Sawa traktuje wojsko jako szkołę praktycznego ekumenizmu. „Wojsko, jak zauważyłem w swej pięcioletniej służbie, jest najlepszym praktycznym ekumenizmem. Tam mamy do czynienia ze służbą ojczyźnie i to jest priorytet, zaś wszystkie inne rzeczy są drugorzędne”³³². Sprawy ekumenizmu i patriotyczne wychowanie żołnierzy to najistotniejsze kierunki pracy kapelanów Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego w Wojsku Polskim.

Szczególne znaczenia nabiera opieka duszpasterska ukierunkowana na żołnierzy przebywających za granicami kraju. Prawosławni kapelani odwiedzali żołnierzy w Kosowie, Bośni i Hercegowinie, Wzgórzach Golan, Iraku i w innych krajach. Podniesieniu rangi Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego w Wojsku Polskim służą konferencje zorganizowane w kraju i zagranicą. Odprawy kapelanów prawosławnych służą udoskonaleniu pracy duszpasterskiej i ściślejszej współpracy z dowództwem okręgów wojskowych Wojska Polskiego. Na spotkaniach omawia się nastroje panujące wśród żołnierzy wyznania prawosławnego oraz ich kondycję psychiczną³³³.

Duże znaczenie posiadają wojskowe konferencje międzynarodowe. Na konferencjach tych omawia się wydarzenia we współczesnym świecie i nowe zadania, które stoją przed wojskami NATO. Żołnierze z poszczególnych krajów uczestniczą w różnych operacjach militarnych mającym na celu zapobieżeniu czystek etnicznych, rozdzieleniu zwaśnionych stron, walkę z terroryzmem. Kapelani wojskowi w obliczu coraz to nowych zadań pastoralnych ciągle poszukują jak najefektywniejszych metod

³³¹ I. Siegień, *Moje spostrzeżenia z posługi duszpasterskiej w Nadwiślańskich Jednostkach Wojskowych MSWiA*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IV, nr 4(13), 1997, s. 15.

³³² „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 7.

³³³ *Odprawa Prawosławnego Ordynariatu WP*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 2(31), 2002, s. 8.

pracy z żołnierzami w strukturze armii. Istotnego znaczenia nabiera tam międzynarodowa oraz ekumeniczna wymiana doświadczeń i wypracowanie wspólnej polityki duszpasterskiej. Takim celowi służyła między innymi XIII Konferencja Naczelnych Kapelanów Wojskowych w Wielkiej Brytanii, w 2002 roku. Konferencja została zorganizowana na temat „Interwencje militarne i ich wpływ na formy duszpasterstwa wojskowego”³³⁴. Duże znaczenie ekumeniczne miała VI Konferencja Głównych Kapelanów Wojskowych Europy i Ameryki Północnej w Warszawie w 1995 roku. Obrady kapelanów wyznania katolickiego, prawosławnego i protestanckiego przyniosły istotne zbliżenie w dookreśleniu istoty i zadań posługi duszpasterskiej w wojsku. Kapelani, według uczestników konferencji, winni zatroszczyć się u młodych ludzi o patriotyzm i odrodzenie religijne. Wychowanie moralne i religijne żołnierza jest tak samo ważne jak wojskowe. Rola kapłana wojskowego i zadania wychowawcze stały się troską obradujących uczestników konferencji³³⁵. Konferencje międzynarodowe zwracają uwagę kapelanów nie tylko na żołnierzy, ale i na uchodźców, uciekinierów i ludność cywilną. Wszyscy oni potrzebują w czasie działań zbrojnych pomocy duszpasterskiej. Analizuje się nie tylko mechanizmy rządzące konfliktami, ale i sposoby ich rozwiązywania w sercach i umysłach ludzi. To bogate doświadczenie wyniesione z konferencji przekłada się na konkretną pomoc charytatywną i duszpasterską. Coraz częściej kapelani prawosławni w pracy z żołnierzami korzystają ze środków masowego przekazu: radia, telewizji, Internetu i prasy. Konferencyjne spotkania i debaty uświadamiają kapelanom jak ważna jest ich posługa. Dzięki nim coraz efektywniej w duchu ekumenizmu dzielą się swymi doświadczeniami. Ustawicznie podnoszą swe kwalifikacje, aby z żarliwą wiarą głosić Słowo Boże zarówno żołnierzom, jak i ich rodzinom³³⁶.

Jedną z form działalności Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego było powołanie do istnienia kwartalnika dla żołnierzy wyznania prawosławnego i członków ich rodzin. Pierwszy numer kwartalnika „Polski Żołnierz Prawosławny” ukazał się w październiku 1994 roku³³⁷. Kwartalnik ten odgrywa ważną rolę w kształtowaniu postaw moralnych i religijnych w wojsku. „Polski Żołnierz Prawosławny” stał się oficjalnym organem prasowym Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego. Na jego łamach

³³⁴ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 10-11.

³³⁵ *VI Konferencja Głównych Kapelanów Wojskowych*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. II nr 3(4), 1995, s. 13-16.

³³⁶ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. IX, nr 3(32), 2002, s. 11.

³³⁷ Por. „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, 1994, s. 10.

zamieszczone były artykuły o charakterze teologicznym, historycznym i oficjalnym. Te ostatnie dotyczą rozporządzeń zwierzchników Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego oraz relacji z działalności kapelanów prawosławnych. Na łamach pisma publikowane są wspomnienia kombatantów i weteranów wojennych. Szczególnie interesujące są rozważania kapelanów i innych osób na temat pracy duszpasterskiej w Wojsku Polskim oraz stanu świadomości religijnej żołnierzy. Kwartalnik „Polski Żołnierz Prawosławny”, bogato ilustrowany, posiada szeroki krąg odbiorców. Pismo chętnie czytają nie tylko żołnierze i ich rodziny, ale i inni wierni Kościoła prawosławnego. Kwartalnik jest też popularny wśród żołnierzy innych wyznań, gdyż przybliża im kulturę i obrzędowość Kościoła prawosławnego. Kwartalnik „Polski Żołnierz Prawosławny” odgrywa ważną rolę w kształtowaniu postaw ekumenicznych żołnierzy i ułatwia pracę duszpasterską prawosławnym kapelanom wojskowym.

Władysław Sawa rzadko korzystał z munduru wojskowego. „Mundur ten zakładałem na uroczystości państwowo-wojskowe. Gdy jeździłem na poligon, jeszcze nie będąc generałem, to byłem w riasie. Tak ubrany byłem z innymi oficerami. A później na poligon zakładałem zieloną „panterkę”. Miałem dwa mundury generalskie: koloru zielonego i lotniczy. [...] Część oddałem do Muzeum Wojska w Białymstoku, część w Warszawie, a teraz coś znajdzie się również w naszym muzeum cerkiewnym”³³⁸.

21 października 1998 roku, obowiązki Prawosławnego Ordynariusza Wojskowego Wojska Polskiego objął Jego Ekscelencja Miron (Chodakowski) – biskup hajnowski, który dwa miesiące wcześniej 15 sierpnia 1998 roku został przez prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego mianowany na stopień generała brygady. Zmiana na stanowisku ordynariusza wojskowego była związana z wyborem abp. Sawy na zwierzchnika Kościoła Prawosławnego w Polsce. Bp Miron ukończył Wyższe Prawosławne Seminarium Duchowne w Jabłecznej w 1977 roku a następnie w 1979 złożył śluby zakonne. W 1981 roku został namiestnikiem monasteru św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej, a w czerwcu 1984 roku uzyskał godność ihumena. W tym też roku został przełożonym Domu Zakonnego w Supraślu, a po restytucji monasteru jego przełożonym. 10 maja 1998 roku archimandryta Miron został biskupem hajnowskim, a następnie przejął obowiązki Ordynariusza Prawosławnego Wojska Polskiego³³⁹.

³³⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 113.

³³⁹ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. V, nr 4(17), 1998, s. 3.

Na przestrzeni minionych dziesięcioleci kapelani prawosławni na stałe wpisali się w życie Wojska Polskiego. Obok zwierzchników Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego pierwszymi kapelanami zostali duchowni: Michał Dudzicz, Jerzy Doroszkiewicz, Aleksy Szełomow, Sergiusz Dziewiatowski, Eugeniusz Bójko, Bazyli Gałczyk, Aleksy Andrejuk, Igor Siegień, Marian Bendza, Eugeniusz Skowroński, Andrzej Mińko, Aleksy Wójcik, Anatol Daniluk, Marek Kiryluk, Arkadiusz Zielepucha, Bazyli Dubec i Jarosław Kadyłak. W kancelarii Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego pracowali też pułkownik Jan Andrejuk i chorąży Jan Kondrusik³⁴⁰. Redakcją kwartalnika „Polski Żołnierz Prawosławny” zajmował się Piotr Chomik. Wymienieni powyżej kapelani Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego mają wykształcenie wyższe teologiczne i pedagogiczne, co pozwala im lepsze nawiązanie kontaktu duchowego z żołnierzami. Dzięki przygotowaniu merytorycznemu i duszpasterskiemu są dobrze przygotowanymi osobami do pełnienia misji w Wojsku Polskim.

Prawosławni kapelani pojawili się również w więzieniach i aresztach. W Białymstoku pionierem takiej posługi był ks. Włodzimierz Cybuliński. Według arcybiskupa Sawy posługa kapelanów więziennych wynikała z unormowania prawnego. „To wynikało z Ustawy o stosunku Państwa do naszej Cerkwi. Byłem współprzewodniczącym ze strony cerkiewnej przy pracach nad tą ustawą. Pracowaliśmy nad nią przez dwa lata, zanim została przyjęta przez Sejm w 1991 roku. Była to więc realizacja w praktyce jednego z zapisów tej ustawy”³⁴¹.

5.3. Diecezjalne bractwa cerkiewne

Do lat osiemdziesiątych XX wieku władze państwowe utrudniały Kościołowi prawosławnemu wypełnianie swej misji. Przez trzy dziesięciolecia nie działały przy Cerkwi żadne organizacje skupiające ludzi świeckich. Niemniej jednak pewna aktywność wiernych Kościoła prawosławnego przejawiała się już na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Inicjatorem odnowienia czynnego udziału ludzi świeckich w życiu cerkiewnym była młodzież. Prawosławni studenci warszawskich uczelni zaczęli zbierać się na regularnych, choć nieformalnych, spotkaniach pod kierunkiem Jana Anchimiuka – asystenta Chrześcijańskiej Akademii

³⁴⁰ „Polski Żołnierz Prawosławny”, R. I, nr 1, 1994, s. 8, 10-11.

³⁴¹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 107.

Teologicznej. Podobne zebrania młodzieży zaczęły odbywać się w Białymstoku (prowadzone przez ks. Serafina Żeleźniakowicza) i Hajnówce (gdzie duchowym opiekunem młodzieży był ks. Leoncjusz Tofiluk)³⁴². Już w 1970 roku młodzież warszawska zorganizowała pielgrzymkę do monasteru św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej. W 1980 roku zarejestrowano Koło Teologów Prawosławnych Sekcji Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, a w maju tegoż roku odbyła się pierwsza prawosławna pielgrzymka na Świętą Górę Grabarkę. Rok później w podobnej majowej pielgrzymce brało udział już ponad 300 osób³⁴³. Wzrastające zainteresowanie ludzi świeckich uczestnictwem w życiu religijnym przyczyniło się do podjęcia decyzji o rozszerzeniu działalności Koła Teologów, skupiającego uprzednio jedynie studentów teologii, na całą młodzież prawosławną w Polsce. Władze pozwoliły jednak tylko na poszerzenie działalności koła naukowego studentów, co skwapliwie wykorzystano tworząc Koło Teologów Prawosławnych Szkół Teologicznych, Świeckich i Młodzieży Laickiej. Organizacja ta nieoficjalnie nazywana była bractwem i oprócz Białostoczczyzny obejmowała swym zasięgiem prawosławną młodzież całego kraju.

5.3.1. Bractwo św. św. Cyryla i Metodego

Władysław Sawa przyczynił się do powstania prawosławnej organizacji społeczno-religijnej, a mianowicie bractwa cerkiewnego. Z jego inicjatywy 1987 roku doszło do powołania Stowarzyszenia „Bractwo Prawosławne”. Członkowie stowarzyszenia wystąpili do Urzędu Wojewódzkiego o zarejestrowanie organizacji prawosławnej. Początkowo wniosek został odrzucony. Odmowę zarejestrowania bractwa władze motywowały istnieniem Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego – organizacji mniejszościowej typu prokomunistycznego, czy też prorządowej Unii Chrześcijańsko-Społecznej, w których kompetencji miałyby się zawierać także reprezentowanie problemów wiernych prawosławnych. Dopiero po kilkuletnich staraniach złożony w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych przez Zarząd Tymczasowy Stowarzyszenia „Bractwo Prawosławne” wniosek został zarejestrowany. Decyzję o wpisaniu do rejestru stowarzyszeń i związków Zarząd Tymczasowy otrzymał 3 marca 1989 roku, a 24 maja tegoż roku odbył się I Walny Zjazd Bractwa

³⁴² J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce. Statystyczno-historyczny zarys działalności organizacji w latach 1980-1994*, Białystok 1995, s. 13-14.

³⁴³ Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w: Kalendarz Prawosławny na 2000 rok*, Warszawa 1999, s. 187-202; J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 14, 16.

Prawosławnego. Owocem zjazdu było ukonstytuowanie się władz Bractwa, przyjęcie jego statutu, nadanie nazwy, określenie celów i zadań organizacji. Bractwo za swych patronów przyjęło św. św. Cyryla i Metodego. Powstanie Bractwa abp Sawa przedstawia następująco: „Wszystko zaczęło się od tego, że po przyjeździe do Białegostoku zacząłem spotykać się z naszą miejscową inteligencją. Spotkania te odbywały się chyba przez dziesięć lat co drugi tydzień po *wieczerni* w niedzielę. Później doszły jeszcze inne spotkania, w tym takie elitarne, dla mniejszych grup. Prowadziłem takie elitarne spotkania z młodzieżą. Odbywały się one w poniedziałki na określone tematy. W środowisku osób przychodzących na te spotkania pojawiła się chęć utworzenia organizacji. Początkowo chcieliśmy powołać do życia stowarzyszenie. Sprawa poszła do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Przyszła odmowa rejestracji. Był tam niejaki pan Tadeusz Dusik, który zniechęcał mnie do tego pomysłu, mówiąc: ‘Po co księdzu biskupowi jeszcze jeden kłopot?’. Nie słuchałem tego, tylko robiłem swoje, ponawiałem zabiegi. W końcu sprawa dojrzała na tyle, że władze wyraziły zgodę, zarejestrowali to bractwo na mocy ustawy o stowarzyszeniach”³⁴⁴.

Bractwo św. św. Cyryla i Metodego zajęło się m.in. organizacją wykładów na temat prawosławia, które odbywały się na Politechnice Białostockiej. Takie wykłady odbywały się również na Uniwersytecie w Białymstoku, w Klubie Inteligencji Katolickiej i w innych miejscach. Władyka Sawa zorganizował Wszechnicę Kultury Prawosławnej, której działalność miała miejsce w Centrum Kultury Prawosławnej. „To była zmodyfikowana kontynuacja tych odbywających się co dwa tygodnie spotkań w starym baraku. Otwierałem je, prowadziłem odczyty”³⁴⁵. Obecnie podobne centra, jako Dekanalne Instytuty Kultury Prawosławnej, zostały powołane do istnienia również w kilku innych miejscach na Białostoczyźnie. W dekanalnych instytutach kultury prawosławnej prowadzona jest różnorodna działalność. Są w nich kaplice, gdzie można się modlić. Czasem jest muzeum, które pomaga poznawać naszą przeszłość. Centra mają biblioteki i sale konferencyjne, w których mogą odbywać się spotkania, gdzie również można poznawać swoją przeszłość, ale też edukować się. Centra mają zaplecze gospodarcze, w którym można spożyć posiłek. Dekanalne Instytuty Kultury Prawosławnej mają charakter oświatowo-wychowawczy. W nich są prowadzone odczyty, spotkania, koncerty i konferencje.

³⁴⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 89-90.

³⁴⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 90.

Za główny cel Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego obrało: „zapoznanie społeczeństwa z doktryną i tradycjami Kościoła prawosławnego i ich propagowanie; rozwijanie działalności kulturalno-oświatowej w drodze porozumienia i współpracy pomiędzy różnymi wyznaniem i religiami; współdziałanie z innymi organizacjami w dziedzinie opieki nad zabytkami kultury prawosławnej”³⁴⁶. Drogę do ich realizacji stanowić miały działania na wielu płaszczyznach: gospodarczej, charytatywnej, wydawniczej i informacyjnej. Ich skutkiem miała być integracja wiernych wokół Kościoła prawosławnego. Bractwo postawiło podjąć działania charytatywne oraz zaangażować się w ochronę cerkiewnej kultury materialnej na ziemiach polskich. Włączenie w zakres działalności udziału w ruchu ekumenicznym to rzecz bez precedensu w historii bractw cerkiewnych. Z głównego oponenta Kościoła rzymskokatolickiego bractwo przekształciło się w organizację szerzącą idee ekumeniczne. Na taką postawę bractwa wpływ miały nie tylko inne realia historyczne, w jakich przyszło funkcjonować dawnym bractwom i ich współczesnym kontynuatorom, ale także zmiany, jakie zaszły w mentalności mieszkańców naszego kraju.

Cele działalności Dekanalnych Instytutów Kultury Prawosławnej skoncentrowane zostały na uformowaniu świadomości religijnej i kulturowej wiernych. Bp Sawa uzasadnił to zmianami społeczno-kulturowymi, które zachodziły na Białostocczyźnie w latach osiemdziesiątych XX wieku: „Wszystkim tym, co dotyczy życia Cerkwi: w życiu parafii i w takiego rodzaju działalności, która zarażałaby ludzi mniej aktywnych czy zupełnie nieaktywnych, a nawet nieprawosławnych. We wszystkim tym wierni powinni zachowywać czujność. Laikat powinien pomagać Cerkwi pracować nad świadomością naszych wiernych. Ubolewam, że w Polsce często tracimy swoją tożsamość. Dlatego też świadomy laikat powinien głośno mówić, a nawet krzyżeć, gdzie się da, o swojej tożsamości, kulturze, języku, obyczajach itd. Powinniśmy być dumni z własnej kultury czy języka. Jesteśmy na tych ziemiach od wieków. Nikt nas w Polsce ze spadochronem nie zrzucił. Laikat powinien więc propagować wszystko to, co pozytywne, co wyniósł ze swojego domu rodzinnego, co przekazali młodemu pokoleniu ojciec i matka. To jest nasze bogactwo. Niestety, w większości, nawet inteligencja, tego nie ceni. Bez tej świadomości my, w środowisku, które obecnie jest w Polsce, zatracamy się. To jest zadanie numer 1 dla laikatu, du-

³⁴⁶ M. Wawreniuk, *Sprawozdanie. Bractwo Prawosławne im. św. św. Cyryla i Metodego*, „Biuletyn Informacyjny”, 1995, nr 15-17, s. 19.

chownych i episkopatu. Nie możemy się porównywać ani z Rosją, ani z Ukrainą, czy jeszcze jakąś inną Cerkwią, mamy bowiem bardzo specyficzne uwarunkowania. Nasze życie cerkiewne zostało wypracowane męczarnią i prześladowaniami. W nim są nabożeństwa, zwyczaje, śpiewy, modlitwa i kultura. Wszystko to wypracowaliśmy u siebie. Często w naszych zwyczajach są naleciałości nieprawosławne, ale są one już uduchowione prawosławiem. Trzeba i je cenić i szanować. Tak wygląda specyfika prawosławia w Polsce³⁴⁷.

II Walny Zjazd Delegatów bractwa odbył się w 1993 roku i doprowadził do zmian w statucie organizacji oraz wyboru nowych władz. W wyniku wyborów powołano nowy Zarząd Główny, na którego czele ponownie stanął prof. Michał Małofiejew. W tym czasie bractwo było organizatorem sympozjów i konferencji naukowych. Tradycję ową zapoczątkowało pierwsze międzynarodowe sympozjum naukowe „Znaczenie Ławry Supraskiej w kulturze prawosławnej”, które odbyło się 1993 roku w Supraślu³⁴⁸. Drugie Międzynarodowe Sympozjum Naukowe „Ławra Supraska” odbyło się w 1994 roku i poświęcone było dziejom bractw cerkiewnych i 400-leciu Bractwa Objawienia Pańskiego w Bielsku. W 1995 roku odbyło się trzecie Sympozjum Naukowe „Ławra Supraska” o skutkach unii brzeskiej dla Rzeczypospolitej³⁴⁹. Sympozja naukowe o charakterze międzynarodowym organizowane przez bractwo stały się ważnymi wydarzeniami kulturalno-naukowymi oraz okazją do prezentacji wyników wieloletnich badań wybitnych naukowców z kraju i zagranicy³⁵⁰.

Śmierć wiceprzewodniczącego bractwa Mikołaja Wawreniuka (1998 r.), a następnie tragiczna śmierć przewodniczącego bractwa prof. Michała Małofiejewa (1999 r.) zdeorganizowały działalność organizacji³⁵¹. Wielkim ciosem była również śmierć wybitnego działacza bractwa Mikołaja Hajduka (1998 r.), znanego białoruskiego pisarza i publicysty. Ponowne ożywienie działalności organizacji nastąpiło, gdy przewodniczącym Bractwa Prawosławnego im. św. św. Cyryla i Metodego został prof. Antoni Mironowicz. Wejście nowych osób do Zarządu Bractwa zdynamizowało jego działalność. W konsekwencji, lata 1999-2002 należą do najbardziej znaczących w

³⁴⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 142-143.

³⁴⁸ M. Małofiejew, *Działalność kulturalno-oświatowa Bractwa Prawosławnego w latach 1989-1995*, „Biuletyn Informacyjny”, 1995, nr 15-17, s. 15.

³⁴⁹ Tamże, s. 15-16. Por. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 185-189.

³⁵⁰ „Biuletyn Informacyjny Bractwa św. św. Cyryla i Metodego”, Białystok 1994, nr 13-14, s. 7; A. Radziukiewicz, *Prawosławie w Polsce*, Białystok 2000, s. 260-265.

³⁵¹ A. Mironowicz, *Wiecznaja pamiat'*, „Biuletyn Informacyjny”, 1999, nr 18, s. 8.

historii tej organizacji, o czym świadczą liczne osiągnięcia bractwa w dziedzinie naukowej, oświatowej i działalności charytatywnej³⁵².

Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego wspierało odbudowę cerkwi pw. Zwiastowania NMP w Supraślu i budowę Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku. Bractwo przekazało środki finansowe na budowę i remonty innych obiektów sakralnych. Bractwo wspierało finansowo działalność statutową innych organizacji cerkiewnych i akcje charytatywne. Udzieliło również pomocy w wyposażeniu Prawosławnego Domu Miłosierdzia „Samarytanin” w Hajnówce i Domu Pomocy Społecznej w Koźynie³⁵³.

Bractwo aktywnie uczestniczyło w życiu publicznym. Z jego inicjatywy w 1994 roku powołany został Prawosławny Komitet Wyborczy, który miał na celu uaktywnienie i integrację społeczności prawosławnej miasta. W pracach komitetu brali udział przedstawiciele bractw cerkiewnych i stowarzyszeń białoruskich. W wyniku wyborów kandydaci KWP Antoni Mironowicz i Mikołaj Wawreniuk zostali radnymi Rady Miejskiej w Białymstoku³⁵⁴. W kolejnych wyborach samorządowych przedstawiciel bractwa Antoni Mironowicz został radnym Rady Miejskiej w Białymstoku i w latach 1999-2002 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Rady Miasta.

5.3.2. Bractwo Cerkiewne Trzech Świętych Hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Złotoustego

Bractwo św. Hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Złotoustego powstało w 1997 roku. Bractwo to za główny cel swych działań podjęło pracę w parafiach miejskich i wiejskich. Uruchomiło ono także telefon zaufania „Diakonia”. Ważną formą działania bractwa było organizowanie pielgrzymek, spotkań i odczytów.

W Centrum Kultury Prawosławnej bractwo organizowało spotkania modlitewne przy cerkwi św. Mikołaja. Podstawową formą jego działalności było propagowanie

³⁵² Por.: A. Mironowicz, *Sprawozdanie z działalności Bractwa św. św. Cyryla i Metodego w latach 1999-2002*, „Biuletyn Informacyjny”, 2002, nr 3-4 (24), s. 3-7.

³⁵³ „Biuletyn Informacyjny”, 1999, nr 18, s. 2-3; nr 4 (21), s. 8; nr 3-4 (24), s. 6-7.

³⁵⁴ Tamże, 1994, nr 13-14, s. 7; Por. A. Rabagliati, *A Minority Vote. Participation of the German and Belarusian Minorities within the Polish Political System 1989-1999*, Kraków 2001; G. Zarzecka, *Preferencje wyborcze Białorusinów zamieszkujących Białostoczczyznę na podstawie wyborów parlamentarnych w latach 1991-2001*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 22, Białystok 2004, s. 128-146.

szeroko pojętej kultury prawosławnej. W Centrum regularnie odbywają się otwarte wykłady dotyczące życia Cerkwi, cykle wykładów dla duchownych, spotkania ze studentami, spotkania autorskie, wystawy, koncerty, a także szkolenia czy próby chórów. Jego działacze organizują również pielgrzymki³⁵⁵. Bractwo uruchomiło także telefon zaufania „Diakonia”.

5.3.3. Bractwo św. Mikołaja

Bractwo św. Mikołaja zostało założone w 1995 roku. Bractwo to swoją działalność koncentruje na pomocy potrzebującym. Systematycznie przeprowadzane były zbiórki żywności, odzieży itp., które później rozprawdzano wśród ubogich. Z inicjatywy bractwa w 1996 roku uruchomiono Zespół Opieki Zdrowotnej Hagia Sophia, który w 1998 roku przybrał nazwę „Kendron” i działa jako przychodnia internistyczno-stomatologiczna. Bractwo angażowało się w akcje charytatywne również poza granicami kraju – między innymi uczestniczyło w niesieniu pomocy materialnej ludności serbskiej w byłej Jugosławii. Bractwo prowadziło też akcje wspierania prawosławnych ośrodków (głównie monastycznych) w Poczajowie, Grodnie, Mińsku, Kijowie, Żyrowicach, Wilnie czy Petersburgu, gdzie przy okazji pielgrzymek świadczona była pomoc charytatywna³⁵⁶.

Bractwa cerkiewne odgrywały i odgrywają nadal ważną rolę w życiu Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej. Działalność ich jest wyrazem stanu świadomości religijnej wiernych oraz roli świeckich w strukturach cerkiewnych.

W okresie arcypasterskiej posługi władcyki Sawy na katerze białostocko-gdańskiej nastąpił rozwój cerkiewnych instytucji diecezjalnych, dekanalnych i parafialnych. Biskup doprowadził do powstania Centrum Kultury Prawosławnej, ordynariatu wojskowego, bractw cerkiewnych i innych instytucji życia religijnego na terenie diecezji.

³⁵⁵ A. Mironowicz, *Formation of National and Religious Consciousness of the Białystok Region Population*, [w:] *Report of the International Youth Seminar „National ethnic and religious minorities in Europe”*, Białystok 1993, s. 19-24; tenże, *Cerkiew prawosławna a białoruska świadomość narodowa*, „Bielaruskij sbornik”, wyp. II, Sankt-Pietierburg 2002, s. 16-24.

³⁵⁶ Tamże, s. 261-263; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 182.

6. Działalność pastoralna

Charakteryzując sytuację Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku należy przedstawić działalność pastoralną w jej różnych formach i przejawach. Ukazanie działalności pastoralnej w diecezji i na terenie poszczególnych dekanatów dobrze obrazuje zmiany zachodzące w eparchii, kiedy jej ordynariuszem był władyka Sawa.

6.1. Odrodzeniu kultu świętych

Nie ulega wątpliwości, że główną rolę w odrodzeniu się kultu świętego młodzieńca Gabriela Zabłudowskiego³⁵⁷ odegrał arcybiskup Sawa. „Jak przyjechałem do Diecezji Białostocko-Gdańskiej, było zupełnie cicho o św. męczenniku Gabrielu. Zapoznałem się z historią męczennika. W Zabłudowie był wówczas ks. mitrat Mikołaj Bogdanowicz, któremu dałem do pomocy ks. Aleksandra Chilimoniuka. Wówczas zdecydowaliśmy, aby w dniu święta ku czci św. Gabriela zorganizować tam nabożeństwo. Było to w 1982 roku. Pojechałem do Zabłudowa. Na nabożeństwie było zaledwie około dwudziestu osób. I tak to się wszystko rozpoczęło. Zapewne dzięki modlitwom męczennika Gabriela Chrystus dał myśl i chęć, aby jego relikwie sprowadzić do Polski. Robiłem rozpoznanie, ale dopiero po kilku latach ustaliliśmy, że znajdują się one w Grodnie. Zwróciłem się wówczas do metropolity mińskiego Filareta, ale on nie bardzo chciał przekazać nam relikwie. Dlatego też zwróciłem się do patriarchy moskiewskiego Aleksego II. To on podjął decyzję o przekazaniu nam tych relikwii”³⁵⁸.

Powrót relikwii św. Gabriela do Białegostoku we wrześniu 1992 roku był największą manifestacją wiary prawosławnych białostoczan. „Postanowiłem, aby

³⁵⁷ Św. męczennik Gabriel urodził się 22 marca 1684 r. w Zwierkach, koło Zabłudowa. Pochodził z pobożnej prawosławnej rodziny. 11 kwietnia 1690 r. sześciolatek Gabriel padł ofiarą mordu. Po dziewięciu dniach znaleziono ciało otoczone przez psy, które pilnowały je przed ptakami. Ciało umęczonego pochowano obok wiejskiej kaplicy. W 1720 r. w okresie epidemii podczas jednego z pogrzebów naruszono grób umęczonego i odkopano ciało, które nie uległo rozkładowi. Z wydarzeniem tym łączy się wiele uzdrowień. Ciało przeniesiono do kaplicy w Zwierkach. W 1746 r. kaplica spłonęła ale ciało młodzieńca Gabriela ocalało. Po pożarze relikwie świętego przeniesiono do Zabłudowa a w 1755 r. relikwie do monasteru Świętej Trójcy w Słucku. Po likwidacji monasteru Świętej Trójcy w Słucku przez władze przekazały relikwie do Mińska a w 1944 r, do Grodna. 21-22 września 1992 r. relikwie Świętego Gabriela zostały do soboru pw. św. Mikołaja w Białymstoku.

³⁵⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 86-87.

uroczystość tę zorganizować z rozmachem. Utrzymywaliśmy dobre stosunki z wojewodą grodzieńskim Dymitrem Arcymienią. Zorganizował on transport i wyraził zgodę, aby w procesji przenieść relikwie przez miasto, tj. z soboru na główny plac. Najpierw odbyła się uroczysta Boska Liturgia, następnie metropolita Filaret przekazał nam relikwie, a po procesji przez miasto pojechaliśmy na granicę białorusko-polską. Był z nami arcybiskup grodzieński i wołkowyski Walenty oraz biskup nowogródzki i lidzki Konstanty z Białorusi. Na granicy był też wojewoda Arcymienia. A po polskiej stronie oczekiwało na nas już wielu ludzi, kilka tysięcy. Był nasz wojewoda Stanisław Prutis, seminarzyści białoruscy i polscy. Zdecydowaliśmy, że procesja z relikwiami będzie zatrzymywała się w każdej leżącej na trasie cerkwi. Pierwsza była Kuźnica Białostocka. Tam odbył się *molebien*. Następnie przejechaliśmy do Sokółki, gdzie relikwie spędziły całą noc. Nad ranem odbyła się Boska Liturgia, po której w procesji przenieśliśmy relikwie na rogatki, a dalej samochodami pojechaliśmy do Czarnej Białostockiej. Tam znowu odbył się *molebien*. Podobnie w Wasilkowie. Z Wasilkowa pieszo nieśliśmy św. relikwie do cerkwi Wszystkich Świętych w Białymstoku. [...] Według obliczeń, w procesji idącej ulicami miasta z relikwiami do soboru św. Mikołaja wzięło udział około stu tysięcy wiernych. Zaprosiłem na uroczystość przeniesienia arcybiskupa rzymskokatolickiego Edwarda Kisiela. Przyszedł i oddał cześć relikwiom. Na Rynku Kościuszki spotkała nas orkiestra wojskowa, która grając prawosławne hymny poprowadziła procesję do soboru. Dzień 22 września, kiedy relikwie św. Gabriela przybyły do Białegostoku, ustanowiłem świętem młodzieży. Był to wtorek. Od tej pory we wtorki odprawiane są akatysty do św. Gabriela. Ustanowiłem też św. Gabriela patronem naszej młodzieży. W tym samym czasie trwały jeszcze zabiegi, aby pozyskać lokalizację pod budowę cerkwi ku czci św. Gabriela w jego rodzinnej miejscowości – Zwierkach. [...] Na święto 2-3 maja relikwie męczennika przenoszono najpierw do Zabłudowa. Później, gdy w Zwierkach powstała cerkiew, relikwie zaczęto przenosić właśnie tam na święto 3 maja. W tej cerkwi na stałe znajduje się częśćka relikwii, umieszczona w skromnym relikwiarzu, w którym przenoszono relikwie świętego z Grodna do Białegostoku. Ks. protoprezbiter Serafin Żeleźniakowicz bardzo się zapalił, aby wykonać nowy, bardziej okazały relikwiarz. Błogosławiłem ten pomysł. Wierni zebrali materiał, z którego wykonano nowy relikwiarz. Bardzo się cieszę, że udało się sprowadzić do Polski relikwie męczennika naszych ziem”³⁵⁹.

³⁵⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 87-88.

Uroczystości przeniesienia relikwii z 1992 roku zostały okrzyknięte przez arcybiskupa białostockiego drugą Paschą. Po latach z sentymentem wspominał: „I, rzeczywiście, dla Białegostoku, dla Białostocczyzny, a nawet dla całej Cerkwi w Polsce była to druga Pascha. Do tej pory, poza częstkami, nie mieliśmy w naszej Cerkwi relikwii świętych. Dopiero później pojawiły się relikwie św. Maksyma Gorlickiego i św. Męczenników Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej. Była to więc dla nas prawdziwa Pascha. To, co się stało przy przeniesieniu relikwii, to był cud. Wcześniej ludzie bali się wyjść na ulicę, a wówczas wyszło ich tylu. Na spotkanie relikwii wychodzili też katolicy. W kościołach biły dzwony. Od tej pory nasi ludzie się zmienili, stali się odważniejsi. Nie było przy tym żadnych, nawet najmniejszych ekscesów. Czynią to tylko święci”³⁶⁰.

Arcybiskup białostocko-gdański Sawa przyczynił się również do rozwoju kultu św. męczennika Antoniego Supraskiego. Św. Antoni Supraski pochodził z Bielska i wstąpił do monasteru w Gródku na początku XVI wieku. Uczestniczył w budowie drewnianej cerkwi Zwiastowania NMP. Za popełnione grzechy w 1507 roku udał się na Świętą Górę Athos. Tam zamieszkał najpierw w monasterze Chilandar, a następnie w wieży św. Sawy Serbskiego położonej w stolicy półwyspu Karies. Kiedy usłyszał o męczeństwie młodzieńca Jana z Serres, który został umęczony przez Turków, zapragnął pójść w jego ślady. Udał się do Salonik do jednej z najstarszych prawosławnych cerkwi Bogarodzicy, którą Turcy zamienili na meczet. Podczas muzułmańskiego nabożeństwa wszedł do świątyni i zaczął modlić się po chrześcijańsku. Został za to pobity i wtrącony do lochu. Następnie zaprowadzono go na przesłuchanie przed oblicze tureckiego naczelnika miasta, który zaproponował mu przejście na islam. Antoni odmówił i potępił muzułmanów. Naczelnik miasta kazał zabić Antoniego a jego ciało spalić w 1508 roku. Święty kanonizowany przez Cerkiew grecką stał się jednym z patronów odbudowanego monasteru supraskiego³⁶¹.

³⁶⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 89.

³⁶¹ Пор. А. А. Турилов, *Житие преподобномученика Антония Супрасльского и славянские жития балканских новомучеников XVI в. (к постановке проблемы)*, „Hagiographia Slavica”, ed. Herausg. von J. Reinhart, Munchen-Berlin-Wien 2013, („Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband”. Bd. 82), s. 265-273; *Ο νεομάρτυς Αντώνιος ό Καρεώτης*, [w:] Αντώνιος Αιμίλιος Ταχιάος, *Αγνωστη Αθλώνιτες νεομάρτυρες, Αγιορειτική βιβλιοθήκη*, Άγιον Όρος 2006, s. 11-49; Antoni i Marcin Mironowicz, *Św. Antoni Supraski*, Białystok 2014; A. Mironowicz, *Święty Antoni Supraski*, „ΕΛΠΙΣ” Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, R. XVII (XXVIII), z. 29 (42), Białystok 2015, s. 11-24.

Władysław Sawa przebywając na katedrze białostocko-gdańskiej przyczynił się do kanonizacji w 1994 roku św. Maksyma Sandowicza³⁶² w 1994 roku, a w 1995 roku św. Grzegorza Peradze³⁶³. Swą rolę w obydwu tych procesach kanonizacyjnych przedstawił następująco:

³⁶² Maksym Sandowicz (1886-1914) urodził się w Zduni – święty męczennik prawosławny. Był duchownym prawosławny, propagował prawosławie wśród galicyjskich grekokatolików, za co był kilkakrotnie aresztowany i karany grzywną przez władze austriackie. Po wybuchu I wojny światowej został znowu aresztowany i rozstrzelany bez wyroku za sympatie prorosyjskie. W 1994 roku został kanonizowany. J. Charkiewicz, *Męczennicy XX wieku. Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografiach świętych*, Warszawa 2008, s. 13-19.

³⁶³ Grzegorz Peradze, (1899-1942) święty prawosławny. W 1913 r. ukończył szkołę w Tbilisi, po czym wstąpił do seminarium duchownego. W okresie nauki, zainteresował się liturgiką, literaturą gruzińską oraz historią chrześcijaństwa w Gruzji. W 1918 r. ukończył seminarium jako najlepszy absolwent. Planował kontynuację studiów w jednej z Akademii Duchownych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Ostatecznie Peradze podjął studia na wydziale filologicznym uniwersytetu w Tbilisi. W 1919 roku musiał przerwać naukę, by odbyć dwuletnią służbę wojskową. W tym czasie walczył w wojnie obronnej Demokratycznej Republiki Gruzji przed radzieckim podbojem. Po klęsce Gruzji przyszedł duchowny ponownie pracował w charakterze nauczyciela. W 1921 sobór Gruzjińskiego Kościoła Prawosławnego delegował Peradzego na studia w Berlinie. Hierarchowie gruzińscy, pragnęli wysłać za granicę w podobnych celach również kolejnych reprezentantów młodego pokolenia kapłanów. W maju 1925 r. przeniósł się na uniwersytet w Bonn, gdzie kontynuował naukę języków wschodnich i studiował historię religii. W 1926 r. otrzymał tytuł doktora filozofii. W tym samym roku opublikował pracę na temat *Historia monastycyzmu gruzińskiego od jego początku do roku 1064. Przyczynek do historii monastycyzmu wschodniego*. Po wyjeździe z Niemiec podjął pracę naukową pod w bibliotece bollandystów w Brukseli. Uczęszczał również na wykłady na Uniwersytecie Katolickim w Leuven. Gruzjińskie rękopisy studiował również w British Museum w Londynie i w bibliotece Bodleana w Oxfordzie. W 1927 r. podjął pracę na uniwersytecie w Bonn jako lektor języków ormiańskiego i gruzińskiego, a następnie jako docent tej samej uczelni. Prace, jakie publikował, sprawiły, że zyskał opinię jednego ze znawców dziejów chrześcijaństwa bliskowschodniego. W 1930 r. na krótko przeprowadził się do Grazu. 18 kwietnia 1931 roku złożył śluby zakonne w soborze św. Zofii w Londynie. Następnego dnia przyjął święcenia diakońskie, a 25 maja w katedrze św. Stefana w Paryżu został hieronimichem, zachowując dotychczasowe imię. Planował jako proboszcz uczynić parafię centrum kulturalnym i intelektualnym emigracji gruzińskiej, z tego powodu ograniczył działalność naukową, wykładając w Paryżu i Oxfordzie, w Dublinie i w 1933 r. w Krakowie. Za swoją działalność na rzecz otaczania opieką duszpasterską emigracji gruzińskiej otrzymał 5 stycznia 1934 r. godność archimandryty. W 1933 r. metropolita warszawski Dionizy (Waledyński), zaprosił go do Warszawy, by ten podjął działalność naukową w Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego jako zastępca profesora patrologii. Metropolita Dionizy zagwarantował mu wykonywanie obowiązków proboszcza parafii św. Nino i pozostanie w składzie duchowieństwa Patriarchatu Konstantynopolańskiego. W ciągu kolejnych lat Grzegorz Peradze odbył wiele podróży naukowych m.in. do Ziemi Świętej, Syrii, Grecji, Bułgarii, Rumunii, Austrii, Włoch. W 1935 r. przebywał na świętej Górze Athos. Pracę naukową prowadził również w bibliotekach monasterów Cerkwi Prawosławnej w Polsce. Opiekował się Kołem Teologów studentów Studium Teologii Prawosławnej. Współpracował z Komisją Orientalistyczną Warszawskiego Towarzystwa Naukowego oraz z Polską Biblioteką Ojców Kościoła. Angażował się w życie grupy Gruzinów żyjących w Warszawie. Po wybuchu II wojny światowej nie skorzystał z możliwości wyjazdu z Warszawy, jaką miał jako obywatel niepolski. Odrzucił również propozycję prowadzenia wykładów na uniwersytecie w Berlinie. Ze względu na wrogi stosunek archimandryty do hitlerowców w styczniu 1941 r. Komitet Kaukaski złożył na niego donos, jakoby miał być przed wojną współpracownikiem wywiadu polskiego. 5 maja 1942 r. został aresztowany przez gestapo i uwięziony na Pawiaku. W październiku został zesłany do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Losy archimandryty w obozie i okoliczności jego śmierci 6 grudnia 1942 r. są opisywane w różny sposób. Według pierwszej wersji został wyprowadzony razem z więźniami na mroz, gdzie strażnicy oznajmili im, że nie pozwolą im wrócić do budynku, dopóki nie przyzna się osoba, która wcześniej ukradła chleb. Wówczas kapłan wystąpił z szeregu. Hitlerowcy poszczuli go psami, polali benzyną i podpalili. Według innej wersji archimandryta miał dobrowolnie zgłosić się na śmierć w komorze gazowej zamiast współwięźnia, o którym wiedział, że jest ojcem wielodzietnej rodziny. J. Charkiewicz: *Męczennicy XX*

„Tak, kanonizacja św. Maksyma była dla nas również ważna. Było to pierwsze zaliczenie do grona świętych po II wojnie światowej. To również było duże osiągnięcie naszej Cerkwi. W uroczystości brali udział wszyscy nasi biskupi oraz kilku zagranicznych. Z kolei kanonizacji św. Grzegorza dokonała Cerkiew Gruzjińska, a my tylko zostaliśmy o niej poinformowani i wpisaliśmy tego świętego do swych kalendarzy. Nic nie ujmując obu kanonizacjom, stwierdzić należy jednak, że kanonizacja św. Męczenników Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej³⁶⁴ była epokowym wydarzeniem. Mam na myśli wymiar tej kanonizacji, dotyczący tysięcy ludzi, którzy wycierpieli za prawosławie. [...] Poza tym, takim bezpośrednim bodźcem, który przyspieszył decyzję o zaliczeniu ich do grona świętych, był list pewnej pani,

wieku. *Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografjach świętych*. Warszawa 2008, s. 155-182; H. Paprocki, *Życie i dzieło św. Grzegorza Peradze*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, 9(2002-2003), z. 9-10, s. 7-17.

³⁶⁴ Męczennicy chełmscy i podlascy – wspólne określenie świętych męczenników prawosławnych, kanonizowanych 7 i 8 czerwca 2003 przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Wszyscy oni ponieśli śmierć w czasie II wojny światowej. Kanonizacja: 7-8 czerwca 2003 r. oraz 25 lipca 2020 r. przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Obok szczególnie czczonych świętych na Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej z poprzednich stuleci (św. Atanazego, ihumena brzeskiego, św. męczennika Gabriela) Bóg obdarzył łaską naszą Cerkiew wieloma nowymi orędownikami z XX wieku. Wśród nich mamy liczne grono męczenników wpisanych do grona świętych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (min. św. Maksym Sandowicz, św. Serafin Szachmuć, św. Serafin Ostroumow). Ich pamięć z wielkim modlitewnym szacunkiem wspomina się na Białorusi, Litwie, Ukrainie, Słowacji i Rosji oraz w wielu innych krajach. 8 czerwca 2003 roku sobór biskupów PAKP ogłosił w Chełmie akt zaliczenia do grona Świętych Męczenników Chełmskich i Podlaskich wiernym naszej Cerkwi: ks. Bazylego Martysza, ks. Pawła Sz wajko i jego matuszkę Joannę, ks. Mikołaja Holca, ks. Lwa Korobczuka, ks. Piotra Ohryzko, ks. Sergiusza Zacharczuka i mnicha Ignacego. Pozostali święci z Soboru Męczenników Chełmskich i Podlaskich to liczne ofiary napadów i pacyfikacji: mężczyźni i kobiety, dzieci, młodzież, dorośli i starcy. Wszyscy oni zostali uznani za męczenników. Uchwała Świętego Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zaliczyła do grona świętych męczenników osoby, które dały świadectwo wiary i męczeństwa prawosławnego ludu Chełmszczyzny i Podlasia. Podczas uroczystości odczytano akt kanonizacji męczenników. Wymieniono imiona i nazwiska 31 firmanów zamordowanych 31 stycznia 1946 roku w lesie koło miejscowości Puchały Stare oraz kilkudziesięciu mieszkańców Zaleszan i okolicznych miejscowości: Zanie, Szpaki, Wólka Wygonowska. Zebrani na modlitwie osoby duchowne i świeckie nie wskazywali z czyich rąk zginęli męczennicy, chociaż każdy znał, że byli oni ofiarami żołnierzy podziemia niepodległościowego z oddziału Romualda Rajsa „Burego”. Zimą 1946 roku oddział ten spacyfikował pięć wsi w okolicy Bielska Podlaskiego: Zanie, Zaleszany, Końcowiznę, Szpaki i Wólkę Wygonowską, zamieszkałe przez ludność białoruską wyznania prawosławnego. Każdy z furmanów narodowości białoruskiej i wyznania prawosławnego, który został zamordowany w 1946 roku na Białostocczyźnie przez oddział „Burego”, decyzją soboru biskupów naszej Cerkwi został dołączony z nazwiska do grona męczenników Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej. Zwierzchnik Cerkwi w Polsce metropolita warszawski Sawa w nadesłanym liście napisał, że uroczystości w Zaleszanach to „historyczny” dzień dla Cerkwi, dzień, w którym czczone są osoby: dorośli, młodzież i dzieci, którzy „oddali swe życie tylko dlatego, że byli prawosławi”. [...] „W historii naszej cerkwi i dziejach tej ziemi spotykamy wielu biblijnych Abrahamów, zmieniają się jednak imiona, nie zmienia się natomiast scenariusz. Co niekiedy, karmieni fanatyzmem, będąc kierowani i posłuszni wymyślonym poglądom nacjonalizmu i szowinizmu mordują swoich pobratymców. To się dzieje również w tej maleńkiej wsi Zaleszany. Dlaczego? Bo mieli inne poglądy, inaczej się modlili, mówili innym językiem. Pamiętajmy, że prawda jest jednoznaczna i prosta. Doszło do działań bratobójczych, gdyż zabrakło chrześcijańskiej miłości” - napisał metropolita Sawa. Odnosząc się do historii metropolita podkreślił, że w Zaleszanach „prawosławni święci męczennicy” zostali złożeni w ofierze „za wierność Bogu, prawosławiu i ziemi swoich przodków”.

która przeszła drogę męczeńską, z tą różnicą, że ona żyje po dzień dzisiejszy. To, co napisała w swoim liście, tego nie można było czytać spokojnie. Napisała do mnie, pytając retorycznie: ‘Władyno, często ludzi niegodnych kanonizują, a nasi ojcowie i matki byli prawdziwymi męczennikami, dlaczego my ich nie kanonizujemy?’. Opisywała, jak już po śmierci matki, będąc kilkuletnią dziewczynką, była wywożona z Chełmszczyzny w ramach akcji „Wisła”, wraz z bratem starszym o kilka lat. Wieziono ich pociągiem bydlęcym na zachód i ojciec ich zachorował, po czym zmarł, a jego ciało wyrzucono z pociągu na pobocze. Dzieci zostały same. Oto, jakie tragedie były. Czyż można było pominąć to milczeniem i nie doprowadzić do kanonizacji naszych przodków, którzy ginęli w obronie swojej wiary? Było to więc wydarzenie historyczne i największe osiągnięcie naszej Cerkwi”³⁶⁵.

6.2. Kult ikon w diecezji białostocko-gdańskiej

Ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej przyczynił się do rozwoju i intensyfikacji kultu cudownych ikon Matki Bożej na terenie swojej eparchii. Zgodnie z tradycją, Ikona Matki Bożej Supraskiej została ofiarowana klasztorowi w Supraślu przez metropolitę Józefa Sołtana w 1503 roku. Ikona jest kopią cudownej Ikony Matki Bożej Smoleńskiej. Jest na niej przedstawiona Matka Boża z Dzieciątkiem na lewej ręce. Ponad głową Matki Bożej przedstawiony jest wizerunek Boga Ojca w obłokach z chórami anielskimi po obu stronach. Cudowna ikona przebywała w monasterze do 1915 roku, kiedy została wywieziona do Słucka³⁶⁶.

Za sprawą abp. Sawy doszło do odrodzenia kultu ikony Matki Bożej Augustowskiej. Historia objawienia się tej ikony jest związana z bitwą, która miała miejsce pod Augustowem na północnej Białostocczyźnie na początku września 1914 roku. 14 września objawiła się Matka Boża żołnierzom pułku kirasirskiego. Wydarzenie to zostało opisane już po kilku dniach w rosyjskiej prasie (w gazetach: „Birżewyje Wiedomosti” oraz „Kołokoł”). Ikony „Augustowskiego Objawienia stały się bardzo popularne. Ich kopie zaczęły pojawiać się w prawosławnych cerkwiach, w Rosji, na

³⁶⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 122-123.

³⁶⁶ Ks. G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Ryboły 2001, s. 310-333.

Ukrainie i Białorusi. Obecnie ikona znajduje się w monasterze kremienskowozniesińskim w Rosji³⁶⁷.

Ponownie wśród wiernych popularny stał się kult ikony Matki Bożej Krasnostockiej. Według przekazów pochodzi ona z połowy XVI wieku. Była własnością książęcego rodu Urusowych. Eufrozyna Tyszkiewicz, wywodząca się ze rodu Sołłohubów, zamówiła w Grodnie kopię ikony u malarza Jana Szrettera. Sporządził on kilka kopii ikony, z których Eufrozyna wybrała jedną, napisaną na płótnie, w 1645 roku. W ten sposób w Różanymstoku znalazły się dwie ikony: oryginalna i kopia. Obie okazały się cudownymi. Wierni jednakowo czcili obydwie ikony. Oryginalną ikonę umieszczono na ołtarzu i podczas wielkich świąt wynoszono na środek świątyni. Kopia ikony znajdowała się za lewym klirosem na kolumnie³⁶⁸. Nowej dynamiki nabrali kult Matki Bożej Białostockiej. Białostocka Ikona Matki Bożej znajduje się w katedrze pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Białymstoku. Początkowo ikona była w drewnianej cerkwi, a następnie w zbudowanej w latach 1843-1846 św. Mikołaja Cudotwórcy. Ikona była główną świętością miasta. W 1915 roku ikonę wywieziono w głąb Rosji. Po wojnie nie powróciła na swoje miejsce³⁶⁹.

Wierni masowo zaczęli uczestniczyć w nabożeństwach poświęconych kultowi Matki Bożej Wasilkowskiej. Wasilkowska Ikona Matki Bożej swą historią sięga połowy XV w. Drewniana cerkiewka została zbudowana w Świętej Wodzie w 1719 roku. Wzniósł ją pochodzący z Supraśla człowiek o imieniu Bazyli. W 1876 roku na miejscu drewnianej wzniesiono murowaną świątynię, która w 1921 roku została przejęta przez katolików. Od 1866 roku w wasilkowskiej cerkwi pw. św. św. Piotra i Pawła znajduje się ofiarowana przez nieznaną osobę kopia cudownej ikony ze Świętej Wody³⁷⁰.

Ponownie w świadomości religijnej wiernych wyznania prawosławnego odrodził się kult ikony Matki Bożej Jaczniańskiej. Ikona powstała w XVII wieku. Uznawana była za cudowną, a źródła pisane odnotowały dokonane przed nią cudowne uzdrowienia. Ikona była napisana w typowo ruskim stylu, na grubej desce i oprawiona w średniowieczną złoconą, drewnianą ramę. Znajdowała się w kioście na lewym klirosie cerkwi. W 1985 roku jaczniańska cerkiew pw. św. proroka Eliasza spłonęła. Pożar

³⁶⁷ Tamże, s. 307-308.

³⁶⁸ Tamże, s. 242-273.

³⁶⁹ Ks. G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, s. 123-129.

³⁷⁰ Tamże, 127-139.

strawił też XVII-wieczną ikonę Matki Bożej z Dzieciątkiem, która w najbliższym czasie miała zostać poddana konserwacji. Na miejscu spalonej, drewnianej postanowiono wznieść cerkiew murowaną z ufundowała wierną kopię Jaczniańskiej ikony Matki Bożej³⁷¹.

Odrodziło się też pielgrzymowanie do zapomnianych ośrodków pątnicznych, takich jak Piatienka koło Folwark Wielkich³⁷², Święta Woda koło Wasilkowa³⁷³ i Zwierek³⁷⁴.

6.3. Edukacja duchowieństwa i aktywność naukowa

Władysław Sawa zwracał uwagę na wykształcenie duchowieństwa. „Byłem, jestem i będę do końca moich dni uczulać naszych duchownych, aby posiadali jakiś cenzus naukowy, jakiś stopień, tytuł. Przecież zanim do tego czy innego duchownego ktoś dotrze, to często patrzy, jakie on ma wykształcenie. Podjąłem decyzję, że nikogo nie mianuję proboszczem, jeśli nie ma przynajmniej tytułu magistra. Jest w mojej diecezji jeszcze jeden duchowny, który wciąż nie jest proboszczem, a p.o. proboszcza i to właśnie, dlatego że nie ma jeszcze wyższego wykształcenia, tytułu magistra. Jest to więc bardzo ważne, zwłaszcza w sytuacji, w jakiej się znajdujemy”³⁷⁵. Wykształcenie duchownych w zdaniem władcyki Sawy doprowadziło do odrodzenia życia duchowego w parafiach: „Odnova życia cerkiewnego, poczynając od cerkiewnej duchowości, poprzez wykształcenie duchowieństwa, do zgodnego życia w parafiach. [...] Należało tym się zająć. Obecnie – Bogu dzięki – ich nie mamy. To było bardzo ważne. Dlatego też dużo jeździłem po parafiach z wizytacjami, nauczałem, by szanować duchowieństwo”³⁷⁶.

³⁷¹ Tamże, s. 229-232.

³⁷² A. Mironowicz, *Grabarka*, „Więź”, nr 5 (295), 1983, s. 153-156; tenże, *Piatienka*, „Białostoczczyzna”, nr 2 (6), 1987, s. 19-25; tenże, *Cuda zapomniane*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (110), 1994, s. 8-9; *Kościół prawosławny w Polsce, dawniej i dziś.*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 133-136; tenże, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, Białystok 1997, s. 1-190; tenże, *Piatienka - prawosławny ośrodek kultowy*, Białystok 2019.

³⁷³ G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony Prawosławne sanktuaria na Białostoczczyźnie*, s. 99-107.

³⁷⁴ Tamże, s. 108-120.

³⁷⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 104.

³⁷⁶ Tamże, s. 120.

6.3.1. Katedra Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku

Zarządzając diecezją białostocko-gdańską arcybiskup Sawa aktywnie uczestniczył w życiu naukowym. Już 16 maja 1978 roku władyka Sawa obronił rozprawę habilitacyjną w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej pt. *Pojęcie małżeństwa w teologii prawosławnej* i otrzymał stopień doktora habilitowanego z prawosławnej teologii dogmatycznej. „W owym czasie Cerkiew miała duże problemy kanoniczne związane z małżeństwem. Chodziło o warunki udzielania ślubu, kiedy można go udzielać, a kiedy nie itd. Nawet wśród hierarchów była różnica zdań. Chciałem zbadać, jak ta kwestia rzeczywiście wygląda. Dlatego też podjąłem się gruntownego opracowania tego zagadnienia. Pierwsza część rozprawy była dogmatyczna, a druga kanoniczna. Z jednej strony chciałem więc pokazać, jaka jest istota małżeństwa w Prawosławiu, a z drugiej sprecyzować, w jakie dni można udzielać tego sakramentu, a w jakie nie i dlaczego”³⁷⁷. Rozprawa habilitacyjna, wydana w 1994 roku drukiem jako książka pt. *Prawosławne pojmowanie małżeństwa*, stanowi w Kościele prawosławnym w Polsce istotne źródło wiedzy na temat tego sakramentu.

W latach 1984-1990 hierarcha pełnił funkcję przez trzy kadencje prorektora Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, równocześnie będąc od 1 października 1979 roku, kierownikiem Katedry Teologii Dogmatycznej i Moralnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Biskup Sawa był od dawna związany z tą jednostką dydaktyczno-naukową uczelni. „W lutym 1976 roku zmarł ks. Jerzy Klinger. Nie było, komu prowadzić dogmatyki. Poproszono mnie. Ja już wcześniej uczyłem historii Soborów Powszechnych w akademii. Zgodziłem się. Akademia zatrudniła mnie jako adiunkta w Katedrze Teologii Dogmatycznej. Zacząłem tam prowadzić dogmatykę. Do ciągłości pracy na tej uczelni zaliczono mi również nauczanie w seminarium. W ten sposób w 2012 roku minęło 50 lat od dnia, kiedy zacząłem pracować jako nauczyciel”³⁷⁸. W tym okresie władyka Sawa był jedynym prawosławnym docentem w akademii. Dopiero później dołączyli arcybiskup Jeremiasz (Anchimiuk) i ks. doc. Marian Bendza. Bp Sawa nawiązując do tego okresu przypominał „Przez pewien czas byłem jedynym samodzielnym prawosławnym pracownikiem naukowym w akademii, dlatego też wszyscy pisali u mnie prace

³⁷⁷ Tamże, s. 54.

³⁷⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 48.

magisterskie. Byłem promotorem chyba ze trzystu”³⁷⁹. Ponadto, był on również dyrektorem kancelarii metropolitalnej. Wiele publikował w prasie cerkiewnej i w „Roczniku Teologicznym” ChAT. „ Jak miałem chwilę wolnego czasu, to szedłem do biblioteki, szperałem, interesowałem się wieloma kwestiami. Chciałem nastawić się na pracę *stricte* naukową, a wyszło tak, że musiałem pracować naukowo, być duszpasterzem i zajmować się administrowaniem”³⁸⁰. Władysław Sawa nie zaniechał swojej działalności naukowej i publikacji, kiedy został biskupem a później ordynariuszem diecezji białostocko-gdańskiej.

W 1988 roku otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego nauk teologicznych za całokształt dorobku naukowego, zaś dwa lata później 17 listopada 1990 roku za działalność naukową Prezydent RP nadał arcybiskupowi tytuł profesora zwyczajnego nauk teologicznych³⁸¹. Władysław Sawa był pierwszym po wojnie prawosławnym biskupem posiadającym ten tytuł. „Jeden z katolickich księży, nazwiskiem Kowalski, napisał książkę o wschodnim chrześcijaństwie. Przy naszej Cerkwi napisał, że księża prawosławni w Polsce są najlepiej wykształceni spośród wszystkich duchownych lokalnych Cerkwi prawosławnych. To może nie do końca jest prawdą, ale skoro piszą to katolicy, coś to znaczy”³⁸².

W 1999 roku abp Sawa zainicjował utworzenie Katedry Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku i sam został jej pierwszym kierownikiem. Władysław do tego wydarzenia wielokrotnie nawiązywał: „Uważałem, że Białystok na to zasługuje. To podniosło rangę i znaczenie zarówno uniwersytetu, jak i samego Białegostoku. To był i jest jedyny uniwersytet w Polsce, który ma Katedrę Teologii Prawosławnej”. Hierarcha sam opisał jak doszło do powołania tej unikalnej jednostki uniwersyteckiej: „I tym razem pomógł Duch Święty. [...] Był bardzo życzliwy tej inicjatywie rektor prof. Adam Jamróz. Pracowaliśmy z nim, aż wypracowaliśmy *consensus*. Nasza katedra zainaugurowała działalność kilka miesięcy przed Katedrą Teologii Katolickiej tego uniwersytetu. Od początku chciałem, aby stanowiły one jeden Wydział Teologiczny, który byłby nastawiony na Wschód. Ale jest jak jest, nie było najwyraźniej dalej sprzyjającego temu klimatu”³⁸³. Katedra wznowiła wydawanie czasopisma „Elpis”, które w latach międzywojennych przez kilkanaście lat było wydawane przez Studium

³⁷⁹ Tamże, s. 55.

³⁸⁰ Tamże, s. 37.

³⁸¹ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 15.

³⁸² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 103-104.

³⁸³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 104.

Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. „Tak, to był mój pomysł. Chodziło o to, żeby reaktywować to czasopismo i żeby wydawane ono było nie przez kogoś innego, a przez środowisko prawosławne”³⁸⁴. „Elpis” to periodyk naukowy recenzowany o zasięgu międzynarodowym i o charakterze interdyscyplinarnym, w którym są przedstawiane artykuły dotyczące historii, teologii i kultury prawosławia. Ma ono na celu ukazanie współczesnej teologii prawosławnej oraz promowanie wkładu historyków, teologów, historyków i filologów w ich badania nad prawosławiem. „Elpis” stanowi kontynuację „Studiów z Teologii Prawosławnej”, które były wydawane w Warszawie, w latach 1926-1939, pod tym samym tytułem. „Elpis” jest rocznikiem wydawanym przez Katedrę Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku od 1999 roku. „Ogólnie oceniam je bardzo pozytywnie, chociaż jedne roczniki stoją na wyższym poziomie, a inne na niższym. Ale to już uzależnione jest od nas samych, jakie materiały do niego przygotowujemy. Nie mamy zbyt dużego potencjału, jeśli chodzi o osobowe zaplecze naukowe, a pracy do wykonania jest bardzo dużo. Duchowni zajmujący się pracą naukową często są obciążeni jednocześnie i duszpasterstwem, i nauczaniem, i szpitalnictwem, i więziennictwem, itd. W naszej sytuacji trzeba umieć łączyć jakby kilka „etatów”. Jesteśmy zbyt ubodzy, aby jedna osoba mogła zajmować się tylko jedną specjalizacją”³⁸⁵.

Funkcję kierownika Katedry Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku abp Sawa pełnił do 2012 roku. W toku całej pracy naukowej opublikował ponad 100 tekstów teologicznych i artykułów oraz zbiór 63 swoich kazań w języku rosyjskim, pt. *Słowa i propowiedi*³⁸⁶. Spośród ponad stu opublikowanych artykułów teologicznych, siedemnaście z nich ukazało się na łamach „Rocznika Teologicznego”. Część artykułów metropolity ukazała się w 2003 roku w zbiorze pt. *Chrystus – najwierniejszy przyjaciel człowieka*. W 1994 roku została wydana jego książka pt. *Prawosławne pojmowanie małżeństwa*.

Za osiągnięcia naukowe arcybiskup Sawa otrzymał kilka przyznawanych mu doktoratów honoris causa, przez Moskiewską, Mińską i Kijowską Akademię Teologiczną, Uniwersytet w Białymstoku, Prawosławne Seminarium Teologiczne św. Włodzimierza w Nowym Jorku oraz Uniwersytet w Tesalonikach. Hierarcha traktował je nie jako wyraz osobistych osiągnięć, ale całego Kościoła. „Doktoratów nie

³⁸⁴ Tamże, s. 104.

³⁸⁵ Tamże, s. 105.

³⁸⁶ A. Matreńczyk, *Jubileusz metropolity Sawy*, „Przegląd Prawosławny”, grudzień 2004, s. 13.

otrzymałem ja, a Cerkiew. Jeśli przedstawiciel małej Cerkwi, jaką jest nasza, uczynił cokolwiek dobrego i zostało to zauważone oraz uznane, to znaczy, że ta Cerkiew się liczy”³⁸⁷. Dla hierarchy najważniejszym wydarzeniem było jednak uroczyste wręczenie dyplomu Doktora Honoris Causa 8 czerwca 2001 roku w Uniwersytecie w Białymstoku.

Obecnie Katedra Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku pracownicy katedry realizują zajęcia dydaktyczne na studiach licencjackich oraz magisterskich. Pracownicy Katedry prowadzą szeroką działalność naukową. Ostatni projekt to „Słownik polskiej terminologii prawosławnej”, z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Grant był realizowany wspólnie przez pracowników Katedry Teologii Prawosławnej oraz Wydziału Filologicznego UwB.

Oprócz publikacji naukowych, Katedra może poszczycić się też organizacją wielu konferencji naukowych oraz działaniami popularyzatorskimi. Należy do nich cykl otwartych wykładów w ramach Wszechnicy Kultury Prawosławnej, a także Wielkopostnej Wszechnicy. Katedra Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku jest współorganizatorem Olimpiady Prawosławnej Wiedzy Religijnej. Katedra prowadziła studia podyplomowe „Teologia prawosławna i ikonografia” i „Zarządzanie parafią i instytucjami kościelnymi”. Katedra Teologii Prawosławnej powstała jako międzywydziałowa jednostka naukowo-badawcza i swoją aktywność realizuje poprzez badania statutowe i własne jej pracowników. Aktualnie, siedziba Katedry Teologii Prawosławnej znajduje się przy ulicy Ludwika Zamenhofa 15, w pomieszczeniach dzielonych z Uniwersytetem Trzeciego Wieku. Wcześniej znajdowała się w budynku Centrum Kultury Prawosławnej na ulicy św. Mikołaja 5 (do 2013 roku), a następnie w Budynku Rektoratu na ulicy Marii Skłodowskiej-Curie 14³⁸⁸.

6.3.2. Diecezjalny Wydział Katechetyczny

We wrześniu 1990 roku do szkół powróciło nauczanie religii. Dla biskupa Sawy było to ogromne wyzwanie, szczególnie w zakresie przygotowania kadr. „Do tego czasu nauczaliśmy religii w parafiach. Skoro otwarto przed nami szkoły, to weszliśmy do nich. Robiliśmy to z bojażnią, bo nie mieliśmy odpowiednio przygotowanej kadry.

³⁸⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 138.

³⁸⁸ www.uwb.edu.pl

Decyzja w tej sprawie zapadła na początku sierpnia, a już we wrześniu zorganizowałem w Białymstoku kursy przygotowawcze pedagogiczno-katechetyczne. Trwały one dwa lata, a ukończyło je 150 osób. Później katecheci stosowne wykształcenie zdobywali w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. W ten sposób kształciliśmy kadry. Miałem pewne obawy, czy ze względu na różnorodność wyznaniową dzieci i młodzieży w szkołach może dojść do niesnasek, ale pozytywnie się rozczarowałem. Poza małymi incydentami był spokój. W pierwszych latach jako biskup odwiedziłem chyba wszystkie szkoły w Białymstoku i na prowincji, gdzie nauczana była religia prawosławna. Byłem na spotkaniach z nauczycielami, ze wszystkimi uczniami. Obserwowałem, jak katecheci prowadzą zajęcia. Były takie interesujące sytuacje, że katecheci wymieniali się, gdy na lekcjach religii prawosławnej była mowa o katolicyzmie, to przychodził katecheta katolicki i o tym opowiadał, a gdy były lekcje religii katolickiej poświęcone Prawosławiu, wówczas prowadził je nasz katecheta. To było zjawisko bardzo pozytywne³⁸⁹.

Według ustaleń Kazimierza Urbana w roku szkolnym 1968/1969 funkcjonowało 159 punktów katechetycznych i ich filii, do których na zajęcia religii uczęszczało 10 146 dzieci i młodzieży na 11 245 zarejestrowanych. Najwięcej młodzieży uczęszczało z terenu województwa białostockiego i Warszawy³⁹⁰. Ponowny powrót religii do szkół nastąpił na podstawie rozporządzenia ministra edukacji narodowej z 24 sierpnia 1990 roku, ale dopiero ustawa „O stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” zagwarantowała pełne prawa organizacji katechezy i szkolnictwa³⁹¹. W rezultacie od 1990 roku ponownie wprowadzono nauczanie religii prawosławnej w szkołach podstawowych i średnich. W celu lepszego przygotowania katechetów abp Sawa w 1990 roku powołał Katechetyczne Studium Pedagogiczne, a Chrześcijańska Akademia Teologiczna – Ekumeniczny Instytut Pedagogiczno-Katechetyczny (1991 r.). Obie placówki przygotowywały nauczycieli religii prawosławnej. Doskonaleniu nauczycieli religii pomagają ośrodki metodyczne i Diecezjalne Wydziały Katechetyczne³⁹². Kursy katechetyczne, przygotowujące młodych katechetów, zorganizowano w Białymstoku i innych diecezjach. Diecezjalny

³⁸⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 102.

³⁹⁰ Por. K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 289-293.

³⁹¹ J. Matwiejuk, *Postawy prawne nauczania religii prawosławnej w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 214-236.

³⁹² J. Zieniuk, *Kształcenie, doszktałanie i doskonalenie nauczycieli religii prawosławnej w latach 1990-2000*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 201-213.

Wydział Katechetyczny w Białymstoku Diecezji Białostocko-Gdańskiej powstał w 1991 roku. Wydział katechetyczny znajdował się w budynku Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku, przy ulicy św. Mikołaja 5³⁹³.

Po wprowadzeniu nauczania religii do szkół, Kościół prawosławny musiał rozwiązać bardzo ważny problem, a mianowicie przygotować w bardzo krótkim czasie nauczycieli religii. Osoby uczące religii w punktach katechetycznych nie dysponowały przygotowaniem pedagogicznym. Nauczyciele religii prawosławnej, rozpoczynający w roku szkolnym 1990/91 pracę, zostali objęci Kartą Nauczyciela, a w związku z tym ich kwalifikacje należało dostosować do ogólnych wymagań obowiązujących w szkole. Ze względu na to, że największe zapotrzebowanie na nauczycieli religii prawosławnej w szkołach było w województwie Białostockim, trzeba było zorganizować kształcenie i doskonalenie zatrudnionych nauczycieli. Pewna grupa nauczycieli miała przygotowanie teologiczne (absolwenci Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej i Prawosławnego Seminarium Duchownego), a nie posiadała przygotowania pedagogicznego i odwrotnie, nauczyciele z przygotowaniem pedagogicznym nie dysponowali wystarczającym przygotowaniem teologicznym. Aby sprostać zadaniom, jakie powstały w związku z wprowadzeniem nauczania religii do szkół, czyli potrzebie przygotowania kadry nauczycielskiej pod względem merytorycznymi i pedagogicznym – abp Sawa dekretem z dnia 1 września 1990 roku w sprawie utworzenia Katechetycznego Studium Pedagogicznego³⁹⁴ oznajmił: „Tworzy się Katechetyczne Studium Pedagogiczne Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Jego celem jest przygotowanie katechetów do nauczania religii. Nauka w studium trwa 1 rok i jest prowadzona systemem studiów wieczorowych, zaocznych lub eksternistycznych. W Studium mogą się uczyć osoby posiadające wykształcenie średnie lub wyższe. Absolwenci Studium otrzymują dyplom stwierdzający uzyskanie kwalifikacji do nauczania religii w szkołach, placówkach oświatowo-wychowawczych i pozaszkolnych punktach katechetycznych”. Na dyrektora studium, dekretem abpa Sawy, z dniem 1 września 1991 roku powołany został dr Jan Zieniuk³⁹⁵. Program studium przygotowany przez dyrektora, a zatwierdzony przez ordynariusza diecezji zawierał 13 przedmiotów, w tym

³⁹³ Por. www.orthodox.bialystok.pl › instytucje-diecezjalne

³⁹⁴ Dekret Prawosławnego Arcybiskupa Białostockiego i Gdańskiego nr 1421/90 z dnia 1 września 1990 r. w sprawie utworzenia Katechetycznego Studium Pedagogicznego.

³⁹⁵ Dekret Prawosławnego Arcybiskupa Białostockiego i Gdańskiego nr 150/91 z dnia 27 sierpnia 1991 r. w sprawie powołania Ośrodka Doradztwa i Doskonalenia Nauczycieli Religii Prawosławnej przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej w Białymstoku. Dekret Prawosławnego Arcybiskupa Białostockiego i Gdańskiego nr 151/91 z dnia 27 sierpnia 1991 r.

sześć teologicznych i siedem pedagogiczno-psychologicznych. Ogólna liczba zajęć wyniosła 310 godzin. Zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu. Wszyscy wykładowcy, z dyrektorem włącznie, zajęcia i inne zadania prowadzili społecznie. W ciągu czterech lat studium ukończyło 137 osób, które w okresie późniejszym uzupełniły swoje kwalifikacje na studiach wyższych bądź uczestnicząc w innych formach doszkalających prowadzonych przez wyższe uczelnie. Na przemiany i potrzeby edukacyjne w naszym kraju Chrześcijańska Akademia Teologiczna zareagowała natychmiast. W roku akademickim 1991/92 powołała Ekumeniczny Instytut Pedagogiczno-Katechetyczny, który przygotowywał nauczycieli religii, w tym również prawosławnej. W czerwcu 1995 roku pierwsi absolwenci tegoż Instytutu uzyskali dyplom magistra teologii w zakresie pedagogiki religijnej. Instytut bardzo dobrze przygotowywał swoich absolwentów do pracy w szkole, czego potwierdzeniem była ich praktyka i zaangażowanie w życie religijne środowiska i parafii. W 1999 roku instytut zakończył swoją działalność. Systemem stacjonarnym i zaocznym w ramach kształcenia i doskonalenia studia w instytucie ukończyło 106 osób, w tym 48 zaocznie. Był to dobry sposób kształcenia nauczycieli religii. Instytut stworzył możliwości nabycia niezbędnej do pracy w szkole wiedzy z zakresu teologii, pedagogiki, psychologii, dydaktyki i metodyki nauczania religii. Chrześcijańska Akademia Teologiczna była jedyną uczelnią, która kształciła i doszkalcała nauczycieli religii prawosławnej ze szczególnym zwróceniem uwagi na przygotowanie ich do pracy w szkole.

Ze względu na to, że absolwenci Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej i Prawosławnego Seminarium Duchownego nie otrzymywali przygotowania pedagogicznego, zaszła potrzeba zorganizowania zajęć pozwalających na uzupełnienie ich kwalifikacji. W związku z tym Chrześcijańska Akademia Teologiczna w październiku 1992 roku uruchomiła Podyplomowe Studium Pedagogiczne dla swoich absolwentów i Studium Pedagogiczne dla absolwentów seminarium. Razem, w okresie czterech lat, kwalifikacje pedagogiczne do nauczania religii uzyskały 273 osoby. Uwzględniając miejsce zamieszkania słuchaczy w różnych częściach kraju, zajęcia odbywały się w Warszawie, Cieplicach, Supraślu i Mikołajkach. Zdobyte kwalifikacje przyczyniły się do podniesienia poziomu organizacji zajęć i pozwoliły katechetom efektywniej i aktywniej uczestniczyć w rozwiązywaniu problemów dydaktycznych, wychowawczych i opiekuńczych w szkole i środowisku. Po uzyskaniu przez Prawosławne Seminarium Duchowne uprawnień licencjackich, w 1998 roku metropolita Warszawski i całej Polski Sawa w roku akademickim 1998/1999

wprowadził do programu studiów blok przedmiotów pedagogicznych, zapewniając przy tym odpowiedni skład kadry naukowej³⁹⁶. Uczelnia z uzyskanymi uprawnieniami zapewniła realizację nowych zadań. Obecnie doksztalcanie nauczycieli religii prawosławnej organizują dwie uczelnie – Chrześcijańska Akademia Teologiczna w ramach studiów magisterskich i Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie w zakresie studiów licencjackich. Dzięki temu zostały stworzone warunki uzyskania studiów wyższych magisterskich i licencjackich dla osób już pracujących w zawodzie nauczycielskim oraz możliwości dla osób zainteresowanych teologią prawosławną, pracujących w innych zawodach. O poziomie pracy szkoły i wartości jej efektów decyduje nauczyciel, jego przygotowanie rzeczowe i pedagogiczne, poziom moralny, sytuacja materialna, warunki pracy i samoedukacja oraz prestiż społeczny. Dynamiczny rozwój nauki i przemiany społeczne powodują wzrost wymagań stawianych nauczycielom. Współczesny nauczyciel musi posiadać wysokie kwalifikacje zawodowe, umiejętności organizowania działalności poznawczej ucznia i rozbudzania u niego potrzeb i aspiracji intelektualnych. Tak rozumiane kwalifikacje niemożliwe są do osiągnięcia tylko jako efekt uczelni wyższej w okresie przygotowania do zawodu. Problem zdobywania kwalifikacji coraz wyraźniej przesuwają się na okres pracy zawodowej³⁹⁷. Kształcenie przygotowujące do podjęcia pracy zawodowej winno jednocześnie przygotowywać do szeroko rozumianego samokształcenia, zarówno w sensie instrumentalnych dyspozycji warunkujących samą edukację, jak i motywów potrzeby rozwoju intelektualnego. Wśród społeczeństwa panuje zgodne przekonanie, że ogólny poziom umysłowy i poziom wiedzy zawodowej nauczyciela decydują o unowocześnieniu i przemianach w organizacji kształcenia i wychowania³⁹⁸. Nauczyciel powinien dysponować wiedzą pozwalającą dobrze rozpoznawać swoje cechy, swój warsztat pracy, swoje mocne i słabe strony oraz ustawicznie pracować nad powiększeniem potencjału swych możliwości. Wtedy będzie mógł rozwijać się, doskonalić i szukać nowych lepszych rozwiązań³⁹⁹. Temu może służyć monitoring nauczycieli w szkole – stworzone procedury i narzędzia służące do samoobserwacji i samokorekty, diagnoz i ocen⁴⁰⁰. W celu stworzenia nauczycielom religii prawosławnej

³⁹⁶ Dekret Prawosławnego Metropolity Warszawskiego i całej Polski nr 408/98 z dnia 8 lipca 1998 r. w sprawie wykładowców w Prawosławnym Seminarium Duchownym w Warszawie.

³⁹⁷ Karta Nauczyciela, ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. (Dz. U. nr 56, poz. 353), z 1998 r. (nr 106, poz. 668 i nr 162, poz. 1118) oraz z 2000 r. (nr 12, poz. 136). Rozdział 3a, Awans zawodowy nauczyciela.

³⁹⁸ B. Gołębiowski, *Dialog pokoleń*, Warszawa 1980, s. 487.

³⁹⁹ M. Taraszkiewicz, *Jak uczyć lepiej: czyli refleksyjny praktyk w działaniu*, Warszawa 1996, s. 19.

⁴⁰⁰ S. Wlazło, *Mierzenie jakości pracy szkoły*, cz. I, Wrocław 1998, s. 44.

warunków umożliwiających skorzystanie z wiedzy i doświadczeń innych, udziału w różnego rodzaju spotkaniach mających na celu wymianę doświadczeń, a także dostęp do fachowej literatury dr Jan Zieniuk, dyrektor Zespołu Placówek Doskonalenia Nauczycieli w Białymstoku, po uzgodnieniu z abp. Sawą, wystąpił do kuratora oświaty z wnioskiem o powołanie doradców metodycznych do spraw religii prawosławnej. Na to stanowisko w województwie podlaskim w lutym 1995 roku powołano mgr Halinę Borowik i mgr Barbarę Uścińowicz, które funkcje te pełnią do dnia dzisiejszego.

Systematycznie wdrażany polski system reformowanej edukacji określa zadania w zakresie stymulowania procesów zmiany, animowania procesów innowacyjnych, projektowania, wdrażania oraz upowszechniania zmian edukacyjnych. Są to zadania dla nauczycieli, a głównie dla doradców, którzy je systematycznie realizują i wzbogacają nie tylko w województwie podlaskim, ale i w innych regionach kraju. W celu rozszerzenia i skoordynowania doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej w naszej Cerkwi w Polsce, Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego na swoim posiedzeniu w dniu 9 grudnia 1998 roku powołał koordynatora do spraw doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej, powierzając to stanowisko drowi Janowi Zieniukowi⁴⁰¹. Dzięki inspiracji i zaangażowaniu ordynariuszy diecezji prawosławnych w Polsce, poza systematycznym i zorganizowanym doskonaleniem nauczycieli religii prawosławnej w województwie podlaskim, kursy zostały przeprowadzone również w Malczycach, Cieplicach, Wałczu Jabłecznej i Sanoku.

Poza doradcami metodycznymi duży wkład w angażowanie nauczycieli religii prawosławnej do udziału w różnych formach podnoszenia kwalifikacji i doskonalenia oraz przygotowania pomocniczych opracowań metodycznych wnoszą wizytatorzy diecezjalni. W celu opracowania nowych programów nauczania religii prawosławnej z uwzględnieniem zreformowanego systemu oświaty Święty Sobór Biskupów PAKP powołał 10-osobową komisję pod przewodnictwem ks. dr. Jerzego Tofiluka, rektora Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie⁴⁰². Opracowane nowe programy nauczania religii prawosławnej w szkole podstawowej i gimnazjum⁴⁰³

⁴⁰¹ Uchwała nr 288 poz. 20 Św. Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z dnia 9 grudnia 1998 r.

⁴⁰² Uchwała nr 285, poz. 9 Św. Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z dnia 12 maja 1998 r.

⁴⁰³ Uchwała nr 289 Św. Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z dnia 30 marca 1999 r. w sprawie zatwierdzenia do użytku szkolnego programów nauczania religii prawosławnej w szkole podstawowej i gimnazjum.

posłużyły do rozpoczęcia nauki religii w zreformowanej sześciolletniej szkole podstawowej i gimnazjum. Nowe treści nauczania dostosowano do psychofizycznego rozwoju dziecka. Były one również pomocne do przygotowania programów doskonalenia nauczycieli z uwzględnieniem nowych treści kształcenia, opracowania podręczników, zeszytów ćwiczeń i różnego rodzaju materiałów pomocniczych oraz opracowań metodycznych. Dzięki temu, od początku reformy oświaty, z nauczaniem religii prawosławnej weszliśmy do szkół programowo i organizacyjnie przygotowani.

Systematyczne doskonalenie i rozszerzanie współpracy doradców metodycznych z wizytatorami diecezjalnymi pozwoliło usprawnić organizację doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej z uwzględnieniem ich potrzeb i opracować następujące propozycje do wykorzystania⁴⁰⁴:

- wytyczne do sprawowania nadzoru pedagogicznego w zakresie nauczania religii prawosławnej w szkołach, placówkach oświatowych i punktach katechetycznych;
- zakres zadań doradców metodycznych do spraw nauczania religii prawosławnej.

Wymienione dokumenty, przygotowane przez koordynatora do spraw doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej, zostały zaakceptowane przez wizytatorów i doradców oraz przyjęte do realizacji. Z inicjatywy koordynatora, bp Jakub w dniu 11 października 1999 roku jako pierwszy w kraju powołał do działalności Wydział Katechetyczny przy Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w celu koordynacji nadzoru pedagogicznego i doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej w diecezji⁴⁰⁵.

W wyniku dobrze zorganizowanego i systematycznie kontynuowanego systemu doskonalenia nauczycieli religii prawosławnej 6 nauczycieli uzyskało pierwszy stopień specjalizacji zawodowej. Obecnie nauczyciele religii prawosławnej, podobnie jak pedagodzy innych specjalności, zdobywają stopnie awansu zawodowego. Pierwszą osobą, która otrzymała tytuł nauczyciela dyplomowanego z religii prawosławnej jest mgr Halina Borowik. W roku szkolnym 1998/1999 koordynator i doradcy metodyczni do spraw doskonalenia i doradztwa nauczycieli religii prawosławnej na terenie diecezji białostocko-gdańskiej i warszawsko-bielskiej przeprowadzili badania dotyczące udziału nauczycieli w różnych formach doskonalenia. Na ponad 200 nauczycieli ankietę poprawnie wypełniło i odesłało 136 osób.

⁴⁰⁴ Kancelaria Prawosławnego Metropolity Warszawskiego i całej Polski pismem nr 531/99 z dnia 14 sierpnia 1999 r. przesłała do kancelarii arcybiskupów i biskupów PAKP, dziekanów Archidiecezji Warszawsko -Bielskiej, klasztorów PAKP i Seminarium Duchownemu z prośbą o zapoznanie ks. proboszczów i katechetów.

⁴⁰⁵ Dekret nr 16 i /99 Prawosławnego Biskupa Białostockiego i Gdańskiego z dnia 11 października 1999 r.

6.3.3. Kursy dla duchownych i matuszek

Biskup Sawa zainicjował coroczne zjazdy duchowieństwa diecezji białostocko-gdańskiej, małżonek służących w niej kapłanów, psalmistów i dyrygentów chórów cerkiewnych oraz spotkania mnichów i mniszek Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Zdaniem abp. Sawy aktywizacja pracy potrzebna była nie tylko wśród świeckich w Cerkwi: „Oczywiście. Duchowni powinni być jeszcze bardziej aktywni niż osoby świeckie. Zawsze uczę ich, że w każdej chwili powinni być gotowi ‘do boju’. Odnośnie do matuszek, to uważałem, że obecne pokolenie jest słabo przygotowane do pojmowania roli kapłaństwa i rodziny duchownego. Dużą rolę w tym względzie odgrywa również małżonka kapłana. Dlatego też, skoro było jeszcze około dziesięciu matuszek starego pokolenia, które dobrze prowadziły swoje domy, tak jak to było kiedyś, to chciałem, aby one przekazały jak najwięcej ze swojego doświadczenia młodym, niedoświadczonym matuszkom. Taka była główna pobudka organizowania tych zjazdów. Poza tym, matuszka jest częścią batiuszki. Ona buduje dom duchownego na trzech węglach, a tylko jeden batiuszka. Oznacza to, że duchowny jest w cerkwi, a matuszka prowadzi dom, który powinien być otwarty dla wszystkich. To od jej zachowania, od jej podejścia do ludzi uzależniony jest albo sukces batiuszki, albo brak tego sukcesu. Podczas tych spotkań odbywają się dyskusje na wiele różnych tematów. W ostatnim czasie staram się, aby zasadnicza tematyka tych spotkań pokrywała się w pewnym stopniu z tą, jaka jest podejmowana na konferencjach duchowieństwa”⁴⁰⁶.

Organizacją doskonalenia i doradztwa nauczycieli religii prawosławnej do lutego 1999 roku zajmowali się tylko doradcy i koordynator. Uczelnie kształcące, poza doksztalcaniem, nie podejmowały tego zadania. Po powstaniu Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku ta luka została uzupełniona. W roku akademickim 1999/2000 katedra zorganizowała dla duchowieństwa i nauczycieli religii prawosławnej kurs doskonalący. W semestrze zimowym odbywały się wykłady z teologii, biblistyki, historii Kościoła oraz duszpasterstwa, a w semestrze letnim: z pedagogiki, psychologii i metodyki nauczania religii prawosławnej. W kursie uczestniczyły 154 osoby. W roku akademickim 2000/2001 katedra zorganizowała studium podyplomowe w zakresie wiedzy teologicznej. 31 absolwentów otrzymało tytuł

⁴⁰⁶ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 145-146.

specjalisty teologii prawosławnej. W zajęciach uczestniczyli dziennikarze, osoby różnych specjalności z wyższym wykształceniem i nauczyciele religii prawosławnej.

W celu wymiany doświadczeń i omówienia aktualnych spraw w oświacie i zadań związanych z nauczaniem religii prawosławnej w szkołach i punktach katechetycznych co roku organizowane są w Białymstoku dwudniowe spotkania wizytatorów diecezjalnych i doradców metodycznych. Poza bieżącymi sprawami szczegółowo analizowane są zadania wizytatorów i doradców metodycznych w świetle nowo wydawanych przepisów. Organizuje się również diecezjalne i ogólnopolskie olimpiady oraz konkursy, np.: Olimpiada Prawosławnej Wiedzy Religijnej, Turniej Czytania Tekstów w Języku Cerkiewnosłowiańskim oraz Konkurs Fotograficzny „Sakralna sztuka prawosławna”.

Spotkania takie dostarczają cennych spostrzeżeń oraz umożliwiają wymianę doświadczeń w zakresie organizacji nauczania religii prawosławnej w różnych diecezjach z uwzględnieniem uwarunkowań lokalnych. Wszyscy uczestnicy spotkań dzielą poglądy na potrzeby szerszej współpracy wizytatorów i doradców.

6.3.4. Kursy psalmistów

Arcybiskup Sawa zorganizował doroczne zjazdy duchowieństwa diecezji białostocko-gdańskiej, małżonek służących w niej kapłanów, psalmistów i dyrygentów chórów cerkiewnych oraz spotkania mnichów i mniszek Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

W ramach kursu psalmistów doszło do powstania kilku chórów cerkiewnych. Wśród powstałych chórów był Chór Duchowieństwa, Dyrygentów i Psalmistów Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, który powstał w 1982 roku z inicjatywy biskupa Sawy, ówczesnego ordynariusza eparchii. W skład chóru wchodzi duchowni, lektorzy i dyrygenci, którzy na co dzień zajmują się śpiewem cerkiewnym w swoich parafiach. Chór występował m. in. w Międzynarodowym Festiwalu Kolęd Wschodniosłowiańskich w Terespolu, Międzynarodowym Festiwalu Pieśni Prawosławnych Kołożskij Błahowiest w Grodnie, Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Cerkiewnej w Mińsku, zdobywając wiele prestiżowych nagród. Prezentował się też w Warszawie, Lublinie, w Filharmonii Bydgoskiej. Chór kilkakrotnie brał udział w Międzynarodowym Festiwalu Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej.

6.3.5. Wszechnica Kultury Prawosławnej

Duży wkład w upowszechnianie wiedzy teologicznej wnoszą konferencje naukowe, organizowane przez Katedrę Teologii Prawosławnej oraz Prawosławną Diecezję Białostocko-Gdańską, Zakład Historii Kultur Pogranicza Uniwersytetu w Białymstoku i Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego.

Przy współdziałaniu Katedry Teologii Prawosławnej i Diecezji Białostocko-Gdańskiej, Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego w Białymstoku od 1994 roku prowadzi Wszechnicę Kultury Prawosławnej. Zajęcia odbywają się w Centrum Kultury Prawosławnej. Wykładowcami są wybitni teologowie i naukowcy innych dyscyplin. Wszechnica cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem wyznawców prawosławia i innych kościołów oraz nauczycieli religii prawosławnej. W ramach comiesięcznych spotkań Wszechnicy Kultury Prawosławnej ukazano najważniejsze wydarzenia z historii Kościoła prawosławnego w Polsce i na świecie, scharakteryzowano wkład kultury prawosławnej w dziedzictwo europejskie oraz poruszono wiele zagadnień: teologicznych, etycznych i moralnych nurtujących społeczność wiernych. Wśród wykładowców byli hierarchowie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, pracownicy wyższych uczelni, specjaliści z różnych dziedzin kultury i sztuki. Wszechnica na trwałe wpisała się w życie naukowe diecezji białostocko-gdańskiej, miasta i regionu.

Organizatorami Wszechnicy Kultury Prawosławnej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku byli: Zarząd Główny Bractwa Prawosławnego św. św. Cyryla i Metodego w Białymstoku, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku i Prawosławną Diecezją Białostocko-Gdańską.

6.3.6. Białostockie Dni Muzyki Cerkiewnej

Z inicjatywy władcyki Sawy odbywały się cykliczne koncerty muzyki cerkiewnej w Białymstoku. Białostockie Dni Muzyki Cerkiewnej zostały zorganizowane ażeby uczcić przeniesienie relikwii św. Gabriela z Grodna do Białegostoku 22 września. „W związku z tym, że dzień św. Gabriela był też dniem młodzieży prawosławnej, to zainicjowałem, aby w tym czasie odbywały się również występy młodzieżowych

chórów. Żeby wieczorem młodzież śpiewała w soborze przy relikwiach swojego patrona. To stąd wynikło. A później występy te zaczęły ewaluować: zaczęły w nich brać udział nie tylko chóry młodzieżowe, ale różne, i zaczęły one śpiewać w to święto nie tylko w soborze, ale w różnych białostockich cerkwiach⁴⁰⁷. W czasie pobytu władzyki Sawy w Białymstoku ordynariusz diecezji wspierał również festiwal „Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej”, organizując dodatkowe koncerty dla chórów w parafiach białostockich.

Biskup Sawa uzasadniał swoją działalność zmianami społeczno-kulturowymi, które zachodziły na Białostocczyźnie w latach osiemdziesiątych XX wieku. „Wszystkim tym, co dotyczy życia Cerkwi: w życiu parafii i w takiego rodzaju działalności, która zarażałaby ludzi mniej aktywnych czy zupełnie nieaktywnych, a nawet nieprawosławnych. We wszystkim tym wierni powinni zachowywać czujność. Laikat powinien pomagać Cerkwi pracować nad świadomością naszych wiernych. Ubolewam, że w Polsce często tracimy swoją tożsamość. Dlatego też świadomy laikat powinien głośno mówić, a nawet krzyczeć, gdzie się da, o swojej tożsamości, kulturze, języku, obyczajach itd. Powinniśmy być dumni z własnej kultury czy języka. Jesteśmy na tych ziemiach od wieków. Nikt nas w Polsce ze spadochronem nie zrzucił. Laikat powinien więc propagować wszystko to, co pozytywne, co wyniósł ze swojego domu rodzinnego, co przekazali młodemu pokoleniu ojciec i matka. To jest nasze bogactwo. Niestety, w większości, nawet inteligencja, tego nie ceni. Bez tej świadomości my, w środowisku, które obecnie jest w Polsce, zatracamy się. To jest zadanie numer 1 dla laikatu, duchownych i episkopatu. Nie możemy się porównywać ani z Rosją, ani z Ukrainą, czy jeszcze jakąś inną Cerkwią, mamy bowiem bardzo specyficzne uwarunkowania. Nasze życie cerkiewne zostało wypracowane męczarnią i prześladowaniami. W nim są nabożeństwa, zwyczaje, śpiewy, modlitwa i kultura. Wszystko to wypracowaliśmy u siebie. Często w naszych zwyczajach są naleciałości nieprawosławne, ale są one już uduchowione prawosławiem. Trzeba i je cenić i szanować. Tak wygląda specyfika prawosławia w Polsce⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 89.

⁴⁰⁸ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 142-143.

6.3.7. Białostockie Wieczory Kolęd Prawosławnych

Z tradycją kolędowania wiąże się też zwyczaj tzw. świętych wieczorów, które w Kościele prawosławnym trwają od nocy Bożego Narodzenia aż do Święta Objawienia Pańskiego. Wielokrotnie w swych świątecznych orędziach biskup białostocko-gdański Sawa nawoływał ażeby śpiewać kolędy w swoich domach i publicznie. W czasie świąt Bożego Narodzenia tradycje kolędnicze podtrzymywały głównie: członkowie zespołów folklorystycznych, chóry parafialne i chóry lokalnych bractw cerkiewnych. Grupy takie odwiedzają gospodarzy z kolorowymi gwiazdami, bo w prawosławiu nie ma tradycji kolędowania z szopkami.

Dwa lata po przybyciu władzy Sawy do Białegostoku, w 1983 roku, odbył się pierwszy w historii Białostocki Wieczór Prawosławnej Kolędy. Na początku wystąpił tylko jeden chór, ale który z czasem rozrósł się bardzo i trwale wpisał się w krajobraz imprez kulturalnych Białegostoku. Koncerty chórów parafialnych, dziecięcych z Białegostoku i z innych miejscowości odbywały się najpierw w soborze św. Mikołaja i w Filharmonii Białostockiej a później w cerkwiach: pw. Ducha Świętego i pw. Hagia Sophia.

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Białostocki Wieczór Prawosławnych Kolęd odbywały się w cerkwiach i innych ośrodkach kulturalnych miasta, najczęściej w Filharmonii Białostockiej⁴⁰⁹. Podczas koncertu występowały chóry parafialne, dziecięce i młodzieżowe z Białegostoku, Wasilkowa i Supraśla. Pieśni bożonarodzeniowe w Cerkwi są bardzo lubiane a śpiewane są najczęściej w językach słowiańskich: po białorusku, ukraińsku, rosyjsku i polsku.

6.4. Środki masowego przekazu

Ważną formą aktywności pastoralnej i ewangelizacyjnej było jej prowadzenie poprzez środki masowego przekazu. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku tego rodzaju forma aktywności stała się popularna i uzyskała pełną akceptację wiernych.

⁴⁰⁹ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 2(3), 1995, s. 5.

6.4.1. Audycje w Polskim Radiu Białystok

W wyniku zmian zachodzących w kraju na początku lat osiemdziesiątych XX wieku Kościół prawosławny uzyskał dostęp do państwowych masmediów. Od 1981 roku raz w miesiącu w IV programie Polskiego Radia rozpoczęto nadawanie retransmisji nabożeństw prawosławnych. Kościół uzyskał także nowe audycje radiowe i telewizyjne.

Do tych wydarzeń po latach odniósł się również władysa Sawa tłumacząc, dlaczego nie poparł działalności ruchu „Solidarność”. „Przychodził późniejszy szef Radia Białystok Jerzy Muszyński, Stanisław Marczuk i wielu innych. Był także p. Wałęsa. Powiedziałem im: ‘Jesteśmy z wami dopóki, dopóty bronicie praw robotników, ludzi pracy, ale jeśli zaczynacie łączyć się z Kościołem rzymskokatolickim, to nabiera to innego wymiaru i nas tam nie będzie’. Potem wynikł problem ze stawianiem krzyżyków na drzwiach naszych wiernych. W Studziankach i innych miejscowościach parafii wasilkowskiej były tego rodzaju incydenty”⁴¹⁰. W innym wystąpieniu biskup Sawa wyraził satysfakcję ze stwierdzenia wojewody, iż to, że „w województwie panuje ład, porządek i właściwe zrozumienie i podejście do zaleceń wynikających z dekretu o stanie wojennym zawdzięczać należy wyznawcom Kościoła prawosławnego”. Z wdzięcznością przyjął wraz ze współwyznawcami dostęp do radia i zniesienie godziny milicyjnej 7 stycznia, w prawosławne Boże Narodzenie⁴¹¹.

Pierwsze audycje poświęcone tematyce prawosławnej wyemitowano w 1981 roku. Początkowo, audycje radiowe miały charakter 30–40-minutowych programów nadawanych początkowo czterokrotnie, a następnie dziewięciokrotnie w ciągu roku. Ustawa z 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania dawała Kościołowi prawosławnemu prawo do korzystania ze środków masowego przekazu, tworzenia organizacji mających na celu działalność na rzecz formacji religijnej, kultu publicznego oraz przeciwdziałania patologiom społecznym, prowadzenia działalności charytatywno-opiekuńczej, powoływania krajowych organizacji międzykościelnych, przynależności do międzynarodowych organizacji wyznaniowych i międzywyznaniowych, utrzymywania kontaktów zagranicznych w sprawach związanych z realizacją swych funkcji, zakładania religijnych instytutów naukowych i naukowo-dydaktycznych, otrzymywania darowizn z zagranicy, emitowania w radiu i

⁴¹⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 70.

⁴¹¹ M. Krzysztofński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 138.

telewizji publicznej programów religijnych, społecznych i kulturalnych, organizowania instytucji kulturalnych i artystycznych⁴¹². Wszystkie te uprawnienia stanowiły istotne poszerzenie możliwości działania i funkcjonowania Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Zmiany w audycjach radiowych nastąpiły w 1991 roku. Artykuł 36. Ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego gwarantował, że: „Kościół ma prawo emitowania w państwowych środkach masowego przekazywania nabożeństw w niedziele i święta prawosławne oraz swoich programów religijno-moralnych i kulturalnych. 2. Sposób realizacji uprawnień, o których mowa w ust. 1, regulują porozumienia między Świętym Soborem Biskupów a jednostkami publicznej radiofonii i telewizji Wprowadzenie cytowanego artykułu w życie regulują porozumienia pomiędzy Polskim Radiem i Polską Radą Ekumeniczną”. Wówczas rozpoczęto nadawanie cyklu audycji Pięć minut z Biblią na antenie Programu II Polskiego Radia. W tymże roku radio transmitowało po raz pierwszy wielkanocne nabożeństwo, a w 1992 roku również nabożeństwo bożonarodzeniowe. Kościoły, będące członkami Polskiej Rady Ekumenicznej, otrzymały możliwość emisji dziesięciominutowych audycji w Programie IV Polskiego Radia.

Obecność prawosławnych programów w Polskim Radiu Białystok rozpoczęła się w 1989 roku. Radio Białystok (wówczas jeszcze Białostocka Rozgłównia Polskiego Radia) udostępniło pięć minut czasu antenowego w ramach niedzielnej półgodzinnej porannej audycji dla mniejszości białoruskiej. Już rok później prawosławni dysponowali swoim własnym 15-minutowym programem o białoruskojęzycznej nazwie „Pierad wychadam w Carkwu”. W tymże roku udostępniono Kościołowi prawosławnemu kolejne piętnaście minut, tym razem w sobotę. Zespół powołany przez biskupa Sawę stworzył program „Duchounyje sustreczy”. Programy emitowane są po dzień dzisiejszy w językach polskim, białoruskim, ukraińskim i rosyjskim. W audycjach poruszane są tematy duchowości, teologii, katechizacji, historii, prezentowane formy reportażowe, wiadomości z życia Kościoła oraz emitowana jest muzyka cerkiewna. Poza dwoma wymienionymi audycjami Radio Białystok transmitowało ważniejsze prawosławne nabożeństwa. Pierwsza relacja na żywo odbyła się 7 stycznia 1991

⁴¹² Por. J. Matwiejuk, *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „ЕЛПИСЬ” R. I (XII), z. 1 (14), Białystok 1999, s. 262-264; P. Derdej, *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, Warszawa-Białystok 2005, s. 34-35.

roku⁴¹³. Regularne transmisje pojawiają się w wigilię Bożego Narodzenia (6 stycznia w godzinach wieczornych) i w święto Wielkanocy (w godzinach popołudniowych). Nabożeństwa te transmitowane są z katedry pw. św. Mikołaja w Białymstoku⁴¹⁴.

Na podstawie koncesji Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji od 2002 roku w Białymstoku rozpoczęła działalność pierwsza cerkiewna radiostacja „Orthodoxia”. Dostęp Kościoła prawosławnego do środków masowego przekazu dał możliwość zapoznania mieszkańców Rzeczypospolitej z historią, teologią i kulturą drugiego pod względem liczby wiernych wyznania w kraju. Radio to nadaje od 19 grudnia 2001 roku. Swoją pierwszą audycję wyemitowało 19 grudnia 2001 r. Dyrektorem rozgłośni jest ks. Mateusz Kiczko. Radio nadaje na częstotliwości 102,7 MHz z siedziby prawosławnej parafii Świętego Ducha w Białymstoku. Program radia „Orthodoxia” jest adresowany do prawosławnych mieszkańców Podlasia oraz tych wszystkich, którzy prawosławiem się interesują. W radiu jest czytane i objaśniane Pismo Święte, transmitowane nabożeństwa i uroczystości religijne, nadawane audycje poświęcone teologii cerkwi prawosławnej, a także prowadzone dyskusje o życiu duchowym i problemach współczesnego człowieka. Są przedstawiane aktualne informacje z życia społeczności prawosławnej regionu, relacje z wydarzeń społeczno-kulturalnych a także muzyka cerkiewna i świecka, związana z kulturą duchową Białorusinów, Rosjan, Ukraińców i Łemków.

6.4.2. Programy w Regionalnym Ośrodku Telewizyjnym Białystok

Możliwość informowania o życiu Cerkwi stała się jednym z priorytetów pracy w diecezji białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998. Dzięki mediom pojawiła się możliwość wpływania na ludzkie poglądy, pojawiła się nowa przestrzeń do działalności ewangelizacyjnej⁴¹⁵. W Polsce nie ma możliwości utworzenia i utrzymania prawosławnej stacji telewizyjnej. Prawosławni w Polsce korzystają z ustawowej

⁴¹³ Por. J. Charkiewicz, G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce a media: 1989–2004*, [w:] *Media wyznaniowe w Polsce 1989–2004*, red. E. Kossewska, J. Adamowski, Warszawa 2004, s. 103; G. Misijuk, *Audycje radiowe i telewizyjne*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 156.

⁴¹⁴ Ks. Pantelejmon Karczewski, *Obecność Kościoła prawosławnego w przestrzeni medialnej*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, vol. IX, s. 153.

⁴¹⁵ G. Łęcicki, *Kościół a media*, [w:] *Media w duszpasterstwie*, red. M. Przybysz, T. Wielebski, Warszawa, 2014, s. 146; M. Laskowska, *Środki społecznego przekazu w duszpasterstwie. Etyczna analiza relacji*, [w:] *Media...*, s. 83; J. Chrapek CSMA, *Współczesne techniki komunikowania nowym wyzwaniem dla Kościoła*, [w:] *Kościół a środki społecznego przekazu*, Warszawa 1990, s. 18.

możliwości publikowania audycji na antenie telewizji publicznej. Za realizację cytowanego wcześniej artykułu Ustawy odpowiada Redakcja Ekumeniczna Programu 2. Telewizji Polskiej. Redakcja powstała 1 lipca 1997 r. na podstawie porozumienia pomiędzy Polską Radą Ekumeniczną i TVP⁴¹⁶.

Największym osiągnięciem w uzyskaniu dostępu do środków masowego przekazu było wyemitowanie w 1997 roku comiesięcznej ogólnokrajowej audycji telewizyjnej. W programie regionalnym Telewizji Białostok Kościół prawosławny uzyskał prawo nadawania cotygodniowej półgodzinnej audycji „U źródeł wiary”. Była to audycja związana z prawosławiem, przygotowywana przez Regionalny ośrodek Telewizji Polskiej w Białymstoku, która swoją premierę miała 21 grudnia 1997 roku⁴¹⁷. W 2002 roku ekipa realizująca audycję otrzymała Nagrodę im. Księcia Konstantego Ostrogskiego przyznaną przez „Przegląd Prawosławny” za wybitne osiągnięcia na rzecz prawosławia i ekumenizmu²⁶. Obecnie audycja „U źródeł wiary” emitowana jest w każdą niedzielę o godz. 18.30. Dostępna jest także w Internecie na stronie TVP. Formuła każdego programu jest identyczna – powitanie, 4–5-minutowe kazanie (przygotowane przez wyznaczonego duchownego), 2–3 materiały filmowe: najczęściej relacje z wydarzeń o charakterze religijnym bądź religijno-kulturowym na terenie województwa podlaskiego, ogłoszenia o najbliższych wydarzeniach, przegląd prasy prawosławnej (głównie „Przeglądu Prawosławnego” i „Wiadomości PAKP”) oraz często także rozmowa z gościem w studiu. Osobą prowadzącą program jest ks. Andrzej Misiejuk. Czas trwania audycji to około 30 minut.

Na podstawie koncesji Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji od 2002 roku w Białymstoku rozpoczęła działalność pierwsza cerkiewna radiostacja „Orthodoxia”. Dostęp Kościoła prawosławnego do środków masowego przekazu dał możliwość zapoznania mieszkańców Rzeczypospolitej z historią, teologią i kulturą drugiego pod względem liczby wiernych wyznania w kraju. Kościół prawosławny w Polsce ma ustawowe prawo do korzystania z czasu antenowego udostępnionego mu przez radio publiczne. Posiada ponadto swoją rozgłośnię radiową, emitującą program pięć godzin dziennie. Poza klasyczną rozgłośnię jedna z diecezji prowadzi radio internetowe⁴¹⁸.

⁴¹⁶ A. Baczyński, *Telewizja w duszpasterstwie*, s. 418.

⁴¹⁷ J. Charkiewicz, G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce a media: 1989–2004*, s. 105; P. Karczewski, *Obecność Kościoła prawosławnego w przestrzeni medialnej*, s. 155.

⁴¹⁸ P. Wiśniewski, *Radiofonia i telewizja. Narzędzia służące realizacji misji Kościoła. Prawo i praktyka w Polsce 1989–2008*, Lublin 2010, s. 237.

Media stanowią doskonałe narzędzie ewangelizacyjne, pozwalające na informowanie o bieżących wydarzeniach z życia Kościoła, wydarzeń kulturowych i oświatowych. Media kształtowały postawy moralne i etyczne odbiorcy i prowadziły szeroką akcję ewangelizacyjną.

6.4.3. Miesięcznik „Przegląd Prawosławny”

„Przegląd Prawosławny” to periodyk o charakterze religijno-społeczno-kulturalnym. Po raz pierwszy ukazał się w maju 1985 roku jako „Tygodnik Podlaski” i był wówczas dodatkiem do „Tygodnika Polskiego”. Po sześciu latach usamodzielniał się i przyjął obecną nazwę. Miesięcznik był dystrybuowany za pomocą wewnętrznego kolportażu do parafii prawosławnych. Miesięcznik jest wydawany w Białymstoku przez Fundację Ekumeniczną „Tolerancja”. Pierwszym redaktorem naczelnym pisma był Eugeniusz Czykwin. „Przegląd Prawosławny” obejmuje swą tematyką całokształt życia wspólnoty prawosławnej w Polsce. Ważną częścią programu periodyku są kwestie ekumeniczne. Gazeta zamieszcza zarówno teksty przedstawiające aktualności z życia polskiej Cerkwi Prawosławnej, jak i jej historię. Pojawiają się w miesięczniku artykuły opisujące nieznaną szerzej aspekty historii polskich ziem zamieszkałych przez prawosławnych. Dużo miejsca na łamach pisma zajmuje tematyka liturgiczna, lecz oprócz artykułów *stricte* religijnych zamieszczane są też teksty poruszające problematykę zjawisk kulturowych związanych z prawosławiem, jak muzyka cerkiewna czy ikony. „Przegląd Prawosławny” ma strony mniejszości narodowych: redagowane po białorusku „Na rodnej mowie” i po ukraińsku „Ridnoju mowuju”. Miesięcznik pokazywał działalność innych Kościołów Prawosławnych. Publikowane były dodatki tematyczne: *Prawosławie w Grecji* czy *Prawosławie w Europie*.

Powstanie „Przeglądu Prawosławnego” należy rozpatrywać w kontekście ówczesnej sytuacji politycznej. Bp Sawa opowiadał się za spokojem społecznym i nieangażowania się wiernych w konflikty polityczne. W swym wystąpieniu w 1983 roku biskup Sawa wyraził satysfakcję ze stwierdzenia wojewody, iż to, że „w województwie panuje ład, porządek i właściwe zrozumienie i podejście do zaleceń wynikających z dekretu o stanie wojennym zawdzięczać należy wyznawcom Kościoła prawosławnego”. Z wdzięcznością przyjął wraz ze współwyznawcami dostęp do radia i

zniesienie godziny milicyjnej 7 stycznia, w prawosławne Boże Narodzenie⁴¹⁹. Dużo miejsca biskup Sawa poświęcił w swych kontaktach z władzami i służbami specjalnymi sprawom wmurowania kamienia węgielnego pod budowę cerkwi na Antoniuku i powstaniu koła Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w Białymstoku, którego członkami byli w zasadzie wyłącznie prawosławni, a przewodniczącym został inżynier Eugeniusz Czykwin⁴²⁰. Biskup Sawa podkreślił też, że Kościół prawosławny w diecezji białostocko-gdańskiej włączył się aktywnie w ruch odrodzenia narodowego.

W materiałach SB w Białymstoku znalazła się informacja, że w związku z rozpoczęciem nowego 1983 roku 3 stycznia bp Sawa złożył wizytę wojewodzie białostockiemu Kazimierzowi Dunajowi. W jej trakcie biskup złożył mu życzenia oraz podziękował za przychylność wobec Cerkwi prawosławnej. Hierarcha poruszył sprawę przekazania na rzecz kurii obiektu poklasztornego w Supraślu. 12 kwietnia 1983 r. władzyka informował Służbę Bezpieczeństwa o wzroście liczebności koła UChS w Białymstoku do prawie stu osób i reprezentowaniu białostockiego środowiska prawosławnego na Krajowym Zjeździe PRON przez jednego członka tej organizacji i jednego duchownego⁴²¹. Władzyka Sawa tak po latach skomentował swoje zaangażowanie w ruchu Unii Chrześcijańsko-Społecznej: „Rzeczywiście! Błogosławiłem mu [Eugeniuszowi Czykwinowi] kandydowanie na posła, a początkowo w miarę swoich możliwości pomagałem. Później to była już czysta polityka, do niej nie chciałem się mieszać”⁴²².

8 maja 1985 roku biskup białostocko-gdański informował Służbę Bezpieczeństwa, że od kwietnia 1985 r. jako wkładka do „Tygodnika Polskiego” w województwie białostockim ukazywał się „Tygodnik Podlaski Prawosławie” w nakładzie 2,5 tys. egzemplarzy. Był to wynik starań biskupa Sawy, który przez miejscowy Oddział UChS (90% prawosławnych) wymógł na prezesie tej organizacji zgodę na druk wkładki. Pod jego patronatem w Białymstoku powstała redakcja, w skład której wchodził ks. Jan Fiedorczyk, Ałła Matreńczyk i bracia Mironowiczowie (Antoni

⁴¹⁹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 138.

⁴²⁰ Eugeniusz Czykwin, ur. 12 IX 1949 r., zarejestrowany 23 VIII 1977 r. pod nr. 21661 przez Wydział III KW MO w Białymstoku w kategorii zabezpieczenie, później zmieniono kategorię na kandydat na TW (brak dokładnej daty przekwalifikowania kategorii rejestracji). Był prowadzony przez jednostki operacyjne KW MO w Białymstoku: Wydział III A i ponownie, od 30 III 1981 r., Wydział III. 22 X 1982 r. przejęty przez Wydział IV KW MO w Białymstoku, 5 XI 1983 r. przekwalifikowany na TW „Izydora”. 5 VII 1984 r. zmieniono mu pseudonim na „Wilhelm”. Zdjęty z ewidencji operacyjnej Wydziału IV WUSW w Białymstoku 14 IX 1989 r. (AIPN Bi, 009/489, Teczka TW „Wilhelma”; „Biuletyn Informacji Publicznej IPN”). M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 139.

⁴²¹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 140-141.

⁴²² *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 91.

i Eugeniusz). Opracowane przez nich materiały przekazywano do Warszawy. Biskup wyraził troskę, aby treść artykułów zamykała się w problematyce religijno-społecznej⁴²³. Hierarcha po latach tak wspominał powstania pisma prawosławnego „Tygodnik Podlaski” – wkładka do „Tygodnika Polskiego” poświęcona prawosławiu, obecne „Przegląd Prawosławny”. „To było z moją cichą aprobatą. Przychodził do mnie Eugeniusz Czykwin z różnymi pomysłami, mówiłem więc mu: „Rób”. Pamiętaj jednak, abys nie mieszał polityki z życiem cerkiewnym”⁴²⁴.

Miesięcznik „Przegląd Prawosławny” publikował oficjalne sprawozdania dotyczące najważniejszych wydarzeń z życia Kościoła prawosławnego w Polsce. Periodyk ten był wydawany przez Fundację Księcia Konstantego Ostrońskiego. Miesięcznik zawierał, poza relacjami z życia Kościoła w Polsce i na świecie, teksty publicystyczne, kazania, artykuły historyczne i wywiady. Czasopismo posiadało stałe rubryki w językach: rosyjskim, białoruskim, ukraińskim. „Przegląd Prawosławny” był do nabycia w sklepach i kioskach w województwie podlaskim.

6.4.4. „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”

Prasowym organem diecezji jest kwartalnik „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”. Pierwszy numer „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej” ukazał się w 1994 roku. W *Słowie wstępnym* władca Sawa napisał: „Przez blisko czterdzieści sześć lat istnienia diecezja nasza nie posiadała własnego pisma. Dopiero teraz zaistniała możliwość wydania własnego kościelnego organu. Pragniemy, aby nasze czasopismo nawiązywało do ukazujących się w okresie międzywojennym ‘Grodnienskich Jeparchialnych Wiedomosti’ wydawanych przez Diecezję Grodzieńską, którą tradycję na Białostocczyźnie kontynuuje nasza diecezja. Tak jak inne wydawnictwa o takich charakterze pismo to będzie informować o zmianach zachodzących w naszej diecezji i Kościele. Będziemy też zamieszczać publikacje przedstawiające stan i sytuację prawna Kościoła Prawosławnego w Polsce. Duchowni będą mogli korzystać z kazań zamieszczonych na naszych łamach. Nie zapomnimy o katechetach i młodzieży. Materiał teologiczny pozwoli bliżej poznać Boga i nasz Kościół. Nie można pominąć naszych korzeni. Dlatego ważnym elementem naszego pisma będzie historia Kościoła. Szczególną uwagę poświęcimy historii prawosławia na Podlasiu i Białostocczyźnie.

⁴²³ M. Krzysztofński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 144.

⁴²⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 92.

Historia Kościoła Prawosławnego jest często przedstawiona w krzywym zwierciadle. Dlatego będziemy sięgać jak najgłębiej w przeszłość. To, co było w naszej historii powinno być zachowane. Nie możemy zapomnieć o naszych przodkach i ich trudnym losie. Często życiem przypłacili obronę prawosławnej kultury, prawosławnych świątyń, a przede wszystkim wiary. Publikując materiały historyczne pragniemy także, by z naszego pisma korzystali nie tylko duchowni, ale i wierni, wzmacniając się w wierze, poznając swoje prawa i historię. Chcemy by nasze czasopismo stało się dokumentem. Swoistym archiwum, z którego będą korzystać naukowcy, zarówno obecnie jak i w przyszłości⁴²⁵.

Analizując zawartość kwartalnika rzeczywiście znajdujemy w nim znakomite publikacje historyczne, głównie pióra Antoniego Mironowicza. Opracowania historyczne dotyczyły historii diecezji białostocko-gdańskiej, jej granic, życia monastycznego na jej terenie, losów poszczególnych parafii, dziejów unii kościelnej. Bardzo ważną część na łamach kwartalnika diecezjalnego zajmowała część „Wiadomości z życia Kościoła”. Znajdujemy tam najważniejsze wydarzenia z życia Kościoła prawosławnego w Polsce i w diecezji białostocko-gdańskiej. Zamieszczone tam fakty połączone z obszernymi relacjami z głównych wydarzeń eparchialnych pozwalały i pozwalają poznać obraz diecezji z lat dziewięćdziesiątych XX wieku w pełnym wymiarze. Równie pomocne były też zamieszczone materiały homiletyczne związane z aktualnych świątami w Kościele prawosławnym. Z opublikowanych materiałów chętnie korzystali duchowni i wierni. Podobne znaczenie miało opublikowanie podstawowych aktów prawnych dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Ważne miejsce w „Wiadomościach Diecezji Białostocko-Gdańskiej” zajmowały materiały katechetyczne i rozważania teologiczne, często wykorzystywane przez nauczycieli religii i katechetów.

Na rynku prawosławnej drukowanej prasy wyznaniowej na terenie eparchii białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998 pojawiły się również wiele innych mniej znaczących tytułów – związanych najczęściej z poszczególnymi diecezjami, parafami i organizacjami np. Bractwem Młodzieży Prawosławnej. Czasopisma te mają charakter lokalny i podejmują przede wszystkim tematy związane z daną społecznością bądź po prostu ją interesujące. Wśród tytułów można wymienić m.in. następujące pozycje:

⁴²⁵ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 1, 1994, s. 2.

„Polski Żołnierz Prawosławny”, „Arche”, „Lestwica”, „List Informacyjny Bractwa Młodzieży Prawosławnej”.

6.5. Działalność charytatywna

Ważnym elementem aktywności diecezji białostocko-gdańskiej była działalność charytatywna. Władysław Sawa przywiązywał do niej dużą uwagę i zalecał włączyć do pomocy ubogim i potrzebującym wszystkie parafie swej eparchii. W rozdziale tym zostaną więc omówione działania charytatywne instytucji cerkiewnych funkcjonujące na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998 a głównie Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia „Eleos”.

Wiara w Kościele prawosławnym oparta jest na założeniach, że wszyscy wierni ponoszą odpowiedzialność za swoje czyny, a każdy człowiek ponosi odpowiedzialność za innych ludzi. Szczere pojednanie się z ludźmi zapewnia człowiekowi przebaczenie jego grzechów przez Boga. Z tych przesłanek wynika doktryna moralna Kościoła prawosławnego. Wywodzi się ona również z samego pojmowania Kościoła jako „wspólnoty wiernych opartej na miłości”. Wierny Kościoła prawosławnego musi łączyć własne myśli, dążenia i działania z całą społecznością wiernych. Nie może być wyznawcy prawosławia obojętny los drugiego człowieka. Przynależność do wspólnoty chrześcijańskiej nakazuje mu troskę o dobro innych, również niewierzących, bowiem wszyscy zostali stworzeni na podobieństwo Boże. Prawosławna doktryna moralna jest wyrazem nauczania Kościoła i życia wiernych. Opiera się na zasadach biblijnych i na poglądach ojców Kościoła. Prawosławna doktryna moralna różni się od katolickiej nie tyle treścią, co formą. Kościół katolicki kładzie nacisk na rolę prawa, na rozumowe uzasadnienie norm moralnych, w tym na postępowanie wobec bliźnich. W Kościele prawosławnym za kryterium oceny uznaje się religijną świadomość wspólnoty wiernych, gdzie czynniki emocjonalne występują obok rozumowych.

Dobroczynność na rzecz szpitali nie ograniczała się do aktu fundacji. Dobroczyńcy stawali się opiekunami przytułków i szpitali, wspierali je materialnie i prawnie. Poprzez datki, donacje i zapisy testamentowe uczestniczyli w tym szerokim procesie pomagania biednym i chorym. Działalność charytatywna była sprawdzianem chrześcijańskiej postawy wobec bliźniego. Działalnością tą zajmowali się instytucje kościelne i osoby prywatne. Cerkiew prawosławna mająca wielowiekowe doświadczenia udzielania pomocy biednym i ubogim nawet w latach istotnych

rozstrzygnięć o jej losie, nie zaniechała pełnienia swej misji niesienia miłosierdzia potrzebującym. Zmieniał się jedynie zasięg i formy podejmowanych działań charytatywnych. Tym, co wyróżniało organizacje prawosławne od rzymskokatolickich i unickich, to większy udział laikatu w prowadzeniu działalności charytatywnej. Soborowość charakterystyczna Kościołowi wschodniemu, miała wpływ na wspólną odpowiedzialność duchowieństwa i świeckich za los bliźnich⁴²⁶.

Władysław Sawa rozwinął działalność charytatywną Cerkwi w okresie swojego posługiwania na katedrze białostocko-gdańskiej, organizując cztery domy opieki społecznej prowadzone przez ośrodek „Eleos”, przekształcony ostatecznie w Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia „Eleos”. Powołanie Prawosławnego Ośrodka Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej nastąpiło 15 czerwca 1996 roku⁴²⁷. Władysław wyjaśniał potrzebę powołania takich ośrodków: „Uważałem, że jest to działalność potrzebna dla Cerkwi, której u nas jeszcze nie było. Od początku kieruje „Eleosem” Marek Masalski⁴²⁸. Początkowo działalność rozpoczęła się w bardzo skromnych warunkach, później jednak ona się rozrosła. Był tylko dom w Stanisławowie, który zajmował się staruszkami. Chciałem, aby domy opieki powstały i na Białostocczyźnie. Pomimo różnych trudności, w Diecezji Warszawsko-Bielskiej działa obecnie pięć domów opieki. Na nasze możliwości to dużo. Poza tym wyszliśmy też na spotkanie miejscowym mieszkańcom. W większości obecne domy mieszczą się w byłych szkołach, które ci ludzie budowali, a które niejednokrotnie chcieli przejąć ludzie z zewnątrz. Przychodzili do mnie ludzie i zgłaszali takie problemy. [...] Tak, tak mawiali święci. Ja też nie powinienem niczym innym się zajmować jak tylko modlitwą, liturgią. Biskup powinien być tylko liturgiem, a ja zajmuję się wszystkim. Uwarunkowania są, jakie są... Najlepiej jest zamknąć się i tylko modlić, nie słuchać nikogo. Cerkiew jest kosmosem, to cały świat, to zgromadzenie wszystkich wiernych. W tym organizmie występują różne przejawy życia. Cerkiew musi się do nich ustosunkowywać. Ci, którzy chcą zajmować się wyłącznie modlitwą, powinni – o ile są do tego zdolni – odizolować się w pustelni. Natomiast Cerkiew jako *koinonia* powinna też zajmować się tego typu przejawami jak działalność charytatywna. A zobaczmy, jak to wyglądało w komunizmie, gdy działalnością opiekuńczą zajmowało się państwo, to

⁴²⁶ Por. A. Mironowicz, *Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak i A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 79-87.

⁴²⁷ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 3(8), 1996, s. 7.

⁴²⁸ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 1(10), 1997, s. 4.

co z tego wyszło? Należy więc posiadać czucie cerkiewne, aby rozumieć tego typu sytuacje”⁴²⁹.

Hierarcha powołał inne instytucje cerkiewne, których celem była działalność charytatywną na terenie diecezji. W 1996 roku hierarcha doprowadził do powołania Diecezjalnego Ośrodka Miłosierdzia „Eleos”⁴³⁰. Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej „Eleos” został powołany do życia 12 czerwca 1996 r. dekretem abp. Sawy. Pierwszym dyrektorem „Eleosu” został Marek Masalski. Siedziba ulokowana została w pomieszczeniach Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku. Podstawowym celem istnienia Ośrodka jest pomoc osobom znajdującym się z trudnej sytuacji materialnej, samotnym, chorym, bezdomnym oraz pomoc dzieciom z rodzin ubogich. Cele te realizowane są poprzez sieć wyspecjalizowanych placówek na terenie Białegostoku oraz w Supraślu. Świetlice socjoterapeutyczne otwarte są dla wszystkich dzieci i młodzieży mieszkających w Białymstoku. Pracują w nich przeszkoleni pracownicy, którzy pomagają dzieciom w nauce, organizują wyjazdy i półkolonie.

Ożywienie zorganizowanej działalności charytatywnej nastąpiło wraz z powstaniem Bractwa Młodzieży Prawosławnej. Wśród swych zadań znalazło ono miejsce na opiekę nad osobami starszymi, chorymi i sierotami. Na rzecz ich wsparcia organizowano (od 1983 r.) koncerty brackiego choru. Dla dzieci z biedniejszych rodzin zawsze znalazło się miejsce na obozach i koloniach organizowanych przez młodzież. Trafiały do nich brackie paczki świąteczne. Tylko w latach 1989-1992 r. Kolekty organizowane były na rzecz np.: powodzian w Płocku, ofiar wojny domowej w Etiopii, ofiar trzęsień ziemi, itp. Możliwość zorganizowania Funduszu i prowadzenia zorganizowanej działalności charytatywnej pojawiła się po przyjęciu w 1970 r. nowego statusu wewnętrznego Kościoła i statusu parafialnego. Choć nie wspomina się tu o możliwości tworzenia cerkiewnych organizacji charytatywnych, w praktyce można było stworzyć jednostki cerkiewne prowadzące tego typu działalność wobec własnych wiernych⁴³¹.

Ważnym elementem działalności charytatywnej w latach osiemdziesiątych minionego stulecia była też dystrybucja darów przychodzących z zagranicy. Kościół dysponował danymi, co do osób znajdujących się w potrzebie, posiadał ich zaufanie toteż zagraniczni partnerzy korzystali z kościelnej pomocy przy przekazywaniu wsparcia potrzebującym. Zazwyczaj była to żywność i ubrania. Zdarzały się jednak i akcje o większym znaczeniu społecznym, jak np. wyposażenie drukarskie, przekazywanie szpitalom specjalistycznego sprzętu medycznego⁴³².

Władysław zapoczątkował okres profesjonalnej działalności pomocowej opartej na dobrym merytorycznym przygotowaniu personelu Ośrodka, naukowym podejściu do

⁴²⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 105-107.

⁴³⁰ *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 14.

⁴³¹ D. Sawicki, *Działalność charytatywno-młodzieżowa Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w latach 1945-2007*, „Elpis”, 9/15/16, 2007, s. 144.

⁴³² Tamże, s. 145.

zagadnienia i szerokich kontaktach pozakościelnych. „Eleos” powołał do istnienia cztery stałe świetlice środowiskowe i socjoterapeutyczne, dwa punkty pomocy doraźnej, grupy wsparcia AA oraz biura wspierania uchodźców i bezdomnych. „Eleos” angażował się ponadto w różnego rodzaju projekty własne i partnerskie, jak np. dzieci ulicy, zimowe dokarmia nieubogich, letni wypoczynek dzieci i młodzieży, kursy językowe dla dzieci, koncerty charytatywne, szkolne dokarmianie dzieci, szkolenia i konferencje o zasięgu międzynarodowym, kolacje wigilijne i paschalne śniadania dla samotnych, itp. Ośrodek był organizatorem współpracy charytatywnej z innymi Kościołami. Od 1996 r. prowadził wspólne działania z Caritasem Kościoła rzymskokatolickiego i ewangelicką Diakonią⁴³³.

Ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej doprowadził do powstania w Białymstoku Centrum Kultury Prawosławnej, którego działalność przyczyniła się do promocji kultury prawosławnej. W niedługim czasie ośrodek kulturowy został poszerzony o nowy budynek, pozyskany wyniku zamiany nieruchomości cerkiewnej przy ulicy Mickiewicza na zrujnowaną dawną siedzibę zajmowaną uprzednio przez miejscowych rzemieślników⁴³⁴. Podstawowym celem istnienia Ośrodka jest pomoc osobom znajdującym się z trudnej sytuacji materialnej, samotnym, chorym, bezdomnym oraz pomoc dzieciom z rodzin ubogich. Cele te realizowane są poprzez sieć wyspecjalizowanych placówek na terenie Białegostoku oraz w Supraślu. Świetlice socjoterapeutyczne otwarte są dla wszystkich dzieci i młodzieży mieszkających w Białymstoku. Pracują w nich przeszkoleni pracownicy, którzy pomagają dzieciom w nauce, organizują wyjazdy i półkolonie.

Powszechnie znaną inicjatywą „Eleosu” jest Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom oraz Wielkanocna Skarbonka. W celu pomocy medycznej przy większych świątyniach organizowane są gabinety lekarskie, na przykład „Kendron” przy Kurii Biskupiej w Białymstoku czy zorganizowana w 1995 roku przychodnia przy parafii Hagia Sophia⁴³⁵.

6.6. Duszpasterstwo akademickie

Duszpasterstwo akademickie na terenie diecezji białostocko-gdańskiej funkcjonowało od końca lat siedemdziesiątych XX wieku. Były to nieformalne spotkania proboszcza cerkwi katedralnej ks. dr. Serafina Zelaźniakowicza z młodzieżą akademicką w cerkwi pw. św. Serafina z Sarowa w Białymstoku. Regularne zebrania młodzieży akademickiej rozpoczęły się dopiero na początku lat osiemdziesiątych XX

⁴³³ Tamże, s. 148-149.

⁴³⁴ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 67.

⁴³⁵ D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Elpis 1/1(2000), s. 255.

wieku⁴³⁶. Uczestnikami spotkań była głównie młodzież z Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Politechniki Białostockiej i Akademii Medycznej. Opiekunami duchowymi młodzieży był kler katedralny, a głównie ks. dr Serafin Zelaźniakowicz oraz diakon Marek Kiryluk. Podczas spotkań modlitewnych dyskutowano na tematy historii Cerkwi, poruszano problemy patologii społecznej i dialogowano na temat zachowania tożsamości kulturowej. Dużo miejsca poświęcano również sprawom etyczno-moralnych i teologiczno-obrzędowym. Wśród referentów były osoby duchowne i świeckie (m.in. dr Antoni Mironowicz). Jednym z głównych tematów dyskusji było zaangażowanie środowiska akademickiego w budowę pierwszej po wojnie nowej cerkwi w Białymstoku pw. Świętego Ducha⁴³⁷. Szczególne znaczenie miały spotkania rekolekcyjne połączone z dyskusją teologiczną, udziałem w nabożeństwach i przyjęciem sakramentów.

Intensywne zmiany w funkcjonowaniu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego nastąpiły po podpisaniu w 1991 roku „Ustawy o stosunku Państwa do PAKP” oraz wejściu Polski do Unii Europejskiej. Zaczęło funkcjonować prawo, które dawało realną możliwość kreowania swojej odrębności. Od tego czasu Kościół prawosławny może legalnie zakładać stowarzyszenia, szkoły, domy opieki i ubiegać się o fundusze unijne na remont zabytkowych cerkwi. Kościół prawosławny zaczął zaznaczać swoją obecność w sferze publicznej zarówno w kraju, jak i zagranicą. Wzorem innych Kościołów w Polsce, również Kościół prawosławny rozwinął specjalistyczne duszpasterstwa. Z pewnością, zarówno zakres działań i ich liczebność jest nieporównywalna w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego, lecz każdego roku lista tych organizacji jest coraz dłuższa⁴³⁸. W latach 1991-1998 na terenie diecezji białostocko-gdańskiej funkcjonowały następujące duszpasterstwa: „Duszpasterstwo akademickie, Duszpasterstwo szpitalne, Duszpasterstwo więzienne, Duszpasterstwo pracowników służb celnych i skarbowych, Krajowe duszpasterstwo lekarzy weterynarii, Krajowe duszpasterstwo pszczelarzy, Duszpasterstwo Państwowej Straży Pożarnej i Ochotniczej Straży Pożarnej, Duszpasterstwo Policji, Duszpasterstwo Przedsiębiorców, Duszpasterstwo Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych i Prawosławna Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej”⁴³⁹. Działalność instytucyjna Kościoła pozwoliła

⁴³⁶ „Biuletyn Informacyjny”, 1985, nr 3-4, s. 12; 1987, nr 3-4, s. 15.

⁴³⁷ Informacja pozyskana od uczestników spotkań w latach 1982-1989.

⁴³⁸ W. Romanowicz, *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, „Colloquium”, 2015, Nr 3(19), 2015 s. 169.

⁴³⁹ *Kalendarz prawosławny 2011*, J. Tofiluk (red.), Warszawska Metropolia Prawosławna, s. 312–318.

integrować poszczególne wspólnoty, w tym środowiska akademickie na terenie miasta Białegostoku.

Duszpasterstwo akademickie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku przyjęło formę regularnych spotkań w budynku przy katedrze pw. św. Mikołaja a później w Centrum Kultury Prawosławnej. Młodzież akademicka pod duchową opieką ks. archimandryty Gabriela (Giby) organizował rekolekcje, projekcje, wykłady, wystawy, pokazy filmów i slajdów, wyjazdy pielgrzymkowe, spotkania modlitewne, wieczorynki i inne imprezy kulturalno-oświatowe. Na spotkaniach dyskutowano o problemach religijnych, teologicznych, etycznych, historycznych i moralnych nurtujących młodzież akademicką⁴⁴⁰. Ważną formą aktywności młodzieży akademickiej był jej udział w śpiewach cerkiewnych, chórach oraz spotkaniach integracyjnych: biwakach, ogniskach, kuligach, zabawach karnawałowych i noworocznych⁴⁴¹. Uczestnicy tych spotkań stali się aktywnymi uczestnikami życia religijnego i społecznego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej.

W okresie posługiwania władzy Sawy na katedrze białostocko-gdańskiej nastąpił rozwój działalności pastoralnej w dekanalnych i parafialnych diecezji. Biskup doprowadził do odrodzenia kultu świętych i kultu lokalnych ikon, rozwoju edukacji duchowieństwa, prawosławnych środków masowego przekazu oraz zapoczątkował działalność charytatywną na terenie diecezji. Ważnym aspektem działalności pastoralnej było duszpasterstwo młodzieżowe i działalność Diecezjalnego Bractwa Młodzieży Prawosławnej.

6.7. Działalność organizacji młodzieżowych na terenie eparchii

Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce powstało w 1980 roku w Warszawie. Najpierw funkcjonowało jako Koło Teologów Prawosławnych. W maju 1980 roku odbyła się I Pielgrzymka Młodzieży na Świętą Górę Grabarkę, a w październiku I Zjazd Bractwa. Struktury terenowe rozwinęły się nieco później. Jako drugie, po Bractwie Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej, powstało Bractwo Diecezji Białostocko-Gdańskiej. I zjazd odbył się 6 października 1985 roku i powołał Radę

⁴⁴⁰ „Biuletyn Informacyjny”, 1988, nr 1, s. 8; 1987, nr 3-4, s. 14; Wiadomości Bractwa 1992, nr 2, s. 23, 1994, nr 2, s. 28; 1993, nr 4, s. 23, 1993, nr 2, s. 35; J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce. Statystyczno-historyczny zarys działalności organizacji w latach 1980-1994*, Białystok 1995, s. 79-80.

⁴⁴¹ Tamże, s. 81-82.

Diecezjalną Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Na zjeździe dokonano wyboru pierwszego przewodniczącego, którym został Sławek Nazaruk. Opiekunem duchownym został ks. Konstanty Bondaruk. Później tę funkcję przejął ks. Mikołaj Borowik. Po jego śmierci obowiązki opiekuna nad duszpasterstwem młodzieżowym pełnił w latach 1999-2016 ks. Marek Wawreniuk, a od 2016 roku ks. Piotr Omelczuk⁴⁴². Kolejnymi Przewodniczącymi Zarządu w latach 1989-1998 byli: Andrzej Niemirowicz (1989 – 1992), Marek Masalski (1992 – 1996), Katarzyna Hutnik (Żyżel) (1996 – 1998), Piotr Puczyński (1998 – 2000). Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej działa terenie diecezji białostocko-a gdańskiej, w skład, której wchodzi pięć dekanatów: białostocki, gródecki, sokólski, gdański i olsztyński.

Diecezjalne Bractwo Młodzieży Prawosławnej zostało powołane do istnienia przez biskupa Sawę. W ramach swej aktywności jego członkowie włączali się w budowę nowych świątyń na terenie diecezji białostocko-gdańskiej. Większość pozostałych cerkwi przeszła remonty bądź restaurację. Abp Sawa przyczynił się do urządzenia specjalnych nabożeństw dla młodzieży szkolnej i akademickiej. Wzrastające zainteresowanie ludzi świeckich uczestnictwem w życiu religijnym, przyczyniło się do podjęcia decyzji o rozszerzeniu działalności Koła Teologów Prawosławnych, skupiającego początkowo jedynie studentów teologii, na całą młodzież prawosławną w Polsce. Władze pozwoliły jednak tylko na poszerzenie działalności koła naukowego studentów, co skwapliwie wykorzystano tworząc Koło Teologów Prawosławnych Szkół Teologicznych, Świeckich i Młodzieży Laickiej. Organizacja ta nieoficjalnie nazywana była bractwem i oprócz Białostocczyzny obejmowała swym zasięgiem prawosławną młodzież całego kraju. W 1982 roku nadano jej oficjalną nazwę Bractwa Młodzieży Prawosławnej⁴⁴³. Za początki bractwa uznaje się pierwsze spotkanie młodzieży prawosławnej na św. Górze Grabarce w maju 1981 roku⁴⁴⁴.

Bractwo to stało się pierwszym ruchem świeckich prawosławnych w całym bloku państw socjalistycznych. W 1983 roku przyjęto je do „Syndesmos” – Światowego Bractwa Młodzieży Prawosławnej i Szkół Teologicznych, którego ówczesna siedziba znajdowała się w Kuopio w Finlandii. Młodzież z Polski brała aktywny udział w działalności tej organizacji. Przewodniczący polskiego Bractwa Młodzieży

⁴⁴² J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 17-20.

⁴⁴³ Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce powstało w 1980 roku w Warszawie pod pierwotną nazwą – Koło Teologów Prawosławnych. I zjazd Bractwa Diecezji Białostocko-Gdańskiej odbył się 6 października 1985 r. Pierwszym przewodniczącym został Sławek Nazaruk. Opiekunem duchownym został ks. Konstanty Bondaruk. J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 17-24.

⁴⁴⁴ J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 17-18.

Prawosławnej został wiceprezydentem „Syndesmosu”, a trzy lata później – w roku 1989 – Włodzimierz Misijuk stał się członkiem komitetu wykonawczego tego zrzeszenia. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku, gdy został on wybrany sekretarzem generalnym „Syndesmosu”, siedzibę sekretariatu przeniesiono z Paryża do Białegostoku⁴⁴⁵. Oprócz aktywności w światowym ruchu młodzieży prawosławnej Bractwo kształtowało model życia ludzi świeckich w Cerkwi. To z jego kręgu wywodzili się późniejsi prawosławni działacze polityczni⁴⁴⁶. O celowości powołania organizacji młodzieżowych w Cerkwi prawosławnej władca Sawa pisał: „Tematy, które interesują młodzież, cały czas się powtarzają, bez względu na pokolenie. W porównaniu z późniejszymi czasami na początku nie było jeszcze takiej śmiałości ze strony młodzieży, otwartości, jak to jest obecnie. Teraz młodzież jest nie tylko bardziej rozpuszczona, ale i bardziej czytana. Ona już wiele wie dzięki internetowi i środkom masowego przekazu. Wtedy praktycznie nie było literatury na tematy poruszane na naszych spotkaniach. Teraz młodzież jest bardziej wścibska. Wtedy tego nie było. Wówczas te pytania często były bardzo naiwne. Treściowo jednak pytania wówczas zadawane i obecnie są bardzo podobne. [...] Przyjeżdżałem na Grabarkę, będąc jeszcze biskupem w Łodzi. W tym czasie bractwo oficjalnie jeszcze nie istniało, a były to bardziej grupy młodzieży, które organizowały się i przyjeżdżały na św. Górę prywatnie. Później jeździłem na Grabarkę z bractwem z Białegostoku. Święty Sobór Biskupów mianował mnie opiekunem duchowym bractwa i byłem nim aż do wyboru na metropolitę. Służyłem nabożeństwa, otwierałem spotkania, zamykałem je, odpowiadałem na pytania”⁴⁴⁷.

Działalność Bractwa, szczególnie w pierwszym okresie, spotkała się z przeciwdziałaniem władz oraz inwigilacją ze strony organów bezpieczeństwa. Bractwo było pierwszym masowym prawosławnym ruchem świeckim, który odwoływał się do tradycji dawnych bractw cerkiewnych. Działalność tej organizacji sprzyjała pogłębianiu świadomości religijnej młodzieży i laikatu prawosławnego. Bractwo wprowadziło do życia Kościoła prawosławnego nowe elementy i zaktywizowało świeckie środowiska prawosławne⁴⁴⁸. Początkowo bractwa działały jako Rady Diecezjalne Młodzieży

⁴⁴⁵ „Biuletyn Informacyjny”, 1988, nr 2, s. 7-10; J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 17-24; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 180.

⁴⁴⁶ G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, s. 597-598.

⁴⁴⁷ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 92-93. O celach statutowych bractwa, por.: O. Hajduczenia, *Wychowawcze oddziaływanie wybranych form działalności Bractwa Młodzieży Prawosławnej*, Białystok 1990, s. 46; J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 18.

⁴⁴⁸ Por. J. Nikotorowicz, *Bractwa cerkiewne jako czynnik integrujący wyznawców prawosławia w wielokulturowym społeczeństwie*, „ΕΛΠΙΣ” R. I (XII), z. 1 (14), 1999, s. 171-182; A. Sadowski, *Świadomość religijna wyznawców Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie*, s. 147-169.

Prawosławnej na terenie diecezji wrocławsko-szczecińskiej (1984), białostocko-gdańskiej (1985), warszawsko-bielskiej (1986), lubelsko-chełmskiej (1989) i przemysko-nowosądeckiej (1992)⁴⁴⁹. Rady te zostały przekształcone w Diecezjalne Bractwa Młodzieży Prawosławnej.

Działalność bractwa w latach 1985-1989 koncentrowała się wokół ruchu ekumenicznego⁴⁵⁰. W Białymstoku powstało Biuro ds. Europy Wschodniej Światowej Federacji Studentów Chrześcijan, a w 1994 roku – Biuro ds. Europy Wschodniej Światowej Rady Kościołów⁴⁵¹. Fakt ten pozwolił bractwu na utrzymywanie kontaktów z młodzieżą innych krajów poprzez wymianę międzynarodową, z której w latach 1982-1997 skorzystało około 1 300 osób⁴⁵².

Bractwo posiada ośrodki w Białowieży (na 35 osób), Krzywcu, Grabarce oraz Dom Opieki Społecznej w Jeleniej Górze – Cieplicach, będący największym centrum wypoczynkowym i konferencyjnym Kościoła prawosławnego w Polsce⁴⁵³. Dzięki takiej bazie bractwo dysponuje bogatą ofertą obozów dla dzieci i młodzieży, od modlitewnych i ikonograficznych po robocze i wypoczynkowe. Tylko w latach 1984-1992 bractwo zorganizowało 53 obozy dziecięce i 79 obozów młodzieżowych. W ramach obozów wypoczynkowych bractwo zorganizowało pobyt dzieciom z Białorusi i Ukrainy, które zostały uszkodzone w wyniku awarii elektrowni atomowej w Czarnobylu⁴⁵⁴. Zaslugą tej organizacji stało się też odnowienie ruchu pielgrzymkowego. Od 1984 roku odbywają się piesze pielgrzymki na Świętą Górę Grabarkę, które z roku na rok gromadzą coraz więcej wiernych⁴⁵⁵. Bractwo organizowało też pielgrzymki z Białegostoku, Sokółki, Jabłecznej, Hajnówki, Siemiatycz, Drohiczyna do Grabarki i innych ośrodków kultowych Kościoła prawosławnego: Jabłecznej (od 1990 roku), Zabłudowa (od 1993 roku) i Supraśla⁴⁵⁶. Oprócz pielgrzymek bractwo prowadziło działalność wydawniczą i zajmowało się propagowaniem sportu. Od 1983 roku ukazuje się ogólnokrajowy periodyk „Biuletyn Informacyjny Koła Teologów Prawosławnych”. Działalność wydawnicza Bractwa w dużym stopniu wypełniła lukę spowodowaną brakiem innych wydawnictw cerkiewnych. W następnych latach organizacje

⁴⁴⁹ J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 63-68.

⁴⁵⁰ Por. tamże, s. 21-24.

⁴⁵¹ Por. tamże, s. 27-30.

⁴⁵² B. Kierdaszuk, *Z kroniki Koła Teologów Prawosławnych*, „Biuletyn Informacyjny”, 1983, nr 1, s. 12-14; J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 13-16.

⁴⁵³ J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 69-72.

⁴⁵⁴ D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, s. 248.

⁴⁵⁵ J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 35-40.

⁴⁵⁶ Tamże, s. 41-44; 57-62.

młodzieżowe wydawały nowe czasopisma: „Wiadomości Bractwa. Arche”, „Prześwit” czy „Hajnowski Bratczyk”⁴⁵⁷. Rosnąca liczba uczestników w proponowanych przez bractwo formach aktywności ludzi świeckich na rzecz Cerkwi i własnego rozwoju duchowego dobitnie świadczy o potrzebie istnienia tej organizacji⁴⁵⁸.

Bractwo Młodzieży Prawosławnej było przykładem do naśladowania dla młodzieży w kraju i innych Cerkwi. Doskonale to rozumiał władca Sawa. „Nie da się bezpośrednio przeszczepić w inne miejsca tego, co jest u nas. Każdy kraj, każdy naród ma swoją specyfikę. Przeszczepić należy tylko samą ideę, że młodzież należy jednoczyć wokół Cerkwi. Natomiast sposób realizacji tego jednoczenia musi już być lokalny. Nasza młodzież np. prowadzi działalność charytatywną czy pracuje z dziećmi, natomiast w każdym kraju to wygląda inaczej. Trzeba zawsze przekazywać to, co łączy młodzież, znaleźć pewien *modus vivendi*. Trzeba znajdować to, co jest i u nas, i na Bałkanach, i w Grecji czy Rosji. To jedność naszej wiary. Tylko wiara i poświęcenie się wierze mogą nas jednoczyć. Właśnie to w sposób szczególny należy eksponować”⁴⁵⁹.

Na początku lat osiemdziesiątych XX wieku odrodziła się też na Białostocczyźnie tradycja pieszego pielgrzymowania. Idea ta otrzymała błogosławieństwo od biskupa Sawy. „W pieszych pielgrzymkach nigdy nie uczestniczyłem, bo w moich młodych latach pieszych pielgrzymek po prostu nie było. To były zupełnie inne czasy, inne uwarunkowania. Chyba, że traktować jako pielgrzymki chodzenie samemu bądź z kolegami do położonych daleko cerkwi. Natomiast pielgrzymki błogosławię, bardzo polecam je młodzieży, staram się pomagać je organizować, będąc w tej sferze bardzo zasadniczym. Jak pielgrzymka wyruszała, starałem się zawsze dawać osobisty przykład – szedłem z nią kilka pierwszych kilometrów, np. przechodziłem cały odcinek z Białegostoku do Zabłudowa. [...] To jest jawne świadectwo prawosławia wobec otaczającego świata. To jest właśnie to, o czym mówiłem, co młodzież powinna robić. Gdy dopiero powracał zwyczaj pieszego pielgrzymowania i w latach osiemdziesiątych młodzi ludzie szli w pielgrzymkach, to kobiety przy drodze klękały, a w ich oczach często było widać łzy. Poza tym to pielgrzymki dają jedność duchową, wewnętrzną. Ludzie też na pielgrzymkach zapoznają się, nawiązują normalne ludzkie kontakty, co przeradza się w przyjaźnie, a nawet w małżeństwa. Pielgrzymowanie niesie, więc wiele

⁴⁵⁷ Na temat działalności wydawniczej Bractwa Młodzieży Prawosławnej J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 52-56.

⁴⁵⁸ Por. J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 33-84; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 181.

⁴⁵⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 98-99. Na temat współpracy międzynarodowej Bractwa Młodzieży Prawosławnej – J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, s. 45-51.

pozytywnych treści. Jest wskazane dla wszystkich, a szczególnie dla tych, którzy mieszkają w diasporze. [...] Ci pielgrzymi niosą w ten sposób świadectwo prawosławia”⁴⁶⁰.

Największą prawosławną organizacją zrzeszającą świeckich wyznawców Kościoła prawosławnego w Polsce powojennej jest Bractwo św. św. Cyryla i Metodego w Białymstoku. Jego powstanie było wyrazem dążenia prawosławnych mieszkańców miasta do powołania wspólnej organizacji integrującej wiernych, dbającej o ich duchowy rozwój i o poprawny wizerunek prawosławia na mieszanym wyznaniowo terenie. Dążenie to szczególnie uzewnętrzniło się z chwilą objęcia katedry białostockiej przez arcybiskupa Sawę, który od początku popierał ten projekt. Pomysł powołania tego typu organizacji zrodził się podczas niedzielnych wieczornych odczytów poświęconych roli Cerkwi we współczesnym świecie, które odbywały się w latach 1985-1989 w świetlicy przy katedrze pw. św. Mikołaja w Białymstoku⁴⁶¹.

⁴⁶⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 99-100.

⁴⁶¹ Por. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 185-200.

7. Działalność ekumeniczna i odniesienie do przemian społeczno-politycznych

Charakteryzując sytuację Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku nie sposób pominąć działalności ekumenicznej i relacji ordynariusza diecezji do zmian społeczno-politycznych zachodzących w naszym kraju.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku doszło do wielu konfliktów z Kościołem rzymskokatolickim, które dotyczyły majątków cerkiewnych. To mogło stanowić jedną z przyczyn, dla których Cerkiew reprezentowała nieufną postawę wobec Kościoła rzymskokatolickiego i „Solidarności” uważanej przez duchownych prawosławnych za związek katolicki. Najślynniejszym konfliktem był spór o cerkiew w Polanach. Opuszczona świątynia po-unicka została w 1966 roku przekazana przez władze państwowe Kościołowi prawosławnemu. W latach 1966-1971 dzięki pomocy Funduszu Kościelnego Metropolii Prawosławnej w Warszawie, Światowej Rady Kościołów w Genewie i emigrantów udało się wyremontować zdewastowaną cerkiew. W latach 1971-1972 została ona dwukrotnie siłą zajęta przez ludność wyznania katolickiego ze swym proboszczem na czele, przy biernej postawie władz państwowych. Podobne konflikty miały miejsce w Komańczy, Rokosowie i innych miejscowościach. W sprawie tej w 1972 roku metropolita Bazyli prowadził korespondencję z prymasem Stefanem Wyszyńskim. W latach osiemdziesiątych XX wieku Kościół prawosławny bezskutecznie domagał się zwrotu cerkwi przed Sądem Rejonowym w Jaśle, ponagляjąc w tej sprawie najwyższe władze państwowe⁴⁶².

Innym świadectwem konfliktu z Kościołem katolickim był fakt, który miał miejsce podczas zorganizowanego w dniach 16-23 stycznia 1977 roku Tygodnia Powszechnej Modlitwy o Jedność Chrześcijan. Kuria białostocka zainicjowała w powyższej sprawie dialog z biskupem prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej. Biskup Nikanor przyjął stanowisko bierne i nie przekazał podległym mu księżom żadnych wytycznych uważając, że w sprawach ekumenizmu nie może być przymusu. Księża prawosławni powyższe stanowisko biskupa tłumaczyli także tym, że przestrzega on postanowień Rady Metropolitarnej, która zalecała, w kontaktach z Kościołem rzymskokatolickim, wstrzeźliwość. Zdaniem ich duży wpływ na postawę bp. Nikanora miały także incydenty, które zaistniały w diecezji białostocko-gdańskiej w okresie poprzedzającym tydzień ekumeniczny i w czasie jego trwania. Kuria warmińska

⁴⁶² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 284.

zażądała oddania na rzecz swoich wiernych kaplicy prawosławnej w Orłowie (woj. suwalskie), tłumacząc to zbyt małą liczbą wiernych wyznania prawosławnego. Biskup Nikanor nie wyraził na to zgody, co bp Drzazga poddał publicznej krytyce. Po tym fakcie młodzież wyznania rzymskokatolickiego powybiła witraże w oknach kaplicy. Dodatkowo uwzględniono incydent mający miejsce w noc wigilijną święta prawosławnego, kiedy to wybrudzone fekaliami drzwi i klamki katedry pw. św. Mikołaja w Białymstoku. Fakty takie często notowane były przy kaplicy św. Marii Magdaleny w Białymstoku. W związku z powyższym biskup Nikanor w dniu 21 stycznia 1977 roku wystosował pismo⁴⁶³ do biskupa Kisielewskiego z prośbą o apel do wiernych wyznania rzymskokatolickiego, by zaprzestano znieważania miejsc kultu religii prawosławnej. Biskup Kisielewski wydał w tej sprawie komunikat do wiernych, który został odczytany 23 stycznia. Następnego dnia po odczytaniu komunikatu zostały wybite szyby w oknach mieszkania bp. Nikanora i proboszcza parafii św. Mikołaja ks. Żeleźniakowicza⁴⁶⁴. Należy sądzić, że fakty te przyczyniły się do pogłębienia dystansu pomiędzy Kościołem prawosławnym i rzymskokatolickim.

Cerkiew prawosławna pozostawała również w konflikcie z duchowieństwem greckokatolickim. W 1980 roku Urząd Wojewódzki w Przemyślu poinformował Urząd ds. Wyznań, że „[...] kler prawosławny dostrzega w coraz bardziej aktywizującym się obrządku greckokatolickim potencjalne zagrożenie swego istnienia. Przypisuje się również niektórym pseudo-wyznawcom prawosławia dwulicowość, a nawet próby rozmiękczenia swego związku wyznaniowego oraz skłanianie się w stronę obrządku

⁴⁶³ Treść listu: „Z bólem w sercu informuje Waszą Ekszelencję, że od dłuższego czasu źli ludzie przed drzwiami świątyni św. Marii Magdaleny w/m przy ulicy Sosnowej urządzają klozet. Można byłoby przypuszczać, że to robią przypadkowi przechodnie, gdyby nie napisy na ścianach świątyni w bardzo obraźliwej formie pod adresem wiary prawosławnej i Kościoła Prawosławnego jak >>heretycy<< itp. i że czynią to nie wierzący, a fanatycy, źli ludzie wywodzące się nie ze społeczności prawosławnej. [...] Mało tego w noc wigilijną z 6 na 7 stycznia br. zostały wybrudzone kałem ludzkim drzwi i klamki Katedry św. Mikołaja, gabłota do ogłoszeń, bramy i bramki wokół tejże świątyni. W nocy z 18 na 19 stycznia br. (święto Chrztu Pańskiego) wybrudzone bramę od ul. Lipowej i gdyby nie postawiony stróż, byłaby zanieczyszczona woda w rezerwuarze przyszykowana do świecenia, powtórzyło się to i w nocy z 20 na 21 stycznia br.. Prawosławni do głębi serca są poruszeni i rozgoryczeni tym barbarzyństwem, nie tylko w Białymstoku. I to dzieje się w XX wieku, w dobie ekumenizmu. Gdzie tutaj będzie duchowe zbliżenie i pielęgnowanie braterskich stosunków pomiędzy wszystkimi Kościołami, a tym bardziej w tym wypadku w Białymstoku. [...] Ostatnie wybryki były dokonane podczas oktawy modłów o jedność i nie przyczynią się do zaufania innym ludziom, tak potrzebnego dla Kościoła i dla Ojczyzny w Jedności Narodowej. [...] Wobec powyższego zwracam się do Waszej Ekszelencji z prośbą, by wszystkimi możliwymi sposobami zaapelować do złych ludzi, by przestali profanacji krzywdzących nas prawosławnych, w nadziei, iż nasze słowa o miłości i braterstwie nie będą sprzeczne z czynami. Ze swej strony uczynię to, zwrócę się z podobnym apelem w dn. 23 stycznia br. [...] Z najgłębszym szacunkiem do Waszej Ekszelencji pozostaję w wierze, że „Nadzieja zawieść nie może”; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wydział do Spraw Wyznań, XXI/6, Informacja dotycząca przebiegu tygodnia ekumenicznego na terenie województwa białostockiego, k. 179.

⁴⁶⁴ Tamże, k. 176.

greckokatolickiego”⁴⁶⁵. Natomiast Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie sygnalizował napięcia pomiędzy duchowieństwem prawosławnym a klerem rzymskokatolickim odprawiającym nabożeństwa w obrządku wschodnim, W notatce służbowej znalazła się informacja o tych, [...] którzy za wszelką cenę starali się odciągnąć od Kościoła prawosławnego jak największą liczbę jego wyznawców. Kuria Biskupia Diecezji Warmińskiej w Olsztynie próbuje tworzyć nielegalne parafie birytualne, z tego powodu Kościół prawosławny odczuwa negatywne skutki działalności Kościoła rzymskokatolickiego”⁴⁶⁶. Pod tym względem nie trzeba się dziwić postawie duchowieństwa prawosławnego, które przez cały czas starało się odbudować swoją pozycję.

W latach osiemdziesiątych XX wieku doszło do kilku niewyjaśnionych pożarów świątyń prawosławnych na Białostocczyźnie. W 1982 roku w niewyjaśnionych okolicznościach zginął ks. Piotr Popławski, proboszcz parafii prawosławnej w Narwi. Cerkiew przechodziła trudne chwile. Dynamiczny rozwój struktur kościoła na terenie diecezji zapoczątkował ingres bp. Sawy na katedrę białostocką. Nowy ordynariusz cieszył się wielkim autorytetem wśród duchowieństwa i wiernych, dokonał rozwoju życia cerkiewnego, podniósł prestiż prawosławia na Białostocczyźnie. To dzięki niemu i dziekanowi białostockiemu ks. Serafinowi Żeleźniakowiczowi doszło do budowy największej prawosławnej świątyni. Budowę cerkwi Świętego Ducha w Białymstoku rozpoczęto w 1982 roku, a zakończono w 1996 roku. W czasie, gdy katedrą białostocką zarządzał bp Sawa liczba parafii na terenie diecezji zwiększyła się z 45 do 57.

W 1980 roku na terenie Białegostoku funkcjonowały jedynie cztery parafie, natomiast w 2000 roku już jednaście. Do istniejących parafii św. Mikołaja (katedralna), Fastach, Dojlidach i Starosielcach dołączyły: Świętego Ducha, św. Jerzego, św. Pantelejmona, Zmartwychwstania Pańskiego, św. Zofii, Wszystkich Świętych i wojskowa św. św. Piotra i Pawła. W latach osiemdziesiątych na szerszą skalę rozwinęło się budownictwo nowych cerkwi i tu trzeba zaznaczyć, że wiele remontów obiektów zabytkowych było realizowanych przy finansowym wsparciu władz państwowych⁴⁶⁷.

Na podstawie zebranych tu informacji wyraźnie widać różnicę między Kościołem katolickim i Cerkwią prawosławną w podejściu do faktu utworzenia i działalności NSZZ „Solidarność na terenie Białostocczyzny. Pierwszy z nich z różnym

⁴⁶⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 285.

⁴⁶⁶ Tamże, s. 285.

⁴⁶⁷ Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 288-289, 292.

natężeniem walczył o poprawę warunków bytowych społeczeństwa i wprowadzenie ustroju demokratycznego. Nie chodziło tu o wzywanie do radykalnych przemian drogą rewolucji, lecz o zapewnienie zaplecza moralnego i intelektualnego, które stanowić by mogło oparcie w toczących się zmaganiach z systemem komunistycznym. Natomiast hierarchowie Cerkwi, wbrew dążeniom samych związkowców, potraktowali NSZZ „Solidarność” jak organizację religijną, stanowiącą konkurencję dla tego wyznania. O wiele większe znaczenie w zajęciu nieprzychylniej pozycji odegrała jednak lojalistyczna postawa wobec władzy. Należy jednak dodać, iż postawa ta wynikała, że słabej pozycji Kościoła prawosławnego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Podczas stanu wojennego Cerkiew otrzymała szereg ustępstw i wsparcie, ze strony władz, co wpłynęło również na ożywienie życia religijnego tej mniejszości wyznaniowej. Pod uwagę należy także wsiąść tradycję religijną tego wyznania, która nakazywała lojalność wobec władzy świeckiej zaraz po boskiej. Kościół prawosławny mimo idei ekumenizmu pozostawał również w pewnego rodzaju konflikcie z Kościołem katolickim.

Dając wyraz lojalności wobec rządzących, włączył młodzież i duchownych w akcje organizowane przez władze. Wspólnie z ks. Serafinem Żeleźniakowiczem został także zgłoszony do Frontu Porozumienia Narodowego. W przekazanych informacjach bp Sawa wskazał, że wśród wyznawców Kościoła prawosławnego udało się powściągnąć przejawy nacjonalizmu białoruskiego, gdyż do tej narodowości przyznawały się głównie osoby skupione w „towarzystwie białoruskim” (BTSK). „Osobiście poparłem stan wojenny. Na Białostocczyźnie sytuacja była napięta. Popierałem »Solidarność« dotąd, dokąd broniła praw robotniczych. Gdy łączyła się z Kościołem katolickim, nas już w »Solidarności« nie było”⁴⁶⁸.

Włączenie się ruch ekumeniczny to rzecz bez precedensu w historii bractw cerkiewnych. Z głównego oponenta Kościoła rzymskokatolickiego bractwa przekształciły się w organizacje szerzące idee ekumeniczne. Na taką postawę bractwa wpływ miały nie tylko inne realia historyczne, w jakich przyszło funkcjonować dawnym bractwom i ich współczesnym kontynuatorom, ale także zmiany, jakie zaszły w mentalności mieszkańców naszego kraju.

Hierarcha w „okresie białostockim” pełnił wiele ważnych funkcji cerkiewnych, społecznych i naukowych. W latach 1980-1991 roku uczestniczył w pracach komisji

⁴⁶⁸ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, s. 137.

„Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów. W związku z działalnością w Światowej Radzie przebywał w Kanadzie w 1983 roku. W Vancouver brał wówczas udział w VI Zgromadzeniu Ogólnym tej organizacji. Po latach wspominał: „To była rzeczywiście dobra okazja do poznania prawosławnych hierarchów, teologów. Spotykałem tam ks. Witalisa Borowoja. Odnowiłem też znajomości z Serbami, poznałem kilku Greków”. Władyka docenił wówczas znaczenie spotkań ekumenicznych: „Jest to zjawisko o tyle pozytywne, że stanowi platformę, na której ludzie ze sobą rozmawiają. Natomiast w sensie ideologicznym, to już jest polityka Kościoła”⁴⁶⁹.

Arcybiskup współpracował z Brytyjskim Towarzystwem Biblijnym. „Trudno mówić tu o jakichś konkretnych kontaktach. Korzystaliśmy z Biblii, które oni sprzedawali. Prawdziwe kontakty zaczęliśmy utrzymywać z nimi, jak nastał czas tłumaczenia na język polski”⁴⁷⁰. Hierarcha został członkiem honorowym Towarzystwa Biblijnego. Ponadto, w latach 1979-1989 zasiadał on w Katolicko-Prawosławnej Komisji Mieszanej ds. Dialogu Teologicznego. „Było wiele tematów. Jeśli dobrze pamiętam, to była mowa o eklezjologii, o źródłach objawienia. Ale podczas pierwszego spotkania, jakie mieliśmy z katolikami, dużo czasu straciliśmy na kwestie proceduralne. Chodziło o uczestnictwo unitów – grekokatolików. Gdy byłem w Białymstoku, miałem bardzo dużo pracy, to poprosiłem o zwolnienie mnie z członkostwa w tej komisji. Od tej pory na te spotkania jeździł bodajże ks. protoprezbiter Serafin Żeleźniakowicz”⁴⁷¹.

Arcybiskup Sawa został honorowym członkiem Komitetu Międzynarodowej Konferencji Etyki oraz działał w Polskiej Radzie Ekumenicznej⁴⁷². Przez wiele lat reprezentował Polski Autokefalicznych Kościół Prawosławny w Polskiej Radzie Ekumenicznej. Władyka nie przestawał współpracować z tym gremium aż do dnia dzisiejszego. „Cały czas współpracuję z PRE. Zwierzchnicy Kościołów z urzędu są członkami prezydium tej organizacji. Poza tym zwierzchnicy prawosławni, polskokatolicy, luterańscy pełnią funkcje wiceprzewodniczących rady. Początkowo przewodniczącymi PRE mogli być tylko zwierzchnicy Kościołów, a że istnieje system rotacyjny, to przyszła kolej i na mnie. Wówczas stwierdziłem, że lepiej, jeśli prawosławny metropolita nie będzie przewodniczącym, bo pełni on funkcję reprezentacyjną i musi chodzić na spotkania do różnych związków religijnych. Uważałem, że nie jest to dobre i przyczyniłem się do tego, że zmieniono Status PRE. Zapisano w nim, że

⁴⁶⁹ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 62.

⁴⁷⁰ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 63-64.

⁴⁷¹ Tamże, s. 61.

⁴⁷² *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, s. 15.

przewodniczącymi rady mogą być również przedstawiciele Kościołów. W taki sposób przewodniczącym został Władysław Jeremiasz. A ostatnio, gdy skończył kadencję, to ze względu na stan zdrowia nie chciał ponownie kandydować. Powstał pat, bo nie było żadnego odpowiedniego kandydata. Dlatego też przekonałem Władysława Jeremiasza, żeby, na ile może, na tyle dalej kierował radą”⁴⁷³.

W latach 1990-1991 władysław Sawa współprzewodniczył Państwowo-Kościelnemu Zespołowi Redakcyjnemu, którego zadaniem było opracowanie projektu ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Prawosławnego⁴⁷⁴. Władysław zauważył, że „sprawa Funduszu Kościelnego, a wcześniej było kilka innych spraw, m.in. bardzo ważna dla nas kwestia cerkwi na Łemkowszczyźnie. Odpowiednikiem tej komisji w kontaktach rządu RP z Kościołem rzymskokatolickim jest zespół państwowo-kościelny”. Kościelno-Rządowa Komisja Regulacyjna zajmowała się między innymi zwrotem bezprawnie zagarniętych Cerkwi ziem (lub wypłacaniem rekompensat) w okresie powojennym. Hierarcha doceniał znaczenie pracy tej Komisji: „Tak, nasza komisja zajmująca się tymi sprawami jeszcze działa, chociaż rzymskokatolicka przestała już istnieć. Prosiłem, aby mogła ona spokojnie zakończyć swoje prace i doprowadzić do końca pozaczynane sprawy”⁴⁷⁵.

Warto odnotować, że relacje ekumeniczne na terenie diecezji białostocko-gdańskiej polepszyły się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. W ramach obchodów Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan w cerkwi pw. Świętego Ducha w Białymstoku oraz katedrze archidiecezji białostockiej odbyły się spotkania hierarchów Kościoła prawosławnego i rzymskokatolickiego. Podobne nabożeństwa odbywały się w Gdańsku, Olsztynie i Elblągu⁴⁷⁶. Wielkim rozgłosem odbiło się kazanie arcybiskupa Sawy wygłoszone podczas nabożeństwa o jedność chrześcijan 19 stycznia 1997 roku. Hierarcha wskazał w nim, że jedynie miłość i modlitwa jest właściwą drogą do jedności⁴⁷⁷. To przesłanie wydane w 1997 roku podsumowywało działalność ekumeniczną arcybiskupa Sawy na terenie eparchii białostocko-gdańskiej.

Najważniejszym wydarzeniem ekumenicznym była wizyta papieża Jana Pawła II w cerkwi pw. św. Mikołaja w Białymstoku 5 czerwca 1991 roku. Wizyta odbyła się podczas pobytu papieża w Białymstoku, Spotkanie z wyznawcami prawosławia w

⁴⁷³ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 63.

⁴⁷⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2001, s. 290-291.

⁴⁷⁵ *Rozmowy o życiu i Cerkwi*, s. 126-127.

⁴⁷⁶ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 2(3), 1995, s. 5.

⁴⁷⁷ „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”, nr 2(11), 1997, s. 6.

soborze pw. św. Mikołaja Cudotwórcy odbiło się szerokim echem. W spotkaniu udział wzięli przedstawiciele Synodu Biskupów Cerkwi Prawosławnej, Prymas Polski kardynał Józef Glemp, przewodniczący Związku Muzułmanów w Polsce, wierni i duchowni prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej. Duchowni prawosławni odprawili nabożeństwo wotywno ku czci św. Mikołaja, które zakończyło się wspólnym odmówieniem modlitwy „Ojcze nasz” w różnych językach. W przemówieniu arcybiskup białostocko-gdański Sawa podkreślił historyczny wymiar wizyty Jana Pawła II w świątyni prawosławnej. Na zakończenie papież pobłogosławił zebranych ośmioramiennym krzyżem. Po raz pierwszy w telewizji polskiej bezpośrednio transmitowano prawosławne nabożeństwo⁴⁷⁸.

W okresie posługiwania na katedrze białostocko-gdańskiej arcybiskup Sawa przyczynił się do poprawy relacji ekumenicznych, czego wyrazem były wspólne spotkania i modlitwy w Tygodniu Modlitw o Jedność Chrześcijan. Biskup doprowadził do odrodzenia kontaktów międzywyznaniowych na poziomie dekanalnym i parafialnym.

W odniesieniu do przemian społeczno-politycznych zachodzący w naszym kraju w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych minionego stulecia, władca Sawa zachował powściągliwą postawę, koncentrując się na działalności pastoralnej w diecezji białostocko-gdańskiej. Pomimo takiej postawy ordynariusz diecezji wspierał wszelkie inicjatywy łagodzące konflikty społeczne, religijne i polityczne.

⁴⁷⁸ *Wizyta w cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy 5 czerwca 1991,*
<https://www.youtube.com/watch?v=Zok3WZ8Sx7s>.

8. Obraz diecezji białostocko-gdańskiej w końcu XX stulecia

Charakteryzując sytuację Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku należy ukazać jej stan na rok 1998, kiedy ordynariusz eparchii Sawa został wybrany na metropolitę Warszawskiego i całej Polski. Ukazanie tego obrazu pozwoli lepiej zrozumieć co się zmieniło na terenie eparchii białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998.

Liczbę wiernych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego władze cerkiewne w 1980 roku szacowały na 480 850 osób i 100 000 osób wyznania prawosławnego pozostających w mieszanych związkach małżeńskich⁴⁷⁹. W 1985 roku Metropolia Prawosławna w Warszawie informowała Urząd ds. Wyznań, że liczba wiernych Kościoła wynosi 851 850, z czego 622 000 miało zamieszkiwać w województwie białostockim⁴⁸⁰. Dwa lata później to samo źródło podawało liczbę 860 000 wiernych, z których 630 000 miało przebywać na Białostocczyźnie⁴⁸¹. Z kolei w 1990 roku władze cerkiewne informowały o 870 6000 wiernych, w tym 640 000 z terenów województwa białostockiego⁴⁸². Badacze problemu zwracają uwagę, że ponad połowa wiernych mieszka na terenie obecnego województwa podlaskiego. W najnowszej monografii województwa białostockiego ogólną liczbę wiernych prawosławnych szacuje się jedynie na niewiele ponad 120 tys. Według autorów opracowania w Białymstoku na ogólną liczbę 282 530 mieszkańców miasta w 1999 roku prawosławni stanowili zaledwie 9%, co stanowi 25 340 osób. W powiecie białostockim prawosławni stanowili 10,3% (14 317) ogółu mieszkańców, w bielsko-podlaskim 33,4% (21 533), w hajnowskim 60,6% (32 929), siemiatyckim 26,1% (4 039), sokólskim 6,8% (6 584)⁴⁸³. Powyższe dane nie są wiarygodne i są wyraźnie zaniżone. Inna analiza struktury wyznaniowej mieszkańców Polski północno-wschodniej wskazywała, że na terenie dawnego województwa białostockiego w 1985 roku mieszkało około 250 000 wyznawców prawosławia, a na obszarze suwalskiego – 4 900, łomżyńskiego – 400, olsztyńskiego – 15 900 wiernych⁴⁸⁴. Niestety, ta

⁴⁷⁹ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/32, k. 44.

⁴⁸⁰ Tamże, sygn. 132/220, k. 68.

⁴⁸¹ Tamże, sygn. 132/223, k. 16.

⁴⁸² Tamże, sygn. 132/20, k. 37.

⁴⁸³ *Województwo Podlaskie u progu XXI wieku*, red. R. Horodeński, C. Sadowska-Snarska, Białystok 2001, s. 110.

⁴⁸⁴ A. Sadowski, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, pod red. Z. Kurcza, Wrocław 1997, s. 20.

interesująca analiza struktury wyznaniowej została ograniczona tylko do tego regionu kraju. Wszystkie analizy tego typu należy traktować szacunkowo. W odniesieniu do centralnych i zachodnich regionów Polski liczba wiernych jest trudna do ustalenia zwłaszcza, że część z nich jest niepraktykująca lub ukrywająca swoją przynależność religijną. Otwartą sprawą pozostaje liczba małżeństw mieszanych kultywujących wyznanie prawosławne. W tej sytuacji musimy oprzeć się na statystykach cerkiewnych. Według danych władz cerkiewnych obecnie Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny liczy około 600 000 wiernych⁴⁸⁵. Dane te, pozyskane na podstawie informacji proboszczów, bardziej odpowiadają stanowi faktycznemu aniżeli te, które znalazły się w niektórych publikacjach naukowych. Interesujący jest również współczesny stan narodowościowy wyznawców prawosławia w Polsce. Największą liczbę wyznawców Kościoła prawosławnego stanowią osoby należące do białoruskiej mniejszości narodowej. Około 90% mieszkających w Polsce Białorusinów deklaruje wyznanie prawosławne. Tematyka związana z Kościołem prawosławnym jest popularna na łamach pism i czasopism wydawanych przez organizacje mniejszości białoruskiej („Niwa”, „Czasopis”, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”). Drugą najliczniejszą grupą są osoby narodowości polskiej. Ta część wiernych ciągle się powiększa wraz z asymilacją mniejszości narodowych. Trzecią grupą narodowościową deklarującą wyznanie prawosławne są Ukraińcy i Łemkowie. Do Kościoła prawosławnego należą też przebywając w Polsce Rosjanie, Grecy, Serbowie, Rumuni, Macedończycy, Ormianie, Romowie, Asyryjczycy i inni⁴⁸⁶.

Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w swej strukturze administracyjnej dzieli się na sześć diecezji z 250 parafiami. Osobną eparchię stanowi prawosławna diecezja wojskowa z sześcioma parafiami. W 1998 roku ordynariuszem diecezji warszawsko-bielskiej był metropolita Sawa, łódzko-poznańskiej – abp Szymon, przemysko-nowosądeckiej – abp Adam, wrocławsko-szczecińskiej – abp Jeremiasz, lubelsko-chełmskiej – abp Abel, białostocko-gdańskiej – bp Jakub. Zwierzchnikiem diecezji wojskowej z tytułem biskupa hajnowskiego był bp Miron. Bp Grzegorz z tytułem biskupa bielskiego jest wikarym władzą metropolity warszawskiego. Wszystkie parafie posiadają 430 cerkwi i kaplic. W strukturach Kościoła znajduje się

⁴⁸⁵ D. Sawicki, *Najnowsza historia...*, s. 255.

⁴⁸⁶ Por. A. Sadowski, *Świadomość religijna wyznawców Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie*, „ЕЛПИСЬ” R. I (XII), z. 1 (14), 1999, s. 164; K. Pudło, *Grecy i Macedończycy w Polsce 1948-1993. Imigracja, przemiany i zanikanie grupy*, „Sprawy Narodowościowe” 1995, t. IV, z. 1, s. 187-190; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 135-137.

siedem monasterów – cztery męskie (św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej, Zwiastowania NMP w Supraślu, św. św. Cyryla i Metodego w Ujkowicach, św. Dymitra Sołuńskiego w Sakach) i trzy żeńskie (św. św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce, Narodzenia NMP w Dojlidach, Opieki Matki Bożej w Wojnowie). Oprócz wymienionych ośrodków klasztornych w Kostomłotach znajduje się męski dom zakonny św. Serafina Sarowskiego. Pozytywne zmiany w położeniu prawnym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego nastąpiły wraz z transformacją ustrojową po 1989 roku. W rezultacie tych zmian ostatnia dekada przyniosła rozwój struktur cerkiewnych oraz wzrost aktywności Kościoła prawosławnego we wszystkich dziedzinach jego działalności. Dzięki samodzielnej ustawie uregulowano status prawny Kościoła prawosławnego i relacje między państwem a Kościołem. Podstawę prawną do funkcjonowania Kościoła prawosławnego stworzyła ustawa o stosunku państwa do PAKP z 4 lipca 1991 roku. Zmiany społeczno-polityczne zapoczątkowane na początku lat osiemdziesiątych stworzyły zasadniczo nowe warunki funkcjonowania Kościoła prawosławnego i otworzyło mu drogę do rozwoju jego struktur. W ostatnim ćwierćwieczu zezwolono na budowę ponad stu świątyń i kaplic. Reaktywowano dwie historyczne diecezje: przemysko-nowosądecką w 1983 roku i lubelsko-chełmską w 1989 roku. Obok istniejących ośrodków zakonnych na Świętej Górze Grabarce i w Jabłecznej odrodziło się lub zapoczątkowane zostało życie monastyczne w Supraślu, Ujkowicach, Sakach, Dojlidach i Wojnowie⁴⁸⁷. Reaktywowano działalność prawosławnego ordynariatu wojskowego. Wprowadzono nauczanie religii do szkół oraz powołano liczne bractwa i stowarzyszenia cerkiewne. Kanonizowano św. Maksyma Gorlickiego i świętych męczenników Chełmskich i Podlaskich. Do Kościoła prawosławnego w Polsce powróciły relikwie św. męczennika Gabriela. Kościół prawosławny w Polsce zaczął utrzymywać bliskie kontakty z innymi kanonicznymi Kościołami prawosławnymi w świecie oraz aktywnie kontynuował swoją działalność w Polskiej Radzie Ekumenicznej.

Po odejściu z katedry białostocko-gdańskiej arcybiskupa Sawy nadal na terenie diecezji znajdują się dwie katedry biskupie: w Białymstoku pw. św. Mikołaja Cudotwórcy i Gdańsku również pw. św. Mikołaja Cudotwórcy. Na obszarze diecezji funkcjonują trzy monastery: męski – Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu, żeński – Narodzenia Bogurodzicy w Zwierkach oraz żeński – Opieki Matki Bożej w Wojnowie.

⁴⁸⁷ *Prawosławie w Polsce*, s. 136-168.

W klasztorach przebywa około 50 mnichów i mniszek. Administracyjnie Diecezja Białostocko-Gdańska jest podzielona na 5 dekanatów (Białostocki, Gdański, Gródecki, Olsztyński i Sokólski) oraz 58 parafii. Posługę w parafiach niesie ok. 100 księży i diakonów. Na terenie diecezji znajdują się ponadto dwie parafie wojskowe: św. Piotra i Pawła w Białymstoku i pw. św. Jerzego Zwycięzcy w Gdańsku (należące do Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego). Prasowym organem diecezji jest kwartalnik „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”. Od 2002 roku w Białymstoku działa diecezjalne Radio „Orthodoxia”⁴⁸⁸. Obok rozwiniętej struktury parafialnej i kilku monasterów władca Sawa pozostawił po sobie wiele instytucji cerkiewnych. Nadal funkcjonuje powołany do życia 12 czerwca 1996 roku dekretem ks. Arcybiskupa Białostockiego i Gdańskiego Sawy Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej „Eleos”. Powszechnie znaną inicjatywą „Eleosu” jest Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom oraz Wielkanocna Skarbonka.

Spuścizną po arcybiskupie Sawie jest Centrum Kultury Prawosławnej, które się mieści przy ul. św. Mikołaja 5 w Białymstoku. W Centrum Kultury Prawosławnej swoją siedzibę: Wydział Katechetyczny Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej „Eleos”, Bractwo Trzech Św. Hierarchów, Fundacja OIKONOMOS oraz Biuro Radnych Forum Mniejszości Podlasia. W Centrum Kultury Prawosławnej jest biblioteka, czytelnia, archiwum i sala wystawowa. Centrum Kultury Prawosławnej prowadzi szeroką działalność kulturalną i edukacyjną, organizuje koncerty i prelekcje.

Diecezja białostocko-gdańska kontynuuje aktywność władcy Sawy na kierunku działań społecznych, charytatywnych, oświatowych, wychowawczych, edukacyjnych, kulturalnych, naukowych, wydawniczych poprzez powstałą w 2003 roku fundację OIKONOMOS. Celem tej fundacji jest realizowanie akcji kulturalnych (wystawy, koncerty, festiwale, wydawnictwa) i edukacyjnych (warsztaty, konferencje, szkolenia). Fundacja prowadzi Akademię Supraską – centrum kulturalno-edukacyjne z własną bazą noclegową w Supraślu.

W sferze działalności medialnej dzieło biskupa Sawy po roku 1998 kontynuuje Radio „Orthodoxia”, które zostało uruchomione 19 grudnia 2001 roku. Dyrektorem

⁴⁸⁸ Por. A. Mironowicz, *Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok 1998; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemna na Białostocczyźnie w XV – XX wieku*, Białystok 2004.

rozgłośni jest ks. Mateusz Kiczko. Radio „Orthodoxia” prezentuje zagadnienia z teologii prawosławnej, przedstawia aktualne informacje z życia społeczności prawosławnej regionu, relacje z wydarzeń społeczno-kulturalnych a także muzyka cerkiewna i świecka, związana z kulturą duchową Białorusinów, Rosjan, Ukraińców i Łemków. Program tego radia jest adresowany do prawosławnych mieszkańców Podlasia oraz tych wszystkich, którzy prawosławiem się interesują. W radiu jest czytane i objaśniane Pismo Święte, transmitowane nabożeństwa i uroczystości religijne.

Troska o młodzież władzyki Sawy głównie była realizowana poprzez Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Zasadniczym celem Bractwa było kształtowanie świadomości religijnej młodzieży prawosławnej i dbanie o zachowanie wspaniałej tradycji kulturowej Kościoła prawosławnego. Bractwo posiada własny ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy w Jacznie.

Zaangażowanie naukowe władzyki Sawy było kontynuowane w działalności Katedry Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku. Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku jest przedłużeniem Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, które działało w latach 1924-1939. Uniwersytet w Białymstoku był przez czterdzieści lat Filią Uniwersytetu Warszawskiego. Katedra Teologii Prawosławnej powstała jako międzywydziałowa jednostka naukowo-badawcza i swoją aktywność realizowała i realizuje poprzez badania statutowe oraz własne jej pracowników.

Rozwinięte przez arcybiskupa Sawę w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku życie monastyczne na terenie eparchii białostocko-gdańskiej jest kontynuowane przez męski Monaster Zwiastowania NMP i św. Jana Teologa w Supraślu⁴⁸⁹ oraz dwie żeńskie wspólnoty zakonne Zaśnięcia Matki Bożej w Wojnowie⁴⁹⁰ i Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Zwierkach⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ W monasterze w Supraślu każdy dzień zaczyna się i kończy modlitwą. Praca jest drugim podstawowym elementem życia mniszego, pomocnym w doskonaleniu duchowym. Bracia kierują odbudową cerkwi Zwiastowania i remontem odzyskanych budynków, uczą w szkołach religii, prowadzą zajęcia z młodzieżą, piszą ikony. Jeden z nich udziela porad zielarskich. Obecnie wspólnotę zakonną tworzą 10 mnichów. A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym* [w:] red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.

⁴⁹⁰ W 1996 r. arcybiskup Sawa dokonał konsekracji odnowionej cerkwi pw. Zaśnięcia Matki Bożej. W 1997 r. w zorganizowano cerkiew św. Ambrożego i Soboru Świętych Starców Optyńskich – świętych mnichów z monasteru. W 2021 r. wspólnotę tworzyło pięć mniszek i dwie posłusznice. Por. Agnia (Cicha), *Monaster Usypienia w Wojnowie*, „Przegląd Prawosławny”, nr 10 (304), s. 22.

Wielkim sukcesem było zakończenie odbudowy cerkwi obronnej Zwiastowania NMP w Supraślu i wykonanie w niej fresków w 2020 roku. Warto przypomnieć, że odbudowa tej świątyni została zapoczątkowana przez biskupa Sawę w 1986 roku. Od 2019 roku do Ławry Supraskiej dołączony został skit świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich.

W 2006 roku archimandryta monasteru supraskiego ks. Gabriel (Giba) zorganizował pustelnię na miejscu objawienia ikony św. Antoniego Pieczerskiego. Od tego roku stale na terenie pustelni trwała modlitwa mnisza i przybyłych pątników. 16 stycznia 2009 roku metropolita warszawski Sawa oficjalnie powołał skit św. Antoniego i Teodozego Pieczerskiego i 15 września 2009 roku – sam odprawił pierwszą liturgię świętą przy udziale tysięcy wiernych.

Reasumując, władca Sawa przyjmując godność metropolity Warszawskiego i całej Polski pozostawił diecezję białostocko-gdańską w dobrym stanie, z rozbudowaną strukturą parafialną, odrodzonymi zgromadzeniami zakonnymi, wykształconym duchowieństwem i rozwiniętymi instytucjami diecezjalnymi. Diecezja białostocko-gdańska w latach 1982-1998 była najbardziej dynamicznie rozwijającą się eparchią Kościoła prawosławnego w Polsce.

⁴⁹¹ Obecnie wspólnotę zakonną tworzą 40 mniszek. J. Charkiewicz – *Święto monasteru w Zwierkach*. „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 6/2014, s. 5.

Zakończenie

Rozprawa pt. *Struktura organizacyjna i działalność pastoralna prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1981-1998* obejmuje lata, kiedy diecezją białostocko-gdańską zarządzał biskup Sawa Hrycuniak. W pracy omówione zostały dzieje Kościoła prawosławnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej do 1981 roku oraz droga władzy Sawy do objęcia godności ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej. W kolejnym rozdziale rozprawy został przedstawiony rozwój struktury organizacyjnej diecezji w czasie, kiedy jurysdykcję nad nią sprawował władca Sawa. Odrodzeniu się życia monastycznego (Supraśl), a w niektórych punktach jego zapoczątkowaniu (Zwierki, Wojnowo) poświęcony został kolejny rozdział pracy. Nie sposób opisać zmian zachodzących na terenie eparchii bez wskazania rozwoju instytucji diecezjalnych i prezentacji ich działalności: Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku, siedziby Ordynariatu wojskowego, działalności diecezjalnych bractw cerkiewnych (św. św. Cyryla i Metodego, św. hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Złotoustego, św. Mikołaja Cudotwórcy).

W rozprawie została przeanalizowana działalność pastoralna w diecezji, w latach 1982-1998. Zwrócono uwagę na odrodzenie kultu świętych, kultu cudownych ikon, edukację duchowieństwa i aktywność naukową. Szczególnie istotna była działalność naukowa i edukacyjna Katedry Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku, a także działania Diecezjalnego Wydziału Katechetycznego, Kursów dla duchownych i Matuszek, Kursów psalmistów, Wszechnicy Kultury Prawosławnej oraz organizacji Białostockich Dni Muzyki Cerkiewnej i Białostockich Wieczorów Kolęd Prawosławnych. Osobne miejsce przeznaczono na prezentację środków przekazu medialnego na terenie diecezji białostocko-gdańskiej (audycje w Polskim Radiu Białystok, programy w Regionalnym Ośrodku Telewizyjnym Białystok, miesięcznik „Przegląd Prawosławny” i kwartalnik „Wiadomości Diecezji Białostocko-Gdańskiej”). W diecezji wielkie znaczenie miała działalność charytatywna na terenie eparchii, a zwłaszcza funkcjonowanie Prawosławnego Ośrodka Miłosierdzia „Eleos”. Duszpasterstwu młodzieży oraz działalności organizacji młodzieżowych na terenie eparchii (Diecezjalne Bractwo Młodzieży Prawosławnej; Duszpasterstwo akademickie) poświęcono kolejny rozdział rozprawy. Przeanalizowane zostały również kwestie dotyczące działalności ekumenicznej oraz odniesienia do przemian społeczno-politycznych. W ostatnim punkcie pracy został ukazany stan diecezji białostocko-

gdańskiej w końcu XX stulecia. Rozprawę *Struktura organizacyjna i działalność pastoralna prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1981-1998* kończy zakończenie, wraz z bibliografią oraz aneksami z dokumentacją fotograficzną, przedstawiającą w formie wizualnej najważniejsze momenty z życia diecezji białostocko-gdańskiej z lat 1982-1998.

Przedstawienie funkcjonowania Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w latach 1982-1998 pozwala wysnuć kilka wniosków o szerszym charakterze i wskazać na dalsze perspektywy badawcze. Prawosławie na terenie diecezji białostocko-gdańskiej i całej Polski charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem. Słaba znajomość specyfiki prawosławia przez społeczeństwo polskie powoduje stereotypowe i tendencyjne postrzeganie Kościoła prawosławnego. Do głównych czynników takiego stanu rzeczy należy zaliczyć: utożsamianie prawosławia z rosyjskością, prawosławny postrzegany jest jako spadkobierca zaborcy, a w czasach PRL-u z komunizmem. Odrębna historia prawosławia w różnych regionach Polski jest związana z przynależnością terenów naszego państwa do innych zaborów, migracjami, zmianą granic państwowych i odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Mocno jest też zakorzeniony w kulturze polskiej stereotyp „Polaka katolika”, co w świadomości społecznej delegitymizuje inne wyznania czy religie do przyznania im pełnego obywatelstwa. Prawosławie utożsamia się z religią mieszkających w Polsce Rosjan, Białorusinów, Ukraińców i Łemków. W niewielkim stopniu eksponowane są w środkach masowego przekazu zasługi prawosławnych obywateli polskich dla Polski⁴⁹².

Dane statystyczne z lat 1982-1998 wskazują, że zmniejsza się liczba wiernych Kościoła prawosławnego w Polsce. Główne powody tych zmian to: konwersja do Kościoła katolickiego w wyniku małżeństw mieszanych, wyjazdy za granicę, migracje ze wsi do miast powodujące zmianę tradycyjnego życia religijnego, utożsamianie prawosławia przez wiernych jedynie z religią w oderwaniu od tradycyjnych zwyczajów i kultury. W znacznym za to stopniu pomaga prawosławiu korzystanie ze środków przekazu społecznego, ogólny wzrost wykształcenia i wiedzy religijnej, który powoduje zwiększenie się świadomości religijnej części wiernych. Religijność prawosławnych chrześcijan ma charakter instytucjonalny. Z badań socjologicznych wynika, że Kościół prawosławny w pełni zaspokaja potrzeby religijne 49,7%, a częściowo zaspokaja 31,1% wiernych. Pełne zaufanie do Cerkwi deklaruje 13,8%, duże 30,4%, umiarkowane 35,1%

⁴⁹² W. Romanowicz, *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, „Colloquium”, 2015, Nr 3(19), s. 176-177.

wiernych.⁴⁹³ Prawosławie w dalszym ciągu pełni funkcję tożsamościową wiernych poprzez wzmacnianie poczucia odrębności. Można zauważyć stopniowy wzrost zaangażowania się prawosławnych w życie parafii i wzrost dynamizmu rozwoju struktur Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Taką tezę można postawić na podstawie: wzrostu powołań mniszych, aktywności młodzieży w przedsięwzięciach parafialnych, rozwoju ruchu pielgrzymkowego, aktywności Centrów Kultury Prawosławnej. Warty odnotowania jest również fakt, że w latach 1982-1998 znaczna część wiernych prawosławnych szukała swoich korzeni duchowości w własnej tożsamości kulturowej.

W przypadku omawianego okresu dziejów diecezji białostocko-gdańskiej należy zwrócić uwagę na fakt, że tym czasie nastąpiło uregulowanie kwestii prawnych i majątkowych Kościoła prawosławnego, rozwój działalności charytatywnej poprzez zakładanie nowych domów opieki i pomocy, zdynamizowanie działalności wydawniczej i zwiększenie cerkiewnej obecności w mediach, rozszerzenie działalności młodzieżowej na tereny i parafie zaniedbane, uregulowanie zabezpieczenia socjalnego kleru i ich rodzin⁴⁹⁴. Ogromna w tym względzie zasługa przypada arcybiskupowi Sawie – ordynariuszowi diecezji białostocko-gdańskiej w latach 1981-1998. W okresie jego arcypasterskiej posługi na katedrze białostocko-gdańskiej nastąpił rozwój diecezji we wszystkich jej sferach: strukturalnej, pastoralnej i instytucjonalnej.

⁴⁹³ Tamże, s. 178-179.

⁴⁹⁴ D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis”, 2000, nr 1/1, s. 255.

Aneks I

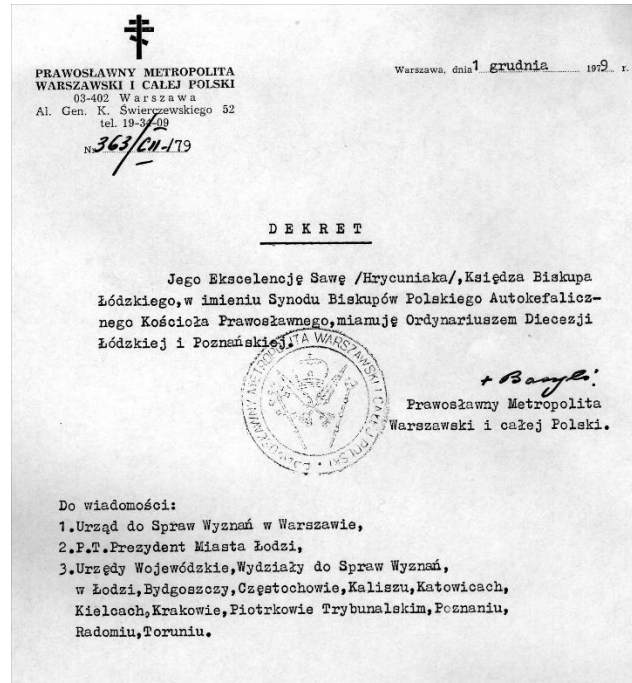
Mapa Diecezji Białostocko-Gdańskiej

Opracowanie Barbara Dembińska – Miejska Pracownia Urbanistyczna Toruń

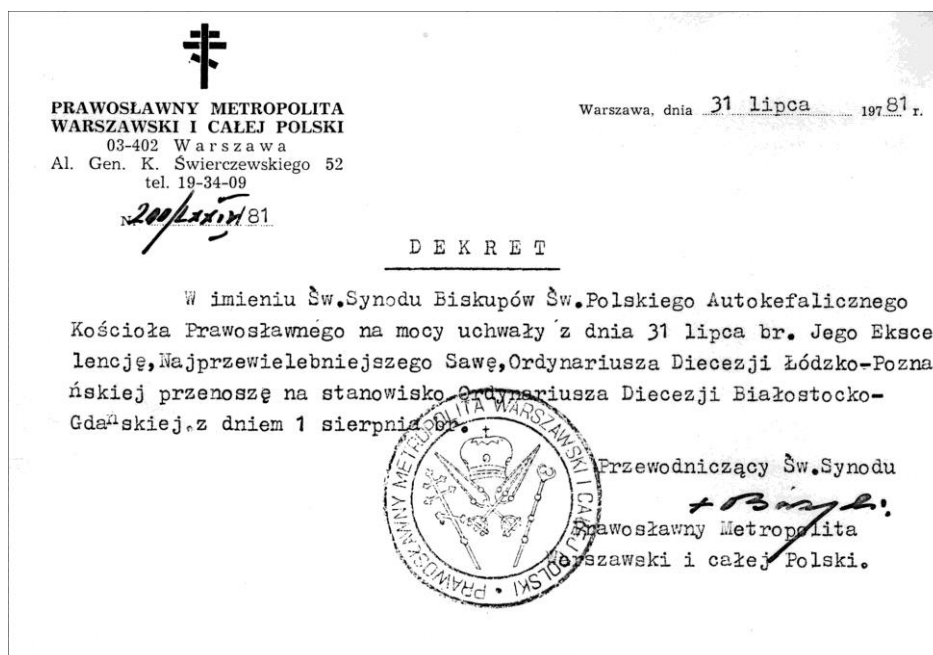

Aneks II

Dokumenty

1. Dekret na Ordynariusza Diecezji Łódzkiej i Poznańskiej. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

2. Dekret na Ordynariusza Diecezji Białostocko-Gdańskiej. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

RZECZPOSPOLITA POLSKA
MINISTERSTWO OBRONY NARODOWEJ

AKT MIANOWANIA

Na podstawie artykułu 4 ustawy z dnia 16 września 1982 r. o pracownikach urzędów państwowych (Dziennik Ustaw Nr 31, poz. 214)

mianuje

Wasza Ekscelencję Arcybiskupa SAWE Michała HRYCUNIAKA

na stanowisko Prawosławnego Ordynariusza Wojskowego

Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego

z dniem 1 maja 19⁹⁴ r.

Warszawa, dnia 16 maja 19⁹⁴ r.

3. Akt mianowania na stanowisko *Prawosławnego Ordynariusza Wojskowego*
Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. Archiwum Warszawskiej Metropolii
Prawosławnej.

Aneks III

Dokumentacja fotograficzna

Fot. 1. Archimandryta Sawa Hrycuniak w Monasterze w Jabłecznej. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 2. Archimandryta Sawa Hrycuniak w Monasterze w Jabłecznej 19.08.1970. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 3. Chirotonia biskupia 25 listopada 1979. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 4. Ingres biskupa Sawy na katedrę w Białymstoku – rok 1981. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

*Fot. 5. Konferencja diecezjalna w Białymstoku. Katedra św. Mikołaja 24 maja 1982.
Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.*

*Fot. 6. Położenie kamienia węgielnego pod odbudowę cerkwi Zwiastowania NMP w
monasterze w Supraślu. 3 czerwca 1984. Archiwum Warszawskiej Metropolii
Prawosławnej.*

Fot. 7. Przeniesienie relikwii św. Gabriela z Grodna do Białegostoku. 21 września 1992. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 8. Odprawa kapelanów Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego w Białymstoku. Rok 1996. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 9. Postrzyżyny mnisze w Monasterze w Dojlidach. 20 marca 1999. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Fot. 10. Intronizacja metropolity Sawy w Katedrze św. Marii Magdaleny w Warszawie. 12 maja 1998. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

Bibliografia

I. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Roskie 82.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Urząd ds. Wyznań, akta według cytowanych sygnatur.

Instytut Pamięci Narodowej - Oddziałowe Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Białymstoku - teczki WUBP i KW MO w Białymstoku według cytowanych sygnatur.

Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie - akta według cytowanych sygnatur.

Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Teki Glinki, nr 312.

II. Źródła drukowane

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956. Wybór dokumentów, oprac. S. Iwaniuk, t. I sierpień 1944- grudzień 1946, cz.1 sierpień 1944- grudzień 1945, Białystok 1996, cz. 2 styczeń-grudzień 1946, Białystok 1998.

Białostocczyzna 1944-1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz, oprac. J. Kułak, Warszawa 1998.

Matreńczyk A., *Z metropolitą Sawą o życiu i Cerkwi*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (338), sierpień 2013, s. 4-8.

Mironowicz A., *Wykaz proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, 1994, s. 98-112.

Mironowicz A., *Nieznane dokumenty do dziejów cerkwi białostockich z początku XIX wieku*, „Białostocczyzna”, Białystok 1999, nr 4 (56), s. 32-40.

Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949-1953, wybór i oprac. A. Kochański, G. P. Muraszko, A. F. Noskowa, A. Paczkowski, K. Persak, przekł. E. Rosowska, Warszawa 2000

Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów w XV – XVIII w., Białystok 1994.

Rozmowy o życiu i Cerkwi. Z metropolitą warszawskim i całej Polski Sawą rozmawia Jarosław Charkiewicz, Warszawa 2013.

Sosna G., *Sprawy narodowościowe i wyznaniowe na Białostocczyźnie (1944-1948) w ocenie władz Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór dokumentów*, Ryboły 1996.

Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946, wybór i oprac. T. Cariewskaja, przekł. E. Rosowska, Warszawa 1998.

Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków 1998.

Wizyta cerkwi Dojlidzkiej i Białostockiej w roku 1773 dnia 1 miesiąca decembra, [w:] *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego w roku 1 773 miesiąca novembra dnia 17 sporządzonej*, opr. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996.

Wy jesteście światłością świata, Bielsk Podlaski 2004.

Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Sawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski [w:] *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, Warszawa 2008, s. 11-72.

17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów, oprac. H. Konopka, Białystok 1998.

III. Literatura przedmiotu

Agnia (Cicha), *Monaster Uszpienija w Wojnowie*, „Przegląd Prawosławny”, nr 10 (304), s. 12-14.

Albert A., *Najnowsza Historia Polski*, t. I 1914-1945, Warszawa 1995.

Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956: taktyka, strategia, metody, cz.1: lata 1945-1947, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1994.

Bachrach J., *Demografie fun der jidiszer bafelkerung in Białystok*, Białystok 1937.

Barwiński M., *Podlasie jako region pogranicza*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 3/2014, s. 23-29.

Barwiński M., *Podlasie jako pogranicze narodowościowyznaniowe*, Łódź 2004.

Borowik S., *Jak w Białymstoku budowano sobór św. Mikołaja*, „Przegląd Prawosławny”, nr 4 (286), 2009, s. 14-15.

Buławski R., *Projekt drugiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu z 1921 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, z. 1, 1930, s. 55-66.

Choruży W., *Spalenie wsi Zanie przez oddział PAS NZW kpt. Romualda Rajsa „Burego”*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 18, 2002, s. 167-177.

- Derdej P., *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, Warszawa – Białystok 2005.
- Dobroński A., *Białystok historia miasta*, Białystok 2001.
- Dobroński A., *Historia Białegostoku*, Białystok 2021.
- Dobroński A., *Z dziejów Żydów na Białostocczyźnie w XIX wieku*, „Studia Podlaskie”, t. II, 1989, s. 84-94.
- Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.
- Dudra S., *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004.
- Fikus D., *Nieznany fragment wojny domowej*, „Tygodnik Powszechny”, nr 9 z 26.02.1989, s. 4-5.
- Fionik D., *Ajciec Konstancin Bajko- prefekt bielskich szkół*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, 1994, s. 115-122.
- Gnatowski M., *Radziecka polityka okupacyjna na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. Zarys tematu i problemy badawcze*, [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, red. M. Giżewska i T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 221-234.
- Goss K., *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXIII, z. 1, s. 114-136.
- Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010.
- Hryniewicz W., *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole 1995.
- Iwaniuk S., *Religia w szkołach z językiem białoruskim w Polsce Ludowej (1944-1960)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 17, 2002, s. 192-204.
- Jabłoński H. K., *Nadzór państwa nad działalnością nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1980.
- Jesionowicz A., *Struktura demograficzna Białegostoku w 20-leciu międzywojennym*, [w:] *Białystok w 80-leciu*, Białystok 1998, s. 31-72.
- Kalendarz prawosławny 2011*, red. Tofiluk J., Warszawa 2010.
- Kasjak I., *Z historyi Prawasłaŭnaj Carkwy Belaruskaha narodu*, New York 1956.
- Kersten K., *Między wyzwoleniem a zniewoleniem. Polska 1944-1956*, Londyn 1993.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Lublin 1989.

- Kochanowski W. K., *Konserwacja zabytków sztuki województwa białostockiego w latach 1945-1959*, „Rocznik Białostocki”, t. I, 1961, s. 387-403.
- Kołąkowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002.
- Kondracki J., *Polska Północno-Wschodnia*, Warszawa 1972.
- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, Białystok 1997.
- Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk i A. Mironowicz, Warszawa 1993.
- Ks. metropolita prof. dr hab. Sawa Michał Hrycuniak*, [w:] Baza „Ludzie nauki” portalu Nauka Polska (OPI) [dostęp 2016-06-24]
- Kułąk J., *Pacyfikacja wsi białoruskich w styczniu 1946 roku*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 8, 2001, s. 49-54.
- Kułąk J., *Pierwszy rok sowieckiej okupacji. Białystok 1944-1945*, Białystok 1996.
- Kuprianowicz G., *1938 Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, Chełm 2008, s. 299-304.
- Kuprianowicz G., *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczeń*, red. K. Leśniewski i J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 549-614.
- Kuprianowicz G., *Prawosławie w Polsce od 1918 roku do współczesności*, [w:] *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009, s. 781-788.
- Kuryłowicz A., *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 252-272.
- Langer T., *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967.
- Lenczewski M., *Ksiądz prof. dr archimandryta Grzegorz Peradze*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 2, 1974, s. 59-63.
- Łatyszonek O., Mironowicz E., *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2002.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I: *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983.
- Majecki H., *Białostoczczyzna w pierwszych latach władzy ludowej 1944-1948*, Warszawa 1977.

- Makarczuk-Jackowska K., Sołowiej B., *Chłopska śmierć*, [w:] *Podlaskie losy 1939-1982*, red. W. Choruży i P. Liedke, Białystok 2000, s. 57-65.
- Martos A., *Belaruś w istorycznej, gosudarstwienoj i cerkownoj ziźni*, Mińsk 1990.
- Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004.
- Mironowicz A., *Katalog świętyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko – Gdańskiej*, Białystok 1998.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...” *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. naukową P. Chomik, Białystok 2004, s. 172-199.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Parafie prawosławne w Białymstoku*, [w:] *Katalog świętyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej*, Białystok 1998, s. 7-22.
- Mironowicz A., *Parafie prawosławne w Białymstoku*, [w:] *Sobór św. Mikołaja w Białymstoku. W 150 rocznicę konsekracji*, Białystok 1996, s. 5-12.
- Mironowicz A., *Świątynie prawosławne na terenie miasta Białegostoku*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. VI, red. J. F. Nosowicz, Białystok 1998, s. 103-110.
- Mironowicz A., *Wielonarodowościowa i wielowyznaniowa struktura międzywojennego Białegostoku*, [w:] *Poszukiwanie pamięci i dialog. Białystok 65 lat później*, red. G. Olszewska-Baka, Białystok 2009, s. 35-38.
- Mironowicz E., *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce w 1948 r.*, [w:] *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2006, s. 111-121.
- Mironowicz E., *Białorusini*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989)*, red. P. Madajczyk, Warszawa 1998, s. 45-58.
- Mironowicz E., *Białorusini w Polsce 1944-1949*, Warszawa 1993.
- Mironowicz E., *Białorusini w województwie białostockim według spisu 1946 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego”, z. 16, 1991, s. 53-68.

- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 1999.
- Mironowicz E., *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego”, z. 17, 1992, s. 110-123.
- Mościcki H., *Białystok, Zarys historyczny*, Białystok 1933.
- Motyka G., *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, [w:] *Tygiel narodów: stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2002, s. 400-413.
- Naumow A., *Wiara i historia*, Kraków 1996.
- Nowosielski J., *Inność Prawosławia*, Warszawa 1991.
- Papadakis A., *Zarys dziejów Kościoła prawosławnego*, [w:] *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009, s. 413-438.
- Papierzyska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Pasko A., *Kulisy władzy ludowej w województwie białostockim (1948-1956). Organizacja, główne kierunki działania KW PZPR*, Białystok 2002.
- Pawluczuk W., *Rozwój sekt w prawosławnych społecznościach Białostoczczyzny*, „Euhemer”, nr 1, 1970, s. 90-98.
- Pawluczuk W., *Prawosławie jako typ kultury*, Białystok 1999.
- Pawluczuk W., *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972.
- Pawluczuk U., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół Prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000, s. 154-166.
- Prawosławie, Leksykon Religioznawczy*, Warszawa 1988.
- Prawosławie, Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 1988.
- Prot'ko T. S., *Stosunek państwa do Kościoła w Białorusi Zachodniej po ustanowieniu władzy radzieckiej (lata 1939-1941)*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, red. M. Giżewska i T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 161-175.
- Pudło K., *Grecy i Macedończycy w Polsce 1948-1993. Imigracja, przemiany i zanikanie grupy*, „Sprawy Narodowościowe”, t. IV, z. 1, 1995, s. 187-190.

- Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, GUS, Warszawa 2012.
- Romanowicz W., *Religijność wyznawców prawosławia w Polsce. Raport z badań socjologicznych*, Biała Podlaska 2012.
- Romanowicz W., *Świadomość religijna i moralna młodzieży prawosławnej*, Biała Podlaska 2013.
- Romanowicz W., *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, „Colloquium”, 3(19), 2015, s. 159-180.
- Sadowski A., *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków 1991.
- Sadowski A., *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław 1997, s. 115-142.
- Sadowski A., *Spoleczne problemy miejscowości północno-wschodniej Polski*, Białystok 2001.
- Sadowski A., *Świadomość religijna wyznawców Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie*, „ΕΛΠΙΣ”, R. I (XII), z. 1 (14), 1999, s. 147-169.
- Sawicki M., *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa 1992.
- Sosna G., *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostocczyźnie, część chronologiczna*, Białystok 1985.
- Sosna G., *Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1839-1986*, Białystok 1986.
- Sosna G., Fionik D., *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995.
- Sosna G., Fionik D., *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski-Ryboły- Białystok 1997.
- Sosna G., Fionik D., *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok 2001.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV-XX wieku*, Białystok 2004.
- Stempa T., *Cerkiew prawosławna w Polsce*, Warszawa 2016.
- Sword K., *Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939-1941*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, red. M. Gizewska i T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 155-161.

- Sychowicz K., *Władza ludowa a Kościół prawosławny w województwie białostockim w latach 1944-1956*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939-1956*, red. J. J. Milewski i A. Pyżewska, Warszawa 2005, s. 125-132.
- Sziling J., *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, Toruń 1988.
- Sziling J., *Przyczynek do utworzenia prawosławnych seminariów duchownych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Historia i współczesność*, praca zbiorowa, Warszawa 1987, s. 257-263.
- Urban K., *Kościół prawosławny na Białostocczyźnie w latach 1944-1956*, „Białostocczyzna”, nr 1, 1991, s. 23-24.
- Urban K., *Kościół prawosławny na Białostocczyźnie w latach 1944-1946 (sprawa jurysdykcji parafii, duchowieństwa i wiernych)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 548, 2000, s. 112-124.
- Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996.
- Urban K., *Mniejszości religijne w Polsce 1945-1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994.
- Urban K., „Schizma białostocka” *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie 1944-1956*, „Białostocczyzna”, nr 2, 1991, s. 26-29.
- Urban K., *Sprawa autokefalii Polskiego Kościoła Prawosławnego w latach 1945-1951. Z dziejów prawosławia na Białostocczyźnie*, „Białostocczyzna”, nr 3, 1991, s. 30-32.
- Urban K., *Sprawa prawosławnych gospodarstw rolnych na Białostocczyźnie w 1950 r.*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 409, 1993, s. 70-84.
- Urban K., *Weryfikacja duchowieństwa prawosławnego w 1953 roku (przyczynek do polityki wyznaniowej pierwszej połowy lat pięćdziesiątych)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 358, 1992, s. 37-54.
- Urban K., *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie 1944-1956. Wybrane problemy życia kościelnego i polityki wyznaniowej państwa*, „Białostocczyzna”, nr 4, 1991, s. 29-33.
- Wiadomości statystyczne Miasta Białegostoku za lata 1929-1934*, t. I, Białystok 1935.
- Wielki grzech. Kierownictwo Cerkwi było w rękach KGB*, rozmowa z ojcem Aleksandrem Borysowem, rozmawiał K. Mroziewicz, „Polityka”, 1991, nr 46 (1802), s. 17-19.
- Wierzbicki M., *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 2000.

Wiśniewski T., *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” nr 1/88, s. 27-30.

Wnuk R., *Problem bandytyzmu wśród żołnierzy antykomunistycznego podziemia w Polsce (1945-1947)*, [w:] *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 67-87.

Województwo białostockie. Monografia geograficzno-gospodarcza, red. J. Kostrowicki, Lublin 1967.

Województwo białostockie, GUS. Pierwszy spis ludności RP z dnia 30 11 1921 r., Warszawa 1927.

Województwo Podlaskie u progu XXI wieku, red. R. Horodeński, C. Sadowska-Snarska, Białystok 2001.

Wróbel P., *Na równi pochyłej. Żydzi Białegostoku w latach 1918-1939*, „Studia Podlaskie”, t. II, Białystok 1989, s. 166-203.

Żaryn J., *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997.

Summary

The Organizational Structure and Pastoral Activity of the Orthodox Diocese of Białystok-Gdańsk in the Years 1981-1998

Throughout the 20th century, the Białystok region was the scene of several complex social, religious and political processes. This area found itself under the rule of various centres of power on several occasions, which represented different, and often extreme, political systems. This dissertation aims to present and analyse the organizational structures and the pastoral activity of the Orthodox Diocese of Białystok-Gdańsk in the years 1981-1998. Throughout this period, the current Metropolitan of Warsaw and All Poland, Sawa, was the bishop of this diocese. The dissertation concentrates on research problems that were specified on the basis of a thorough analysis of the organizational structure and pastoral activity of this diocese in the years 1981-1998. This dissertation presents the conditions for the Orthodox Church's legal and organizational situation in the area of the Diocese of Białystok-Gdańsk. Further issues concern the development of the organizational structure of this Diocese when Bishop Sawa exercised jurisdiction over it; the revival of monastic life; the development of the diocesan institutions and describing their form of activity (including the diocesan activity of church brotherhoods), and show the specific nature of the pastoral activity. With regard to pastoral activity, particular attention was drawn to the revival of the cult of saints, the intensification of miraculous icons, education for the clergy and academic activity. Separate research fields concerned the media, charity activities and academic and youth ministry. The analysis also took into consideration involvement in ecumenical activity and the response to the socio-political transformations that occurred at the end of the 20th century.

The issues addressed in this work were elaborated on the basis of archival documents (produced by post-war institutions of state administration in the Białystok region) and the archives of the Public Security Apparatus and church archives. Queries for source materials were conducted at the National Archives in Białystok and in the Białystok branch of the Institute of National Remembrance in Białystok. Moreover, resources found in the Orthodox Metropolitan Archives in Warsaw were also examined. This dissertation also takes into account source materials that have already been

published (particularly by researchers including: Fr. G. Sosna, S. Iwaniuk and K. Urban). Unfortunately, it was not possible to access source materials found in archives beyond the eastern border.

Research into the situation of the Orthodox Church between 1981 and 1998 was conducted mainly in the area of Białystok. Among the group of scholars consulted in this research, the following authors should be mentioned: Fr. G. Sosna, J. Sziling, A. Mironowicz and S. Dudra. Among the historians who have addressed the topic of this dissertation, K. Urban, who has made the greatest academic achievements in terms of the issues analysed in this work, should be mentioned first. The chronological framework covered in this dissertation includes the years 1981-1998. The first chapter, which serves as an introduction, presents the history of the Orthodox Church in the Białystok region up to 1981. The following chapters discuss the period in which Metropolitan Sawa served as bishop in the Białystok-Gdańsk Eparchy. This dissertation covers the entire geographical area of the Diocese of Białystok-Gdańsk.

The critical analysis method was applied when researching the source materials. Interpreting the source materials turned out to be difficult due to their religious nature. The analytical method combined with the philosophical method enabled analysing the historical texts which directly provide information about the diocesan institution's activities. The comparative method was employed in analysing the activities of particular cultural and educational centres in the Białystok-Gdańsk Eparchy and Orthodox pastoral ministry. The geographical location of Orthodox monastic centres and particular parishes required the use of a graphic method. The genetic method was also applied in this dissertation which made it possible to investigate the causal relationships of a more complex nature than the simple relations resulting from the passing of time. A sociological method, including studies into social structures, was applied when analysing the Orthodox clergy's engagement in pastoral and educational activity. A statistical method proved to be useful when examining the placement of pastoral centres.

The first chapter presents the history of the Orthodox Church in the area of the Diocese of Białystok-Gdańsk up to 1981. The second chapter analyses particular stages of Metropolitan Sawa's life leading up to the time in which he was elected bishop of the Diocese of Białystok-Gdańsk in 1981. The third chapter addresses the diocese's spiritual, social, and material condition. The following chapters discuss particular aspects of the function of the Orthodox Church in the Białystok region, including

monastic life, diocesan institutions and their activity, and pastoral activity. The socio-political processes that occurred in Poland at that time were very dynamic and were characterized by various types of tensions and conflicts. The author attempts to demonstrate how the clergy and faithful of the Orthodox Church found their place within these rapidly changing realities in relation to the faithful of the Roman Catholic Church and broadly understood Polish society. Insight into these questions enabled analysing ecumenical relations and the responses to the socio-political transformations possible. The final chapter of this work presents a summary of the Diocese's demographic, social, structural, and material conditions. It is followed by a conclusion including the conclusions resulting from the analyses conducted, a bibliography and three appendixes.